

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

Ю. О. КИСЕЛЬОВ

**ОСНОВИ ГЕОСОФІЇ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДОЛОГІЇ**

Монографія

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011

УДК 911.3:1
ББК 65.04в
К44

Рецензенти:

- Борисова О. В.** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Денисик Г. І.** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Ковальчук І. П.** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Немець К. А.** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства, завідувач кафедри гідрогеології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кисельов Ю. О.

- К44 Основи геософії: проблеми теорії та методології : монографія / Юрій Олександрович Кисельов ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.

ISBN 978-966-617-238-2

Монографія присвячена проблемам теорії та методології геософії – одного з нетрадиційних напрямів суспільно-географічних досліджень. Висунуто концепцію людського геопростору як продукту ландшафтно-етнічної взаємодії, викликаной духовними чинниками, та запропоновано схему його регіоналізації. Значну увагу приділено висвітленню ролі й місця України, особливо її південно-східного регіону, в людському геопросторі.

Для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів географічних, історичних, філософських факультетів університетів.

УДК 911.3:1
ББК 65.04в

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 11 від 28 травня 2010 року)*

ISBN 978-966-617-238-2

© Кисельов Ю. О., 2011
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	7
1. ГЕНЕЗА ГЕОСОФІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ	11
<i>1.1. Розвиток геософічної думки від найдавніших часів до початку XIX ст.</i>	11
1.1.1. Поняття геософії та передумови її виникнення як наукової дисципліни.....	11
1.1.2. Провісники наукової геософії.....	17
1.1.3. Роль антропогеографії в появі геософії.....	19
<i>1.2. Становлення геософії як міждисциплінарної галузі знання</i>	21
1.2.1. Методологічна криза класичної географії та шляхи її подолання.....	21
1.2.2. Геософія Е. Банзе.....	22
1.2.3. Геософічні погляди П. Савицького.....	24
1.2.4. Геософічна думка українських історіософів.....	25
<i>1.3. Становище та розвиток геософії після Другої світової війни</i>	26
1.3.1. Повоєнна криза геософії.....	26
1.3.2. Розвиток геософічних ідей А. Піскозубом.....	30
2. ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНА СФЕРА ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗВ'ЯЗКИ ГЕОСОФІЇ	33
<i>2.1. Об'єктно-предметна сфери геософії та проблема організації людського геопростору</i>	33
2.1.1. Об'єкти і предмет геософії.....	33
2.1.2. Рівні організації людського геопростору.....	34
2.1.3. Засади геософічної регіоналізації.....	35
2.1.4. Система таксономічних структур геософічної регіоналізації.....	38
2.1.5. Землесвіти.....	39
<i>2.2. Міждисциплінарні зв'язки геософії</i>	42
2.2.1. Загальні риси.....	42

2.2.2. Зв'язки геософії з історією	42
2.2.3. Геософія і геополітика	44
2.2.4. Етнологія – джерело геософічних досліджень	46
2.2.5. Застосування геософією сакрального знання	48
2.2.6. Спорідненість геософії з етнографією	50
2.2.7. Роль лінгвістичних даних у геософічних дослідженнях	51
3. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ГЕОСОФІЇ	54
<i>3.1. Методологічна основа геософії</i>	54
3.1.1. Проблема статусу геософії	54
3.1.2. Закони діалектики і геософія	54
3.1.3. Тріалектика і геософія	56
<i>3.2. Методи геософічних досліджень</i>	59
<i>3.3. Філософські категорії в геософії</i>	61
3.3.1. Категорія духу	62
3.3.2. Категорії ідеї та матерії	62
3.3.3. Категорії руху й розвитку	63
3.3.4. Категорія простору-часу	65
3.3.5. Категорії системи та структури	66
3.3.6. Геософічне осмислення географічного положення об'єктів	67
<i>3.4. Наукові поняття в геософії</i>	69
3.4.1. Ключові географічні поняття	69
3.4.2. Формування поняттєво-термінологічної системи геософії	70
4. ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ	73
<i>4.1. До проблеми розвитку людського геопростору</i>	73
4.1.1. Постановка проблеми змін людського геопростору	73
4.1.2. Еволюція людського геопростору на глобальному рівні	73
4.1.3. Зміни людського геопростору на національному рівні	74
4.1.4. Розвиток людського геопростору на регіональному рівні	76
<i>4.2. Нові парадигми в дослідженні людського геопростору</i>	77

4.2.1. Гносеологічний аспект змін людського геопростору	77
4.2.2. Інформаційна парадигма	77
4.2.3. Екологічна парадигма	78
4.2.4. Ноосферна парадигма	79
4.2.5. Синергетична парадигма	79
<i>4.3. Перспективи майбутньої еволюції людського геопростору</i>	80
4.3.1. Світові тенденції в розвитку людського геопростору	80
4.3.2. Землесвітові перспективи України	82
5. ПЛАНЕТАРНИЙ РІВЕНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ	84
<i>5.1. Загальні риси планетарної організації людського геопростору</i>	84
<i>5.2. Євразія</i>	85
5.2.1. Риси єдності	85
5.2.2. Територіальні відмінності	88
<i>5.3. Північна Європа</i>	93
5.3.1. Загальні риси	93
5.3.2. Внутрішні відмінності	96
<i>5.4. Великий Степ (Середня Європа)</i>	98
5.4.1. Риси єдності	98
5.4.2. Територіальна диференціація	101
<i>5.5. Африка</i>	106
5.5.1. Загальна характеристика	106
5.5.2. Відмінні риси	109
<i>5.6. Транссахара</i>	112
5.6.1. Спільні риси	112
5.6.2. Особливості територіальної диференціації	115
<i>5.7. Південна Америка</i>	117
5.7.1. Загальні риси	117
5.7.2. Особливості геопросторової диференціації	120
<i>5.8. Океанія</i>	126
5.8.1. Чинники консолідації землесвіту	126
5.8.2. Геопросторова диференціація	128

5.9. Океанія	133
5.10. Субарктика	134
5.11. Перехідні землесвіти	135
5.11.1. Балканський перехідний землесвіт	136
5.11.2. Кавказький перехідний землесвіт	137
5.11.3. Індостанський перехідний землесвіт	138
5.11.4. Ефіопський перехідний землесвіт	140
5.11.5. Капський перехідний землесвіт	141
5.11.6. Мадагаскарський перехідний землесвіт	142
5.11.7. Кордильєрський перехідний землесвіт	143
5.11.8. Техасько-Флоридський перехідний землесвіт	144
6. ГЕОСОФІЧНІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА І КРАЄЗНАВСТВА	146
6.1. Національний рівень організації людського геопростору ...	146
6.1.1. Етнонаціональний аспект організації геопростору	146
6.1.2. Територія України як об'єкт геософічних досліджень	147
6.1.3. Роль ландшафтно-етнічного компонента-фактора організації українського геопростору	147
6.1.4. Геософічний аспект просторової диференціації території України	154
6.1.5. Загальна схема геософічної регіоналізації українського геопростору	158
6.2. Організація людського геопростору на регіональному рівні	160
6.2.1. Обґрунтування регіонального рівня геософічних досліджень	160
6.2.2. Південно-Східна Україна як реальний об'єкт регіональних геософічних досліджень	161
6.2.3. Компоненти-фактори організації людського геопростору Південно-Східної України	162
6.2.4. Геософічний погляд на періодизацію історії Південно-Східної України	164
ВИСНОВКИ	185
ЛІТЕРАТУРА	193
АНОТАЦІЇ	206

ВСТУП

Сучасний етап духовного розвитку людства, позначений суттєвими змінами середовища його життєдіяльності, вимагає пошуку нових підходів до дослідження геопростору. Традиційна географія, яка є просторовою (хорологічною, за А. Геттнером [143]) наукою й упродовж тисячоліть збирає, описує та пояснює найрізноманітніші факти про природу Землі, її населення й територіальну організацію господарства, має справу переважно з матеріальними об'єктами. Духовні явища, як і духовний аспект існування та функціонування географічних об'єктів і систем, розглядаються як другорядні (якщо взагалі розглядаються) традиційною географією, й саме тому вона не завжди здатна осмислити деякі сторони буття геопростору, глибинну суть певних проявів дійсності.

Така нездатність стала однією з причин виникнення й надто повільного подолання методологічних криз у розвитку географії – як на межі XIX – XX ст., коли існувала ймовірність втрати географією предмета дослідження у зв'язку з виокремленням геокомпонентних дисциплін, так і наприкінці XX ст., у зв'язку із загрозою фактичного поглинання географії геоекологією. Ще майже сторіччя тому німецький географ Е. Банзе писав: „Деться... про буття або небуття географії: чи мусить вона залишатися поверхневим накопиченням фактів із ряду наук, або вона мусить через запровадження особливого, лише їй властивого погляду, стати цілком новою галуззю думки” (переклад наш – Ю. К.) [139, 5]. У цій праці Е. Банзе запропонував своє бачення шляхів виходу географії з кризи, суть якого полягала в тому, що географія має перейти від збирання й дослідження фактів до їх філософського осмислення. Зазначений автор, зокрема, писав: «Нова географія розширює й поглиблює поставлене Ріхтгофеном запитання: “Як і чому (постала) країна?” до

запитання: “Як і чому (постала) країна, чим є її середовище і як впливає (ця) країна на мене?”» (переклад наш – Ю. К.; виділення Е. Банзе) [139, 68]. Вищезгаданій „новій географії” (названій так на протигагу „старій”, традиційній), якій, на думку вченого, зі становища науки належало вийти на рівень мистецтва, Е. Банзе дав назву „геософія”, яку визначив як „єдину філософію земної поверхні” (переклад наш – Ю. К.) [139, 36]. Близький зміст у поняття „геософія” в період між двома світовими війнами вкладав російський теоретик євразійства П. Савицький [109]. На позначення наукової дисципліни, що вивчає історію географії, в цей же період, а також після Другої світової війни, терміном „геософія” послуговувався також англійський географ Дж. Райт [157; 158].

Наприкінці ХХ ст. новий поштовх пошукам у царині геософії дав польський географ українського походження А. Піскозуб [147]. Характерною рисою новітнього етапу розвитку геософічних досліджень є те, що тепер вони спираються, перш за все, на постнекласичні методологічні підходи в географії. А. Піскозуб доводить також наявність тісних зв'язків між геософією та історіософією, а також предметами досліджень цих дисциплін, підтверджуючи тим самим справедливості висловлених ще В. Вернадським [22] міркувань про єдність простору та часу. Ми у своїй роботі аналізуватимемо *людський геопростір*, під яким розуміємо геопростір, насичений антропологічним компонентом, інтегрованим у природне (ландшафтне) середовище, тобто сформований у результаті ландшафтно-етнічної взаємодії. У своїх поглядах ми спираємося на уявлення А. Піскозуба про людський простір („*przestrzeń ludzka*”) та положення Л. Гумільова про спорідненість етносу з ландшафтом.

Значний відбиток на сучасну геософічну думку наклала екологічна криза; отже, при дослідженні людського геопростору необхідно враховувати його антропогенну перетвореність. Відповідно, одним із завдань геософічних досліджень є вивчення впливу екологічної ситуації на духовну суть геопростору. Крім того, сучасний гео-

простір дедалі більше охоплюють процеси інформатизації, що також не може пройти повз увагу геософа.

Вибір теми нашого дослідження запропонований проф. О. Шаблієм, який порушує питання геософії у працях із теорії сучасної суспільної географії [131; 132]. Зокрема, О. Шаблій наголошує на міждисциплінарному характері геософії (породженої, щонайменше, синтезом географічного знання та філософської думки) та аналізує низку геософічних проблем (приуроченості України до „геокультурних кругів” [85], погляду на українську територію вчсних і мислителів різних епох тощо).

Геософія є не лише суто теоретичною дисципліною. На нашу думку, вона здатна розв'язувати цілу низку актуальних проблем, що стоять перед народами й державами. Адже серед питань, що перебувають у полі інтересів геософії, – дослідження духовної сфери етносів у контексті фрагментів геопростору (територій), які вони населяють, та духовної складової самого геопростору, що формується, в тому числі, антропологічним (етнічним) чинником. Таке знання покликає істотно сприяти виробленню державою регіональної політики, уникненню міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, утвердженню поступального ековолюційного національно-державного розвитку та розв'язанню низки інших актуальних не лише наукових, а й практичних (зокрема, державно-політичних) проблем.

Певною мірою латентно практичне значення геософічних досліджень (адже воно не пов'язане безпосередньо з виробництвом матеріальних благ) жодним чином не применшує важливості їх результатів. Адже зосередженість нації та держави лише на матеріальних аспектах свого буття неминуче призводить до суттєвих диспропорцій у розвитку, до втрати духовних орієнтирів і, як наслідок, до неконкурентоздатності на світовій арені.

Таким чином, практичне значення геософії полягає, передусім, у напрацьованні національно-державної стратегії розвитку, визначенні

національно-духовних першооснов та вдосконаленні засад раціонального використання людського геопростору.

Автор щиро вдячний науковому консультантові, докторові географічних наук, професорові О.І. Шаблію за початкове спрямування на розробку теми, плідні наукові ідеї та цінні поради під час виконання дослідження, а також рецензентам – докторові історичних наук, професорові О.В. Борисовій (яка особливо глибоко проникла в суть геософічних проблем) і докторам географічних наук, професорам Г.І. Денисику, І.П. Ковальчуку й К.А. Немцю за конструктивні зауваження та побажання. Низку зауважень висловили колеги з кафедри економічної та соціальної географії й кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка та кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Особлива подяка мамі – кандидатів географічних наук, доцентів Октябрині Олександрівні Кисельовій – за постійну моральну підтримку й допомогу при опрацюванні теми, що суттєво покращило зміст роботи.

1. ГЕНЕЗА ГЕОСОФІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1.1. Розвиток геософічної думки від найдавніших часів до початку ХІХ ст.

1.1.1. Поняття геософії та передумови її виникнення як наукової дисципліни.

Поняття геософії. Геософія – філософія людського геопростору, межова наукова дисципліна на пограниччі географії та філософії. З нею ми пов'язуємо особливий геософічний підхід у географічних дослідженнях, що полягає у філософізації пізнання географічних об'єктів, систем і явищ через з'ясування їх „внутрішньої суті” („innere Wesen“) [139, 58]. Разом із тим, геософію не можна вважати окремою галуззю географії, адже в такому разі об'єкт геософії становив би певну частину об'єкта географії, що в жодному разі не відповідає дійсності (насправді реальні об'єкти геософії та географії в цілому збігаються). Натомість, геософія має значно виразніші риси межової наукової дисципліни на пограниччі географії та філософії (подібно до того, як аналогічними межовими дисциплінами є геоінформатика /на межі географії та інформатики/, геополітика /на стику географії й політології/ тощо).

Метою геософічних досліджень є доведення дуалістичної (матеріально-спіритуальної) сутності геопростору через наявність у ньому етнічно структурованого людства, фізично та/або духовно пов'язаного з ландшафтним середовищем. *Мета* нашої роботи – обґрунтувати створену нами концепцію людського геопростору як продукту ландшафтно-етнічної взаємодії, зумовленої духовними чинниками.

Завдання, які ми ставимо на шляху здійснення геософічного дослідження:

- конкретизувати низку фундаментальних понять географії, таких як „геопростір”, „простір-час”, „ландшафт”, „етнос”, „ноосфера” тощо, наповнивши їх геософічним змістом;
- удосконалити методологічну основу і розробити систему методів геософічних досліджень;

- сформувати поняттєво-термінологічну систему геософії із залученням до неї категорій і понять традиційної географії, інших наук та філософії;

- скласти схему генези геософічної думки, починаючи з найдавніших часів, незалежно від форми, якої набували геософічні за своєю суттю та змістом дослідження;

- встановити міждисциплінарні зв'язки геософії на основі аналізу джерел отримання фактичного матеріалу, що підлягає геософічному осмисленню;

- з'ясувати характер взаємовпливу природного (ландшафтного /з урахуванням дії екологічного фактора/) й антропологічного (етнічного) чинників при формуванні людського геопростору;

- визначити роль ландшафту у формуванні „мозаїчної антропосфери” [35] – етносфери, його значення для етногенези, функціонування етносів і формування їхніх ментально-поведінкових рис;

- обґрунтувати геософічні засади періодизації історичного розвитку етносів і країн (етнічних та державних територій);

- з геософічних позицій осмислити проблеми генези української нації та перспектив функціонування і творчої діяльності українського етнонаціонального організму;

- сформулювати геософічні засади регіоналізації людського геопростору;

- проаналізувати ймовірні перспективні шляхи розвитку людського геопростору та окремих його фрагментів.

Методологічною основою дослідження є закони та принципи діалектики, а також засади тріалектики – загальнонаукового методу, застосування якого, на нашу думку, передбачає здійснення узагальнення на рівні метасинтезу, який є вищим за синтез. Наскрізнний характер має системний підхід, докладно схарактеризований В. Сочавою [113]. Важливими методологічними складовими дослідження є вчення про ноосферу [21; 22; 117], модернізована концепція географічного детермінізму [49], основні ідеї синергетики [95; 104], концепція ековолюційності [99; 100], теорія пасіонарності Л. Гумільова [31; 32; 34], концепція „культур” і „цивілізацій” О. Шпенглера

[154], сучасний цивілізаційний підхід [144] та інші, головним чином, міждисциплінарні теорії й концепції.

В основу цієї роботи покладено розроблювану нами *концепцію людського геопростору* як продукту ландшафтно-етнічної взаємодії, що відбувається через посередництво духу ландшафту, який формує дух приуроченого до нього етносу, що, у свою чергу, власною життєдіяльністю посилює, увиразнює вже наявний дух ландшафту.

При здійсненні нашого дослідження використано широкий спектр методів – загальнонаукових, міждисциплінарних, загальногеографічних і власне геософічних, які детальніше схарактеризовані нами у відповідному розділі роботи.

Основні *положення* цієї роботи, сформульовані нами, такі:

- людський геопростір як синтетичний (природно-суспільний, водночас матеріально-спіритуальний) феномен піддається не лише конкретно-науковому (пов'язаному зі збиранням і обробкою фактичних даних) дослідженню, а й філософському осмисленню та етнопсихологічній рефлексії;

- людський геопростір має мозаїчний характер, становлячи сукупність етнічних геопросторів, до кожного з яких приурочений „свій” корінний (автохтонний або прибулий у певний час із території з „аналогічним” ландшафтом) етнос;

- кожен етнос убирає в себе дух ландшафту, до якого він приурочений, і сам, у свою чергу, насичує власним духом ландшафт (посилює, увиразнює дух ландшафту);

- людський геопростір характеризується багаторівневою організацією, представленою глобальним (планетарним), мегарегіональним (ранг „землєсвітів”, за нашою термінологією), макрорегіональним (ранг георегіонів), мезорегіональним (ранг субрегіонів), мікрорегіональним (геософічні краї й райони) та локальним (населений пункт або його частина, селянське господарство тощо) рівнями;

- особливим рівнем організації людського геопростору є національний, що інтегровано вбирає в себе весь фрагмент геопростору,

зайнятий (опанований і контрольований) етносом найвищого рівня організації – нацією;

- у сучасних умовах формування глобалізованого інформаційного суспільства людський геопростір стає трансконтинентальним, геоторіальним за своєю суттю (окремі його фрагменти рангу землесвітів можуть охоплювати території в межах різних континентів включно з океанічними акваторіями, що їх розділяють);

- характер ландшафтно-етнічної взаємодії, кількість і межі геоторіальних структур людського геопростору змінюються з розширенням Ойкумени (в минулі сторіччя), сволуцією ландшафтів та перебігом етногенетичних процесів, пов'язаних зі зростанням або зниженням пасіонарності;

- геософічна регіоналізація – заключний етап геософічного дослідження – має загальногеографічний характер; у ній тісно поєднані природно-географічні й антропогеографічні критерії виділення геоторіальних структур різного рангу.

Передумови виникнення геософії. Осмислення геопростору, здійснюване з тією чи іншою метою під певним кутом зору, сягає глибокої давнини в різних народів світу. З огляду на положення діалектики про те, що розвиток відбувається по спіралі, можна дійти висновку, що наукове знання та філософська думка в минулі культурно-цивілізаційні цикли досягали певних анологічних точок у своєму просуванні до вершини й наступному занепаді (тобто, реальне життя відображало протиріччя цієї спіралі). Це повною мірою стосується геософії, елементи якої були присутні ще в античній науці та навіть у натурфілософській думці найдавніших часів.

Так, стародавні китайці, піддаючи філософському осмисленню сторони горизонту, надавали їм символічного значення з позиції життєдіяльності й долі людини. Кожній із них „надавалися” певні пора року, колір, стихія і тварина згідно з традиційним китайським світобаченням [147]. Як зазначає Ї-Фу Туан [156], схожі погляди були притаманні й індіанцям-майя та пуебло.

Антична геософічна думка досягла вершини свого розвитку в стародавніх греків. Зокрема, Кратес із Маллоса (II ст. до н. е.), не

мавши (як і вся тогочасна Європа) жодної інформації про країни, розташовані в іншій півкулі, уявляв собі фрагмент геопростору, що насправді відповідає Північній Америці, як територію, населену „періюками” (тобто тими, що мали б мешкати поряд з „ойкосом” – домом – Ойкуменою, населеною „синоїками”). Фрагмент геопростору на південь від Євразії (в південній півкулі), на думку вченого, мали населяти „антоїки” (ті, що мешкають навпроти Ойкумени). Нарешті, гіпотетичних мешканців фрагменту геопростору, що в дійсності відповідає Південній Америці, Кратес назвав „антиподами” й зобразив їх на південь від екватора догори ногами. Саму ж „населену” „антиподами” територію він уявляв собі як дзеркальне відображення Ойкумени й позначив її на виготовленому ним найпершому глобусі у вигляді контурів відомих островів, півостровів, фрагментів берегів Європи, Азії й Північної Африки. Таким чином, Кратес, який жив після Ератосфена й був переконаний у кулястості Землі, бачив її поверхню симетричною; кожен об'єкт Ойкумени ніби повинен мати свого відповідника на протилежній стороні планети.

Цікаві думки геософічного змісту можна знайти в середньовічній географії. Так, було створено карту Європи у вигляді „королеви континентів, що високо тримає свій скіпетр” [7], кожна частина тіла та деталь одягу якої відповідають тій чи іншій країні [за: 131; 145, 39].

Досить оригінальним було осмислення території України арабськими географами Середньовіччя, які, як зазначає О. Борисова [13], цікавилися не так земною географією, як космографією, та намагалися відшукати в сакральній сфері відповідники земним географічним об'єктам, розташовуючи їх відносно не земного, а небесного екватора. Зокрема, показовими в цьому відношенні є карти ал-Хваріزمі (IX ст.) [13].

Арабська геософічна думка на межі епох класичного Середньовіччя та Ренесансу представлена просторовими уявленнями видатного вченого й філософа ібн-Халдуна, який висунув концепцію „умрану” – перетвореної людиною Ойкумени, своєрідної антитези первісній природі [45].

Геософічна думка була властивою стародавнім русичам-українцям княжої доби. Вона виразно постає у старокіївських писемних джерелах – „Літописі Аскольда”, „Повісті минулих літ”. Останній, як наголошує О. Шаблій, притаманні уявлення про триєдність (запозичення біблійної оповіді про поділ землі /тодішньої Ойкумени/ між трьома Ноевими синами, проголошення трійчастої структури слов'янського світу, згадка про три річки, що витікають з Оковського лісу, тощо) [132]. На нашу думку, таке „триєдине” світобачення русичів-українців було пов'язане з поширенням християнства й мало у своїй основі визнання догмату Св. Трійці (адже християнином був уже київський князь Аскольд /друга половина IX ст./, а тим більше – літописці XII ст.).

О. Шаблій аналізує також бачення Нестором-літописцем проблеми нульової точки відліку, відзначаючи її динамічність (із плином часу ця точка „мігрувала” з Єрусалиму до Середнього Подунав'я, а звідти – до Києва). Така ж просторова схема проглядається й у створеному майже за 250 років до Нестора „Літописі Аскольда”. Таким чином, уже за доби Середньовіччя руським авторам був притаманний киевоцентричний методологічний підхід.

На наш погляд, геософічна думка в „Літописі Аскольда” представлена виразніше, ніж у „Повісті минулих літ”; ми це пов'язуємо з тим, що при створенні вищезгаданої писемної пам'ятки IX ст., яка повніше відображає геопросторові аспекти тодішньої дійсності, наголос робився, в основному, на сакральні-символічних аспектах генези Русі (тому й наявні в ньому елементи космографії – зокрема, згадка про народ „норичі /нарці/, які суть слов'яни” [15, 8]); натомість, у творі XII ст. переважає морально-етична складова, виражена в численних оцінках дій князів та інших історичних осіб [70].

Серед мислителів епохи Ренесансу слід відзначити Миколу Кузанського, чия праця „Про припущення” містить низку думок геософічного змісту. Зокрема, в розділі вищезазначеної праці „Про схожість і відмінності між людьми” цей філософ намагається зіставити окремі характеристики людської психіки (переважання розуму/почуттів, мужність/жіночість тощо) зі сторонами горизонту (до

півночі, за М. Кузанським, приурочені „чуттєві” народи; середню смугу населяють люди раціонального мислення; півдню притаманне переважання „більш вільного” розуму [77, I, 263 – 264]. Не зважаючи на дискусійність сформульованих Кузанцем тез, найважливішим, на нашу думку, є сам факт осмислення ним феномену людини в геопросторовому контексті. Можна стверджувати, що своїми геософічними поглядами М. Кузанський майже на три сторіччя випередив ідеї географічного детермінізму.

Загалом, дослідження геопростору до Нового часу не мали ні системного характеру, ні підпорядкованості певній меті, ні результатів, які ставили б нові питання і ставали б поштовхом до проведення нових досліджень (натомість, велике значення в Середні віки мало вивчення простору космографічного /сакрального/ – зокрема, у працях ал-Маас'уді [146], ал-Бакуві [1] та ін.). Тому, ставлячи в центр нашої уваги саме геопростір (земний простір), ми вважаємо за доцільне зосередитися на геософічній думці минулих двох сторіч – часу, коли вже було відкрито всі континенти Землі, а наукові географічні дослідження дедалі виразніше набували теоретичного характеру. Водночас зауважуємо, що ми не ставимо на меті виокремити геософічні ідеї у працях усіх відомих учених, але обмежуємося характеристикою тих етапів становлення геософічної думки, що визначали формування геософії як науково-філософської дисципліни.

1.1.2. Провісники наукової геософії.

Перші географи-теоретики. Освоєння придатних до постійного життя людини фрагментів геопростору (які разом і складають людський геопростір) було, в основному, завершено наприкінці XVIII ст. За винятком внутрішніх районів Африки, світ уже тоді був поділений між наймогутнішими державами. Отже, відбулося майже граничне розширення Ойкумени до планетарних меж.

Після навколосвітніх плавань Дж. Кука, який переконав був географічний загал у безперспективності пошуку „terra incognita”, увагу географів стали дедалі більше привертати відкриті, але ще недостатньо освоєні фрагменти геопростору. Сама ж географічна

наука, ще майже нерозгалужена, на межі XVIII–XIX ст. залишалася чи не виключно описовою. Винятки становлять теоретичні географічні праці Б. Вареніуса, М. Ломоносова та І. Каппа. Проте, лише на початку XIX ст. експедиція О. фон Гумбольдта й Е. Бонплана до Південної Америки та наступна узагальнююча обробка її матеріалів склали мало не перший прецедент глибокого, власне наукового регіонального (країнознавчого) географічного дослідження. Основним результатом цієї експедиції стало не накопичення фактів (хоч і їх було нагромаджено багато), а аналіз спостережених географічних явищ, наукові висновки й формулювання відповідних теоретичних положень.

Аналітична складова дослідження О. фон Гумбольдта й Е. Бонплана, що виконувалася впродовж тридцяти років [30], стала першою новочасною працею в галузі теоретичної географії. Остаточно ж вивели географічне знання на науково-теоретичний рівень ґрунтовні дослідження К. Ріттера, особливо його десятитомна (в дев'ятнадцяти частинах) праця „Землезнавство у відношенні до природи та історії людини, або Загальна порівняльна географія...” [149]. Загальноземлезнавчі ідеї, що не втратили свого значення й дотепер і значною мірою лежать в основі сучасної географії, вчений розвинув у своїх наступних працях – „Вступ до загальної порівняльної географії” [150] і „Загальне землезнавство” [151]. Наукові погляди К. Ріттера та їх місце у формуванні основних теоретико-методологічних положень географії новітнього часу досить ґрунтовно висвітлено в роботах [87; 116; 131 тощо].

Я. Фальмераєр – безпосередній провісник геософічних ідей. У середині XIX ст. з'явилися наукові твори німецького (баварського) вченого й мандрівника Я. Фальмераєра, які відзначалися суттєвим новаторством у підході до дослідження геопростору. Насамперед, варто відзначити міждисциплінарний характер праць цього автора, предмет яких фактично розташований на межі географії, етнографії, історії, політології, філософії та низки інших галузей знання. На той час подібні дослідження були значною рідкістю. Науково-філософські думки, до яких Я. Фальмераєр дійшов у ході однієї зі своїх

східних подорожей, він виклав, зокрема, в роботі „Fragmente aus dem Orient“ („Фрагменти зі Сходу”), а також у спеціально складеній для кронпринца (згодом – короля) Баварії Максиміліана II доповідній записці з політичної історії та географії „великого іллірійського трикутника” („das große illyrisches Dreieck“), призначеній не для публікації (оприлюднена була вже по смерті автора [142]).

Значну увагу Я. Фальмераєр приділив географічним питанням, висвітлення яких виходить за межі описового рівня. Крім характеристики географічного положення балканських країн „великого іллірійського трикутника”, вчений з оригінального погляду порушив низку географічних проблем (зокрема, „Західного” та „Східного” Риму, геополітичної ролі південноєвропейських півостровів тощо). Долю та національні прагнення народів Балкан автор тісно пов'язав не лише із зовнішньополітичними намірами європейських і євразійських великодержав (підкреслюючи їх вагоме значення), але і з дією історико-географічного, релігійно-конфесійного, сакрального та інших чинників.

Е. Турнгер [155], розглядаючи основні положення праць Я. Фальмераєра, наголошує на його історіософічних висновках (зокрема, щодо змагання „Римів”). Ми ж зазначимо, що й „римська”, й багато інших порушених у „Фрагментах” і „Доповідній записці” проблем є за своєю суттю одночасно й геософічними. Не наголошуючи на географічному (значною мірою) змісті своєї наукової діяльності, Я. Фальмераєр зробив суттєвий внесок у вивчення людського геопростору. Тож можна розуміти, що він був стихійним геософом, предтечею „нової географії”, провісником ідей Е. Банзе. Закладені Я. Фальмераєром ідеї та підходи до дослідження ніби витали у сфері науково-філософського пізнання, доки не впали на сприятливий ґрунт уже на початку XX ст.

1.1.3. Роль антропогеографії в появі геософії.

Важливою передумовою виникнення геософії, яка позначилася в другій половині XIX ст., став розвиток антропогеографічного напрямку, основи якого заклав ще К. Ріттер. Поява антропогеографії,

що вивела людину на провідне місце в географічних дослідженнях, уже сама по собі означала переосмислення змісту географії. Якщо практично всі географічні твори, написані до середини XIX ст., можна чітко поділити на фізико- та економіко-географічні („статистичні“, як їх переважно тоді називали), то представники антропогеографічної школи чи не першими в Новий час зробили вагомі спроби надати географічним дослідженням комплексного характеру. Варто додати, що працям антропогеографів – Ф. Ратцеля, Е. Реклю, П. Відаль де Ля Бляша та інших авторів – властиві виразні елементи геософії. Їх поява пов'язана з тим, що, по-перше, будучи наукою просторовою, географія стала вивчати, зокрема, й людський геопростір. По-друге, оновлений погляд на об'єкт і предметну область географії вимагав осмислення геопросторових реалій замість виключно емпіричного добування фактів.

Антропогеографія стала сприятливим полем для інтеграції суспільно-географічних об'єктів до предмету природничо-географічних досліджень. У той же час підходи вчених щодо шляхів єднання сфер інтересів двох основних розділів географії були різними. Якщо Ф. Ратцель, дотримуючись засад географічного детермінізму, зосереджував увагу на вивченні держави як живого організму, тілом якого є земля (т. зв. організава теорія держави), то П. Відаль де Ля Бляш ставив на чільне місце життя людей і людських спільнот у зв'язку з природними умовами та ресурсами населених ними країн. Зокрема, він надавав вагомого значення матеріальним аспектам життєдіяльності (наприклад, досліджував відмінності в засобах будівництва традиційного житла, викликані кліматичними умовами). Разом із тим, П. Відаль де Ля Бляш не вважав визначальним вплив фізико-географічних чинників на людину й народи; він, таким чином, стояв на позиціях географічного посибілізму.

Як ми вже зазначали раніше [62], головним спільним результатом діяльності антропогеографів стало максимальне, як на той час, наближення людинознавчих студій до природничо-географічних досліджень.

1.2. Становлення геософії як міждисциплінарної галузі знання

1.2.1. Методологічна криза класичної географії та шляхи її подолання.

Наукова творчість антропогеографічної школи, що мала вже в XX ст. послідовників і серед найвидатніших українських географів (С. Рудницький, В. Кубійович), певною мірою випередила свій час. Адже шойно з початку XX ст. стали розвиватися неklasичні методологічні підходи в науці; втім, через особливості розуміння антропогеографами відносин суб'єкта й об'єкта дослідження, розроблюваний ними науковий напрям набув виразно неklasичного характеру значно раніше. Саме завдяки випереджаючому характерові свого розвитку антропогеографія своїми ідеями згодом багато в чому зумовила успішне подолання всією географією першої методологічної кризи, що спіткала її наприкінці XIX ст.

Ця відома криза, пов'язана з оформленням покомпонентних географічних дисциплін (геоморфології, океанології, кліматології тощо) і набуттям ними наукового статусу, загрожувала географії втратою об'єкта дослідження. Він ставав дедалі розмитішим, менш визначеним і, зрештою, розпадався на об'єкти покомпонентних наук. Антропогеографія ж не стала черговою покомпонентною дисципліною, яка б вивчала людину в геопросторі поза характеристиками самого геопростору. Навпаки, саме через людину й людські спільноти, поширення яких приурочене до певних регіонів (фрагментів геопростору), найбільш раціонально та природно було розглядати компоненти довкілля в їх єдності та взаємозумовленості. В той же час існувала необхідність нових фундаментальних узагальнень у цьому напрямі. Саме завдяки таким узагальненням мало стати можливим виведення географії на якісно новий ступінь її розвитку. Наукова думка, залежно від методологічних орієнтирів, ішла різними шляхами в пошуках нового об'єкта географії. Такий об'єкт поступово вимальовувався через дедалі виразніше бачення єдності компонентів геопростору та педобіоти.

Одним із напрямів виходу географії з методологічної кризи кінця XIX – початку XX ст. був початок комплексного вивчення природних умов Землі та її регіонів. Передумовою виникнення нового напрямку стала поява вчення про зони природи, сформульованого В. Докучаєвим з оперттям на фактичний матеріал, зібраний у ході здійснених ним емпіричних ґрунтознавчих та ґрунтово-географічних досліджень.

Теорія географічної зональності згодом стала основою для формування науки про ландшафт (Л. Берг [9]), учення про географічну оболонку (А. Григор'єв [28]) та біогеоценози (В. Сукачов [114]). Отже, в наукових пошуках представників російських географічних шкіл на початку XX ст. суттєвий розвиток отримав загальноземлезнавчий напрям у фізичній географії. Цей же напрямок розвивався й на Заході. Його яскравим представником був німецький учений Ф. фон Ріхтгофен [148], хоча бачення ним об'єкта дослідження було традиційним для тогочасної географії. Він був науковцем-емпіриком, і свої теоретичні узагальнення здійснював, спираючись переважно на виявлені факти.

На початку XX ст. центром інтересів фізико-географів все більше ставали давноосвоєні регіони Землі. Географія вже не могла тривалий час існувати за рахунок лише накопичення нових фактів. На повний зріст постало питання щодо необхідності осмислення геопростору, дослідження „внутрішньої суті” ландшафтів, під якою ми розуміємо їх духовне наповнення в контексті формування антропологічного (етнічного) компоненту. Фундатор геософії Е. Банзе наголошував, що „кожна країна складається, крім картини свого ландшафту, також із... душевного впливу країни, її *внутрішнього ландшафту*... Творення образу цього внутрішнього ландшафту є найвищою метою географії, досягнення якої буде підготовлене науковою географією, й до якої вестиме мистецька географія” (виділення Е. Банзе; переклад наш – Ю. К.) [139, 68].

1.2.2. Геософія Е. Банзе.

Вихід географії з методологічної кризи, запропонований Е. Банзе, полягав, передусім, у постановці питання: „Як і чому (пішла) краї-

на, чим є її середовище і як впливає країна на мене” (виділення Е. Банзе; переклад наш – Ю. К.) [139, 68] і базувався на ідеалістичних методологічних засадах. Відповідь на нього, на думку цього вченого, мала дати „нова географія” – не „лише-наука” („Nur-Wissenschaft“) [139, 67], а водночас і філософія, й мистецтво, й „богошування” (Gottsuchen). Змістом останньої складової банзівського розуміння географії ми бачимо вихід у сакральну сферу, пов'язаний із космографічними дослідженнями, які мали б доповнювати знання про геопростір. Загалом, ми визнаємо, що вже на початку XX ст. давно назрілим було наскрізне наповнення географії філософською думкою, яка б вивела її з прокрустового ложа конкретно-фактологічної науки. В ході загального процесу інтеграції науки й філософії географія значно відставала від історії, в надрах якої вже давно набула розвитку історіософія – „філософія часу”, межова дисципліна на пограниччі історії та філософії.

Як і Я. Фальмераєр, Е. Банзе був сходознавцем, але його праці від початку мали виразно географічний зміст. Подорожуючи Передньою Азією та досліджуючи природу й населення Південного Причорномор'я та Ірану, Е. Банзе дійшов висновку щодо необхідності не лише вивчити, але й відчувти ландшафт країни, хоча б яким суворим (сухостеповим або пустельним) він не був. Свої „східні” враження та переживання вчений узагальнив у низці ранніх праць, яскравим прикладом яких є робота „Туреччина, сучасна географія” [138], в якій німецький науковець уже проголошував засади „нової географії”, згодом поширені ним на осмислення геопростору всієї планети.

Е. Банзе підкреслював, що його „нова географія” жодним чином не заперечує досягнень класичної географічної науки (що йому неодноразово закидали), але доповнює їх. Виразним свідченням тому є наведена нами вище цитата (див. с. 22).

Підсумком основоположної праці мислителя є твердження про те, що географія – це „єдиний шлях людського духу до осягнення Землі як образного творіння” (переклад наш – Ю. К.) [139, 81]. Отже, головним результатом досліджень Е. Банзе є доведення ним мож-

ливості збагнення геопростору не лише розумом, а й душею та духом суб'єкта-дослідника. Тим самим він досягнув поєднання географії й філософії (на ідеалістичній методологічній основі), розвинув зазначену тенденцію у своїх наступних працях [140; 141], що дозволило географії вийти на якісно новий рівень розвитку.

1.2.3. Геософічні погляди П. Савицького.

Майже одночасно з Е. Банзе своє бачення геософії формулював російський географ (після 1917 р. – емігрант), один із теоретиків євразійства П. Савицький. У розробленій ним концепції центральною категорією є „місцерозвиток” („месторазвитие”), який визначався вченим як „трансцендентальна геоісторична, геополітична, геокультурна, геоетнографічна... геокономічна єдність” геопростору [109; за: 7]. Цей геопростір, за П. Савицьким, містить у собі „симфонічну особистість” нації (зокрема, російської, яка перебувала в центрі уваги науковця), і його дослідження, виходячи за межі будь-якої традиційної дисципліни, власне, і є змістом геософії.

Ключовим положенням праць П. Савицького була теза про непричетність Росії, яка, на його думку, є самодостатнім світом – „Росією – Євразією”, однаковою мірою як до Європи, так і до Азії. Своє бачення цей геософ намагався аргументувати винятковою орографічною однорідністю території СРСР – по суті, трансформованої Російської імперії (майже всі гірські хребти, крім Уральського, приурочені до прикордонних регіонів) – та відзначеною ним симетрією в розташуванні природних зон (безлісі тундра й пустелі в периферійних частинах і зайняті густою рослинністю лісова та степова смуги всередині). Крім того, П. Савицький доводив свою тезу нібито докоханим фактом формування в межах „Росії – Євразії” єдиного „російського” національного етосу (способу поведінки), властивого всім народам, що населяють її територію, які належать до монгольської, слов'янської, тюркської й фінно-угорської груп [129].

Не можна не відзначити, що концепція євразійства, засадничо прийнята (в силу дійсної відсутності значних природних меж між традиційно виокремлюваними Європою й Азією та деяких істо-

рико-географічних рис розвитку центральних регіонів Євразії), у трактуванні П. Савицького є явно недостатньо обґрунтованою. По-перше, цей географ фактично не надавав значення етнічній окремішності українців і білорусів щодо російського народу; по-друге, „виявленої” ним симетрії природних зон насправді немає, оскільки, на нашу думку, відмінності між „серединними” лісом і степом є більш різкими порівняно з розбіжностями, які відрізняють степ від пустелі; по-третє, кліматичні відмінності між тундровою й лісовою Північчю та степовим і – тим більше – пустельним Півднем, на наш погляд, є настільки суттєвими, що цей диференціюючий чинник жодною мірою не компенсується вищезгаданою орографічною однорідністю, бо саме зональні риси геопростору нами розуміються як визначальні у формуванні духовної складової ландшафтів.

На нашу думку, більш реалістичною була б „євразійська” концепція, ґрунтована на визнанні єдності Степу Євразії – від Причорномор'я до Забайкалля включно, – що простежується не лише у фізико-географічному, а й в історико-географічному, етногеографічному, сакральному вимірах. Разом із суміжними лісостеповою й напівпустельною зонами Степ явив би собою консолідовану серединну смугу євразійського мегаконтиненту.

1.2.4. Геософічна думка українських історіософів.

Серед українських мислителів – сучасників Е. Банзе – геософічна думка була найбільш викристалізованою в працях Ю. Липи та Є. Маланюка. Зокрема, значною мірою геософічний характер мала робота Ю. Липи „Призначення України”, в якій він проаналізував деякі аспекти географічного положення української етнічної території, що впливали на процеси етногенези українців, формування їх світобачення, ментально-поведінкових рис тощо. Особливу увагу Ю. Липа приділяв осмисленню приморського положення України, яке вважав чи не визначальним як у творенні української національної вдачі, так і в геостратегії майбутньої Української держави [81]. У наступній праці – „Чорноморська доктрина” – вчений продовжу-

вав розробляти „морський” аспект географії України, перевівши його в чітко виражену геополітичну площину [82].

Є. Маланюка, як історіософа (а водночас і геософа), найбільше цікавила проблема Степу як чинника, що впродовж сторіч об’єктивно підривав безпеку південно-східних кордонів українських земель. Аналізуючи роль Степу як транспортного коридору для проникнення кочових орд в Україну та вивезення з неї ясиру, мислитель образно нарік нашу Батьківщину „степовою бранкою”, а сам Степ трактував як «... відвічний географічний „протяг” в нашій історичній „помешканні”» [85, 11].

Значення Степу як географічної реальності в історичному розвитку України аналізував і В. Липинський, який охарактеризував цю природну смугу як „найбільше прокляття нашої землі” з огляду на безперешкодне просування кочовиків у глиб української території саме степом [83].

Втім, на нашу думку, навряд чи варто так однозначно оцінювати роль Степу в долі українства, адже за часів свого пасіонарного піднесення слов’яни-русичі-українці опановували степові простори (Антська, Козацька доба). У цьому контексті варто згадати досить оригінальне осмислення феномену Степу вітчизняним мислителем Ю. Вассіаном, який втілював багатовимірність українського геопросторю в його образне визначення як „степового Сфінкса” [20].

1.3. Становище та розвиток геософії після Другої світової війни

1.3.1. Повоєнна криза геософії.

„Нова географія” – геософія – інтенсивно розвивалася в період між двома світовими війнами, але після завершення Другої світової війни зазнала занепаду. Причиною тому були виключно суб’єктивні обставини політичного характеру. Оскільки досягнення геософії використовували у своїх цілях німецькі геополітики (К. Гаусгофер, Ф. Гессе та ін.), а Німеччина у війні зазнала поразки, то не лише геополітику, але й геософію стали вважати причетною до нацизму (попри

те, що сам К. Гаусгофер двічі заарештовувався гестапо та був виправданий Нюрнберзьким трибуналом). Тож негативне ставлення до геософії в післявоєнний період можна вважати цілком суб’єктивним.

Варто наголосити, що неадекватне сприйняття геософії поширилося як у колишньому СРСР та інших країнах т. зв. соцтабору, так і – значною мірою – на Заході. Особливо це стосується США, де велику активність на науковому відтинку виявляли (й тепер виявляють) сіоністські кола, що взяли курс на глобалізацію і які не були й не є зацікавленими в утвердженні національних держав у всьому світі. Ідея ж національної державності наскрізно проходить через усю геософічну думку.

Занепад геософії, що стався в другій половині ХХ ст., не міг не позначитися на становищі всієї географії. Зокрема, фізико-географи були зосереджені на неklasичних методологічних підходах, таких як ландшафтний, геокомплексний, геосистемний. Їх застосування передбачало однобічний характер суб’єкт-об’єктних відносин у системі „людина – довкілля”, що не давало змогу географії належним чином відповідати на виклики повітряного часу, пов’язані, зокрема, з виникненням і зростанням масштабів екологічної кризи, розвитком інформаційного суспільства, процесами, що відбуваються в сакральній сфері, та іншими чинниками.

Економічна географія, яка впродовж тривалого часу вивчала чи не виключно проблеми територіальної організації господарства, також була нездатною до реагування на виклики доби, доки не переросла в „економічну та соціальну”, а згодом – у суспільну географію. Її методологічну основу вже значною мірою складають постнеklasичні підходи та парадигми.

Сучасна географія дедалі активніше застосовує розроблене Е. Леруа, П. Тейяра де Шарденом та – незалежно від них – В. Вернадським учіння про ноосферу, яке базується на виразно ідеалістичних засадах. Якщо ідеалістичні погляди вищезазначених французьких учених та мислителів ні в кого не викликали сумнівів, то щодо бачення ноосфери нашим видатним співвітчизником у радянській літературі висловлювалися різні твердження – від аполо-

гетичних до засуджувальних. На наш погляд, ставлення офіційної радянської науки до В. Вернадського чи не найяскравіше відобразив матеріаліст В. Анучин, який нібито „ідеалістичне” поняття „ноосфера” пропонував замінити „матеріалістичним” – „географічне середовище” [4].

Крім ноосферного підходу, сучасна географія, особливо фізична, широко використовує синергетичний та екоеволюційний (як зауважує В. Пащенко [99]), саме „екоеволюційність” є тим поняттям, яке зазвичай неправильно виражають термінами „сталій”, „стійкий” або „підтримуваний” розвиток). Водночас ми вважаємо, що поняття „екоеволюційність” наповнене переважно ідеалістичним змістом, тоді як зміст поняття „підтримуваний розвиток” є, на нашу думку, матеріалістичним.

Хоча постнекласичні методологічні підходи дедалі ширше застосовує наука в усьому світі, слід чітко розрізняти спрямованість європейської (тобто континентальної) та англо-американської суспільної географії. Якщо європейські географи орієнтовані на традиційні цінності культури Старого Світу, досліджують їх як суспільне явище в геопросторовому вимірі, прагнучи до їх збереження й утвердження, то чимало англійських та американських авторів, такі як Г. Ансальдуа [137], Дж. Роуз [152] та ін., намагаються поширювати ідеї фемінізму, свободи гомосексуальних стосунків, войовничого космополітизму, що ніяк не узгоджуються з одвічними засадами західної, зокрема, християнської моралі й духовності.

Через це сучасна американська суспільна географія виявилася несприйнятливою до ідей геософії, сформульованих Е. Банзе в час, коли він утвердився в поглядах як європеєць-традиціоналіст і німецький патріот. Українська ж суспільно-географічна думка, маючи глибоке національне коріння та звільнившись від ідеологічних нашарувань комуністичного минулого, дійшла цілком об’єктивного погляду на геософію як філософію людського геопростору та галузь знання на межі географії й філософії. Свідченням тому є, зокрема, праці О. Шаблія [131, 44; 132, 90 – 92].

У колишньому СРСР, хоча геософічні ідеї через ідеологічні

причини й не одержали розвитку, все ж у заключний період існування цієї держави з’явилася низка географічних праць, що за своїм змістом наближаються до геософічної тематики. Це, зокрема, монографії В. Анучина – „Географічний чинник у розвитку суспільства” („Географический фактор в развитии общества”) – та О. Ретеюма – „Земні світи” („Земные миры”).

Головною особливістю згаданого дослідження В. Анучина [4], на нашу думку, є порушення й осмислення ним проблеми впливу природного середовища на життєдіяльність людини в різні історичні епохи як однієї з фундаментальних у контексті взаємодії природи й суспільства. Цим самим зазначений автор частково відійшов від панівної в так званій „марксистсько-ленінській” науці методологічної доктрини економічного детермінізму; натомість, в аналізованій праці присутні елементи детермінізму географічного (що, як на тодішні умови, мало безпрецедентний характер). Крім того, у своїй монографії В. Анучин постав як поборник ідеї єдності географії, загалом досить гостро критикованої радянською наукою.

Проблемам, що за своєю суттю є геософічними, значною мірою присвячена вищезгадана монографія О. Ретеюма [106]. По-перше, ця праця має синтетичний характер, бо поєднав в собі дані геології, фізичної й суспільної географії, історії, демографії, інших наук, інтегровані в єдине ціле філософською думкою. По-друге, філософський зміст мають деякі застосовані в дослідженні наукові поняття, зокрема, розроблене автором поняття „хоріон” (на позначення складних геопросторових об’єктів, що мають „той самий концентричний план будови, подібний архітектоніці нашої планети” /переклад наш – Ю. К./ [106, 27]) та звернення його до виведеного ще Ератосфеном поняття „сфрагіди”, тлумаченого вченим як децентралізований хоріон. По-третє, майже в дусі „мистецької географії” Е. Банзе представлені окремі аспекти здійсненого О. Ретеюмом геопросторового осмислення деяких природних об’єктів (зокрема, сосни), для чого вчений широко залучав фрагменти творів художньої літератури. Зрештою, в аналізованій роботі явним дисонансом щодо переважної більшості праць радянських географів виглядає згадка про

„ідеально-матеріальні” утворення [106, 27], яка наводить на думку про застосування автором не лише матеріалістичного, а й ідеалістичного монізму.

Втім, праці В. Анучина та О. Ретеюма є, скоріше, одними з нечисленних винятків із загального ряду географічних творів радянських учених, які – з власної волі або вимушено – послідовно дотримувалися усталених у „марксистсько-ленінській” науці догм діалектичного матеріалізму.

1.3.2. Розвиток геософічних ідей А. Піскозубом.

Відродження та розвиток геософічної думки наприкінці ХХ ст. стали реальністю й у Центральній Європі, яскравим підтвердженням чому став вихід у світ 1994 р. у Гданську праці А. Піскозуба [147]. Ця фундаментальна робота опублікована після майже півстолітньої (після Дж. Райта) прогалини в геософічних дослідженнях.

А. Піскозуб є вченим і мислителем зовсім іншої доби, ніж та, коли жили й творили такі мислителі, як Е. Банзе, Дж. Райт, який ототожнював геософію з дослідженнями в галузі історії географії, та теоретик російського євразійства П. Савицький. Іншим наприкінці сторіччя став і стан науки, яка вступила в постнекласичний етап розвитку. Тому природно, що бачення геософії А. Піскозубом істотно відрізняється від поглядів фундатора цієї науково-філософської дисципліни.

А. Піскозуб тісно пов’язує простір із часом, поєднуючи їх у „часопростір” (*czasoprzestrzeń*; за нашою термінологією, „простір-час”). Такий синтез базується на баченні В. Вернадським [22] часу як своєрідного четвертого виміру простору. Сполучним чинником, що єднає час із простором, виступає рух, адже матерія рухається як у просторі, так і в часі.

Значну увагу А. Піскозуб приділяє розвитку світової історіософічної думки, наголошуючи на її значенні у формуванні геософічних ідей. Підкреслювану онтологічну єдність часу та простору автор проектує й на сферу пізнання, наголошуючи на існуванні тісних гносеологічних зв’язків між історіософією та геософією.

В оцінках теорій, концепцій та інших теоретичних напрацювань своїх попередників А. Піскозуб прагне об’єктивності. Цієї ж засади мислитель дотримується й при аналізі міжнародних та міждержавних взаємин (без чого геософія принципово не може обійтися); виступаючи як патріот Польщі, він категорично відмежовується від шовінізму, зокрема, претензій окремих кіл польського суспільства на „*kres wschodnie*”, тобто західноукраїнські, західнобілоруські й частково литовські землі. Показовим у цьому відношенні є вельми критичне, а часом навіть іронічне ставлення автора до Другої Речі Посполитої – Польщі 20 – 30-х рр. ХХ ст. [147].

Важливим здобутком А. Піскозуба є, на нашу думку, запропоноване ним бачення історії поглядів народів світу на геопростір у зв’язку з природними умовами життя цих народів та характерними для відповідного часу засобами сполучення. Він виділяє три покоління землеробських культур (що згодом ставали цивілізаціями, згідно з поглядами О. Шпенглера), по 1500 років кожне – покоління найдавніших (2700–1200 рр. до н. е.), античної (1200 р. до н. е.–300 р. н. е.) та передпромислової європейської цивілізації (300–1800 рр. н. е.). У свою чергу, кожне з виділених поколінь поділяється на три фази розвитку тривалістю по 500 років кожна. Перші півтисячі років завжди є періодом формування класичних ознак тих чи інших культур, другі п’ятсот років – це доба їх найповнішого прояву, третій п’ятсотрічний період (яскраво виражена „цивілізація”, за О. Шпенглером) – це час поступового відмирання усталеного порядку речей та зародження й латентної фази розвитку процесів, що призводили до виникнення нових культур. А. Піскозуб наголошує, що доантичні культури (давньоєгипетська, вавилонська, долини Інду, давньокитайська тощо) були „гідралічними”, тобто геопросторово приуроченими до долини великих річок, і все життя людей було якнайтісніше пов’язане з річкою. Античні культури (фінікійська, карфагенська, давньогрецька й римська) – морські, адже античні народи жили навколо Середземного моря, й життя цих народів було нерозривно пов’язане саме з морем. Європейські суспільства доби Середньовіччя у своїй еволюції дещо більше набували рис океанічності; роль

Атлантичного океану в їх житті невпинно зростала, доки, починаючи з кінця XV ст., європейці не почали долати цей акваторіальний бар'єр. Приблизно з 1800 р. європейська цивілізація (включно з безпосередньо причетними до неї новоутвореними США) остаточно стала трансокеанічною. Разом із тим, роль землеробства в економічно розвинутих країнах в останні два сторіччя істотно зменшилася; цивілізація набула промислового характеру, а останнім часом стала набувати постіндустріальних рис.

Запропонована А. Піскозубом (із географічних позицій) „трійчата” періодизація історії не є принциповою новацією: ще за доби Середньовіччя три стани, або ери, світового розвитку виділив (виходячи із сакрального погляду) автор містичного релігійного вчення, абат Йоахим Флорський – ери тілесного (“*secundum carnem*”), проміжного між тілесним і духовним (“*in quo vivitur inter utrumque, hoc est carnem et spiritum*”) та духовного життя людей (“*secundum spiritum*”) [111, 293]. Зауважимо, що Йоахим – фактично так само, як і тепер це робить сучасний польський географ – усередині кожної ери виокремлював її формальний початок (“*initiatio*”) та „запліднення” (“*fructificatio*”), що знаменує собою близький прихід нової ери [111, 293].

А. Піскозуб не лише геософічно осмислює минулий досвід людства в його стосунках із геопростором, але й окреслює своє бачення подальшого перебігу цих стосунків, пов'язуючи їх з імовірними майбутніми епохами. У такий спосіб автор водночас наголошує на перспективності самих геософічних досліджень, підкреслює їх орієнтованість на майбутнє. Справедливість цієї думки А. Піскозуба підтверджується подальшим розвитком геософічних ідей, зокрема, появою вже на початку XXI ст. регіональної геософії як особливого підходу в географічній регіоналістиці [59]. До цього ж часу приурочене й видання фундаментальних праць із геопсихоісторії [13] та географії культури [107]; порушені в них проблеми є багато в чому суміжними з питаннями геософії.

2. ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНА СФЕРА ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗВ'ЯЗКИ ГЕОСОФІЇ

2.1. Об'єктно-предметна сфера геософії та проблема організації людського геопростору

2.1.1. Об'єкти і предмет геософії.

За сучасними уявленнями, сформованими в ході розвитку не-класичних і постнекласичних методологічних підходів у науці, об'єкт дослідження трактується відповідно до певного рівня пізнання; відповідно, виділяються емпіричні й теоретичні об'єкти [133]. Таке бачення об'єкта, що утверджується в наш час, повною мірою стосується географії, в межах якої поява геософії становила один із проявів теоретизації знання.

Виходячи з вищезазначеного, під *емпіричним (реальним, онтологічним) об'єктом* геософії ми розуміємо земну поверхню, яку чимало вчених минулого визнавало за об'єкт географії (зокрема, К. Ріттер, А. Геттнер, П. Семенов-Тян-Шанський, С. Рудницький). Проте, земна поверхня має цілу низку аспектів дослідження, виражених у формулюванні як предмета, так і теоретичного об'єкта різних галузей наук про Землю.

Таким *теоретичним (концептуальним, гносеологічним) об'єктом* геософічних досліджень є, на нашу думку, людський геопростір, визначення якому було нами надане вище. На відміну від географічного середовища, яке В. Апуциним [4], С. Морозом та ін. [93] визнається як об'єкт географії, людський геопростір охоплює не лише матеріальні об'єкти, а і явища духовної сфери. Таким чином, поняття „людський геопростір”, будучи близьким за змістом до поняття „географічне середовище”, виводить його на новий рівень (яким є сакрал порівняно з ноосферою [12]). Отже, між теоретичними об'єктами географії та геософії ми знаходимо таке ж співвідношення, як і власне між географією та геософією [60].

Предметом дослідження завжди є „властивість, відношення, сторони об'єкта, які входять у практичну пізнавальну діяльність людини” [93, 229]. С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник наголошу-

ють на необхідності розрізнення двох рівнів пізнання предмета науки, пов'язаних, з одного боку, з вивченням зовнішніх властивостей і зв'язків об'єктів та, з іншого боку, з пізнанням суті об'єктів, розкриттям законів їх будови й розвитку [93].

Щодо предмета геософії, то він, на нашу думку, належить до другого рівня, позаяк відображає певні відносини теоретичного об'єкта. *Предметом* геософічного дослідження ми вважаємо організацію людського геопростору, зумовлену функціонуванням і взаємодією (спільною дією, з погляду синергетики) чинників його формування (насамперед, ландшафтного різноманіття й етносфери, що водночас є основними компонентами людського геопростору як складної природно-антропологічної системи).

2.1.2. Рівні організації людського геопростору.

Людський геопростір характеризується багаторівневістю своєї організації, яку можна представити у вигляді етажерки, верхня полиця якої відображає глобальний (планетарний) рівень; друга згори – національний; третя, розміщена безпосередньо під другою, – регіональний; найнижча полиця співвідноситься нами з локальним рівнем організації людського геопростору.

Глобальний рівень організації (або, простіше, глобальна організація) людського геопростору виражений у наявності таксономічних структур високого рангу (землесвітів, георегіонів, субрегіонів), які, як правило, охоплюють території, розташовані в неоднакових ландшафтних умовах (навіть у межах природних комплексів, що становлять відносні протилежності, – ліс і степ, ліс і савани тощо) і населені різними етносами. При цьому землесвіти можуть складатися з частин двох і більше материків, відокремлених океаном або морем.

Регіональний рівень організації людського геопростору, представлений геософічними краями та районами, ми пов'язуємо з його фрагментами, зайнятими або природними комплексами рангу фізико-географічної зони чи підзони, або історико-географічними країнами, населеними тими чи іншими субетносами. Як окремий прояв регіонального, ми розглядаємо національний рівень організації людського геопростору. У такому разі об'єктом дослідження стає певна

державна або етнічна територія в цілому, незалежно від характеру її ландшафтної структури [71].

Локальний рівень організації людського геопростору обмежений дискретними суспільно-географічними утвореннями – населеними пунктами, селянськими господарствами, районами міст тощо. На наш погляд, проведення геософічного дослідження на локальному рівні вимагає використання особливих підходів, і застосовуваний нами методологічний і методичний інструментарій для цієї мети навряд чи може бути придатним.

2.1.3. Засади геософічної регіоналізації.

Сучасний стан людського (а, отже, природно-суспільного) геопростору, який відзначається трансокеанічним характером цивілізацій, підводить до думки про недостатність традиційного його поділу на частини світу, що у своїй основі існував інше задовго до нашої ери.

Серйозну спробу перегляду існуючого погляду на глобальну горизонтальну диференціацію геопростору здійснили сучасні географи, які виділили в ньому дванадцять „світів” (український переклад англійського терміну “realms” О. Шаблія) [37]. Безсумнівно, таке бачення суттєво осучаснює погляд географа на людський простір. Проте, на нашу думку, термін „світ” (особливо вживаний у множині – „світи”) більш точно відображав би космічні, а не земні, реалії. Тому ми, наголошуючи на „земному” характері виокремлених нами макрорегіонів, пропонуємо термін „землесвіт” на позначення фрагменту людського геопростору найвищого рангу. „Світи” („землесвіти” в нашому розумінні) американські автори поділяють на регіони, а останні, у свою чергу, на субрегіони [37]. Ми погоджуємося з прийнятою Г. де Блієм, П. Муллером та О. Шаблієм системою таксономічних структур і беремо її за основу при здійсненні нашої регіоналізації.

Поряд із традиційним фізико-географічним районуванням світу, існує необхідність здійснення геософічної регіоналізації земної кулі, що відображала б не лише матеріальні аспекти буття, але й дух ландшафтів, який формує дух етносів. У той же час діяння тих чи інших етносів можуть посилювати дух, властивий відповідним фрагментам геопростору. Ця ландшафтно-етнічна взаємодія зумовлює

дію *ландшафтно-етнічного чинника* організації людського геопростору, який ми вважаємо провідним у його формуванні. Вагома роль належить також *етноісторичному, лінгвістичному (мовно-му), сакральному* та іншим чинникам. Кожен із них водночас є складником людського геопростору, тому ми пропонуємо, аналогічно до терміну М. Солицева [112], застосовуваного ним на позначення вертикальної структурної одиниці ландшафту, називати ці складники також *компонентами-факторами*. Відповідно, фактори зумовлюють формування, а компоненти здійснюють організацію людського геопростору.

Землесвіти ми бачимо такими, що охоплюють значні території, співрозмірні із субконтинентами, або навіть розділені океаном. Підкреслимо, що в останньому випадку немає порушення принципу цілісності фрагментів геопростору; океанічні акваторії, особливо на сучасному етапі розвитку міжконтинентальних комунікацій, органічно вписуються в землесвіти, складені частинами розташованих по обох берегах океану материків.

Тому при проведенні геософічної регіоналізації ми свідомо нехтуємо загальноприйнятим поділом суходолу Землі на частини світу, який не відображає всіх реалій Нового та Новітнього часу в контексті поширення Ойкумени на всю планету. Значна суб'єктивність поділу, наприклад, Євразії на Європу й Азію спонукає нас до пошуку більш оптимальної схеми геософічної регіоналізації світу. Ця схема має враховувати дух ландшафтів, що є суттєвим чинником формування духу народів, які їх населяють.

Ландшафтно-етнічний чинник, пов'язаний із взаємовпливом ландшафту й етносу та поширенням етнічних ландшафтів і покладений в основу геософічної регіоналізації, є визначальним у проведенні меж землесвітів та підрядних їм таксономічних структур. Із цього випливає фундаментальний принцип геософічної регіоналізації – *ландшафтно-етнічний*. Ландшафти, які, як правило, набули основних сучасних рис до появи людини на Землі, стали в процесі антропогенезу ареною формування етносів, кожен із яких завжди мав приуроченість до певного типологічного ряду ландшафтів.

Суть ландшафтно-етнічного принципу пояснюється самою природою геософічної регіоналізації, позаяк геософія вивчає людський геопростір, а етнос – як жоден інший антропологічний феномен – є саме географічно зумовленою, ландшафтно залежною людською спільнотою. Додамо, що геопростір, на нашу думку, виступає нічим іншим, як синтезом ландшафтно-етнічної сфери (в розумінні Ф. Мількова [89]) та етносфери як мозаїчної антропосфери (в розумінні Л. Гумільова [34]). Метасинтезом при цьому, на нашу думку, є людський геопростір, адже не лише заселення й господарське освоєння території, а й сприйняття її ландшафту етносом, приуроченим до нього, є визначальними пунктами в набутті цієї території сучасного вигляду, в перетворенні її ландшафту на краєвид (у розумінні П. Тутковського [120]). Відзначимо, що синтезом конкретного ландшафту та окремо взятого, приуроченого до нього, етносу є фрагмент людського геопростору, геософічний *region* того чи іншого рангу.

Здійснення аналізу впливу вищезгаданих чинників на формування людського геопростору жодною мірою не може виключати необхідності врахування дії традиційно досліджуваних факторів (рельєфу, клімату, особливостей ґрунтового покриву тощо) при проведенні геософічної регіоналізації. Зокрема, є цілком очевидним, що деякі етноси мають чітку приуроченість до територій із рівнинним або гірським рельєфом, із теплим (спекотним) або холодним кліматом, певними типами ґрунтів тощо.

Зазначені природні умови визначають характерні для різних етносів традиційні види господарської діяльності, а також ментально-поведінкові риси. Так, гірським етносам (як на це вказував ще Ш. Л. Монтеск'є [92]) властиве особливо загострене прагнення волі (швейцарці часів Вільгельма Телля, карпатські етнографічні групи українців, чеченці та ін.). Мусульманська цивілізація від початків свого існування була приурочена до сектору екстрааридного клімату (тропічні пустелі), що до сьогодні залишило відбиток на ментальності арабів – найчисельнішого народу Близького Сходу. Всім осілим етносам (від трипільців до сучасних українців), що за різних часів населяли лісостепову Центральну Україну, вкрити чорноземом,

притаманна миролюбна хліборобська вдача. Натомість, кочові народи, що в різні часи опановували сусідню степову смугу (кіммерійці, „царські” скіфи, сармати), відзначалися войовничістю, яка в умовах лісо-степового пограниччя була безпосередньо пов’язана з кочовим способом життя й господарювання (внаслідок чергової аридизації клімату кочовики, змушені шукати нові місця для пасовиськ, вдавалися до експансії на краще зволожені території, що не могло не супроводжуватися зіткненнями з місцевими етносами [31]).

На нашу думку, наведені приклади свідчать про детермінуючу роль ландшафту у формуванні людського геопростору як на планетарному рівні, так і на регіональному (території окремих держав, історико-географічних та етнографічних земель тощо).

2.1.4. Система таксономічних структур геософічної регіоналізації.

Ми вже відзначали, що найвищим рангом структурної організації людського геопростору є землесвіт. Під ним ми розуміємо мегафрагмент геопростору, характеризований спільністю основних рис духовної складової ландшафтів, виражених особливостями ландшафтно-етнічної взаємодії, в межах одного або кількох материків. Як і такі американські автори, як Г. де Блії і П. Муллер [37], ми поділяємо землесвіти на регіони. Останні, з метою уникнення неоднозначності в тлумаченні поняття „регіон”, якому ми надаємо більш загального, не пов’язаного з розмірами територій, значення, ми пропонуємо називати „георегіонами”. Георегіони – це фрагменти землесвітів, зосереджені на одному континенті (або субконтиненті, значній за площею фізико-географічній країні – в разі приуроченості землесвіту лише до одного материка). У свою чергу, в межах георегіонів виділяються *субрегіони* – значні за площею території, що характеризуються спільністю ландшафтного або етнічного середовища. Поняття „землесвіт”, „георегіон”, „субрегіон”, що перебувають у відносинах підпорядкування, разом утворюють систему таксономічних структур. Як приклад функціонування такої системи, можна навести виділення чорноземного субрегіону в межах східно-континентального георегіону єврамериканського землесвіту.

Виокремлення субрегіонів є операцією, що завершує геософічну регіоналізацію на планетарному рівні. Разом із тим, цілком реальним є проведення аналогічної регіоналізації на національному, регіональному та локальному рівнях. При такій регіоналізації діятимуть ті ж самі засади (включно з ландшафтно-етнічним принципом), що й при геософічній регіоналізації в масштабах усієї планети. В той же час може виникати необхідність урахування ширшого кола чинників (тектонічного, геоморфологічного, демографічного тощо).

2.1.5. Землесвіти.

Виходячи з окреслених нами вище засад геософічної регіоналізації, ми пропонуємо замість традиційних п’ятьох (без Антарктиди) частин світу виділяти дев’ять основних і вісім перехідних землесвітів. Основні землесвіти, як правило, охоплюють цілі континенти або навіть значні фрагменти геопростору (рангу субконтинентів), розташовані на різних материках. Перехідні землесвіти являють собою контактні смуги взаємодії та взаємопроникнення двох або більше основних землесвітів. Вони характерні для давньоосвоєних територій, зокрема, й районів локалізації найдревніших культур-цивілізацій.

Кожний землесвіт характеризується відносною однорідністю природних умов (або наявністю аналогічних ландшафтів), етнічного й конфесійного складу населення, його традиційних занять, історичних особливостей розвитку тощо (рис. 1). Інтегруючим чинником єдності землесвітів та окремішності кожного з них виступає спільність (і, навпаки, відмінності) духу ландшафтів і духу приурочених до них етносів.

Великими землесвітами є *Єврамерика*, яка охоплює фрагмент материка Північна Америка південніше півострова Лабрадор і північніше широти місця впадіння Міссурі в Міссісіпі від атлантичного узбережжя до півніж Скелястих гір та західну частину материка Євразія (в межах приатлантичної кліматичної й ландшафтно-смути, в якій середньосічневі температури є не нижчими за -10°C та поширені лісові, лісостепові та північностепові ландшафтні комплекси) разом із Західним Середземномор’ям (до півострова Салентина включно), а також крайню північ Африки (Атлаські гори та

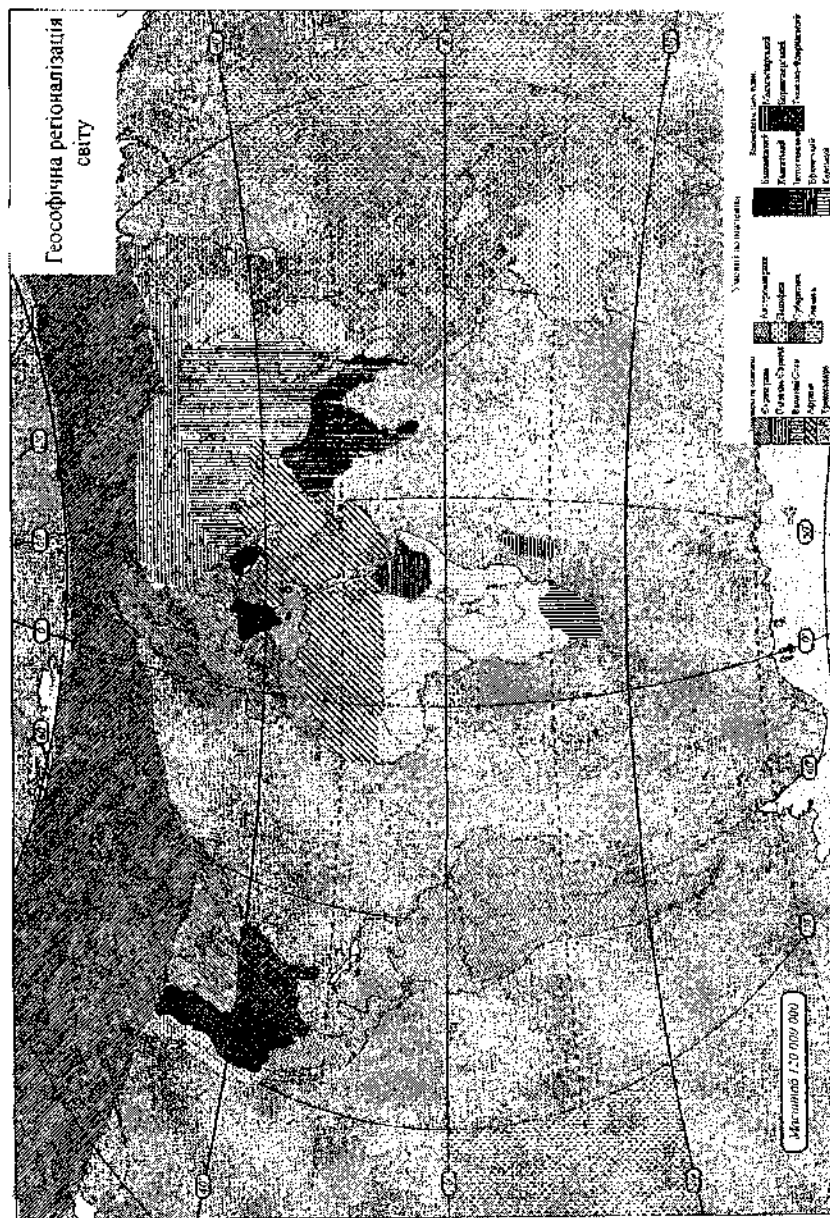

Рис. 1. Геософічна регіоналізація світу

смугу субтропічного середземноморського клімату від Танжеру до Тунісу); *Північна Євразія*, до якої входять території обабіч Уралу з бореальними кліматичними й ландшафтними умовами; *Великий Степ (Середня Євразія)*, що охоплює велику субширотну смугу на материку Євразія, яка простягається від Причорноморської низовини до Монголії та Забайкалля; *Афразія*, до якої належать території, які розташовані переважно в субтропічному й тропічному поясах північної півкулі та характеризуються аридним кліматом і відповідними йому ландшафтами й духом геопростору; *Транссахара*, що займає більшу частину африканського континенту на південь від Сахари (за винятком крайнього півдня); *Австроамерика* (обсяг цього пропонованого нами топонімічного поняття збігається з прийнятим у суспільній географії топонімом „Латинська Америка”); *Паціфіка*, яка охоплює переважну частину акваторії Тихого океану, материк Австралія та острови Нова Зеландія, а також території на крайньому сході Азії (Японські й Філіппінські острови, Велика Китайська рівнина, півострів Індокитай, Російське Примор’я, Камчатка тощо) та на заході Північної Америки (Тихоокеанські штати – Каліфорнія, Орегон і Вашингтон – та канадська провінція Британська Колумбія); *Океанія*, яка включає акваторію центральної частини Тихого океану разом із численними островами вулканічного та коралового походження, які не були осередками формування високорозвинених культур-цивілізацій; *Субарктика*, що займає в межах Євразії й Північної Америки заселені території, розташовані за полярним колом, а також прилеглі до них, яким властиві тундрові й аналогічні їм ландшафти.

До перехідних землесвітів ми відносимо *Балканський, Кавказький, Індостанський, Ефіопський, Капський, Мадагаскарський, Кордильєрський і Техасько-Флоридський*. Їх спільними рисами є розташування в районах великих (планетарного значення) природних меж та культурно-цивілізаційних „розломів”, значна давність заселення писемними етносами, строкатість етнічного або конфесійного складу населення, наявність меж (сухопутних або океанічних) одразу з кількома великими землесвітами.

2.2. Міждисциплінарні зв'язки геософії

2.2.1. Загальні риси.

Досить широкий спектр чинників формування людського геопростору, що складає предмет геософії, свідчить про яскраво виражений міждисциплінарний характер цієї наукової дисципліни. Будучи у своїй генезі найтісніше пов'язаною з географією та філософією, геософія найширше застосовує досягнення саме цих галузей знання. Разом із тим, суттєва роль у розвитку геософічних досліджень належить суміжним наукам – історії, геополітиці, етнології, етнографії, лінгвістиці, а також сакральному знанню та іншим дисциплінам. При цьому зв'язки геософії з першими трьома дисциплінами та сакральними студіями (тобто, власне, джерелами геософічних досліджень) є прямими, безпосередніми. В той же час її зв'язки з іншими галузями знання мають опосередкований характер, бо низка наук дає допоміжний фактичний матеріал, але їх теоретичні основи мають для геософії другорядне значення.

Міждисциплінарні зв'язки відіграють надзвичайно важливу роль у становленні молоді науково-філософської дисципліни. Тому ми намагатимемося схарактеризувати роль кожної із суміжних наук і напрямів досліджень у формуванні й розвитку геософії.

2.2.2. Зв'язки геософії з історією.

Незаперечність зв'язків геософії з історією, зокрема, історіософією, пояснюється суміжністю їх об'єктів, пов'язаних із простором та часом. Як ми вже вище зазначали, простір і час утворюють єдину цілісність – простір-час. Отже, й усі явища, процеси, події як природного, так і суспільного характеру відбуваються ніде інше, як у просторі-часі. Яскравим свідченням тому можуть бути дослідження змін клімату, в тому числі за короткий (у межах кількох десятиріч або сторіч) час. Ці дослідження мають добре виражений природно-історичний зміст. Іншими прикладами є вивчення формування й еволюції сучасних антропогенно модифікованих ландшафтів, або розгляд суспільно-історичних подій із геопросторових позицій.

Важливо наголосити, що геософічними дослідження вищезазначених питань можуть бути лише в разі їх сутнісного філософсько-

го наповнення. Інакше вони перебуватимуть у сфері інтересів історичної географії, але не виходитимуть на рівень геософії. Так, вищезгадане питання змін клімату може набути геософічного характеру за умови, якщо дослідник при його висвітленні порушуватиме проблему простору-часу, або окремо – простору та часу. Вивчення ходу формування антропогенно модифікованих ландшафтів набуде ознак геософічності в разі порушення науковцем узагальнюючого питання щодо взаємин людини й природи. Дослідження суспільно-історичних явищ і процесів можуть стати геософічними за двох умов. По-перше, має бути зроблено наголос на людському геопросторі як арені історичних подій. По-друге, необхідним є порушення при вивченні історико-суспільно-географічних проблем різних філософських питань, зокрема, аналізу причин і наслідків подій у зв'язку з природними умовами та духом країни. Іншими філософськими за своїм методологічним рівнем питаннями можуть бути порівняльний аналіз якихось аналогічних явищ, що відбувалися в регіонах з істотно відмінними фізико-географічними умовами; вивчення змін кордонів держав у контексті зміщення їх розташування в межах фізико-географічних поясів, зон і країн тощо.

Хід розвитку геософії яскраво підтверджує наявність тісних зв'язків цієї науково-філософської дисципліни з історією. Так, Я. Фальмераер, характеризуючи етнографічно, лінгвістично та геополітично сучасний йому стан „великого іллірійського трикутника” й осмислюючи його, принципово не міг обійти історичних передумов формування цього status quo, позаяк саме в минувшині корінилися причини виникнення певних реалій сьогодення. Тому й у наші дні без знань з історії Західної і Східної Римської та Османської імперій практично неможливо глибоко зрозуміти, наприклад, роль етнічного й конфесійного чинників у розпаді Югославії. Це ж стосується й причин кривавого сценарію дезінтеграційних процесів на Балканах (на відміну від мирного шляху розвитку подій в Україні при відновленні її незалежності 1991 р. або під час Помаранчевої революції).

Вельми тривким є зв'язок геософії з історією в дослідженнях А. Піскозуба. Він є двояким: по-перше, вчений, постійно підкреслюючи спорідненість геософії з історіософією, звертається до минулого Польської держави та нації; по-друге, він так само часто згадує

спроби осмислення людського геопростору в минулі часи в контексті його сучасного розуміння. Навіть ведучи мову про геопросторові перспективи людства, А. Піскозуб не залишає поза увагою минувшину: це, стосується, наприклад, аналізу міркувань Ж. Фурасті щодо проблем глобальної індустріалізації й урбанізації [147, 201].

Наведені приклади свідчать про глибинний характер зв'язків геософії з історією. Вивчаючи закономірності перебігу подій у часі, що є продовженням простору, історія відіграла визначну роль у становленні й розвиткові геософічних досліджень. Зважаючи на постійні зміни, які відбуваються в людському геопросторі, слід очікувати збереження вагомого значення історичної науки для геософії й у майбутньому.

2.2.3. Геософія і геополітика.

Тісні зв'язки геософії з геополітикою простежуються чи не в усіх геософічних роботах. Уже Я. Фальмераєр, ще в ХІХ ст. осмислюючи людський геопростір Балканського півострова, на передній план висував саме геополітичні проблеми. Це, зокрема, питання сучасного стану й перспектив співіснування в зазначеному просторі двох тодішніх держав – мусульманської Османської імперії та християнського Грецького королівства, зовнішніх (російських, англійських, французьких) впливів на долі цих держав тощо. Але питання геополітики розглядалися Я. Фальмераєром спільно з природно-географічними особливостями країн (як то: півострівне положення Греції, невеликі розміри та гірський характер її рельєфу порівняно з різноманітністю природних умов значно більшої території Османської імперії та ін). Взагалі, геополітичні та геософічні погляди Я. Фальмераєра, висловлені ним у час, коли жодна з цих галузей знання ще не оформилася й не усамостійнилася, не мають між собою чіткої межі. Геополітика органічно переходила в геософію, а геософія – в геополітику.

Елементи геополітики виразно присутні і в дослідженнях уже згаданого нами вище Е. Банзе. Особливо це стосується творчості вченого під час Першої та напередодні Другої світової війни, коли низка його праць була присвячена окремим країнам – союзникам і супротивникам Німеччини. Крім того, геософічні міркування дослід-

ника використовувалися при напрацюванні конкретних німецьких геополітичних доктрин стосовно країн Близького Сходу.

У зв'язку з цим слід наголосити на необхідності вирізнення геополітики як науки від реальної геополітики. Сама ж реальна (практична) геополітика може бути агресивно-експансіоністською, національно-визвольною або націєзахисною. Агресивно-експансіоністський характер об'єктивно властивий геополітиці великодержав, що прагнули або прагнуть розширити свої кордони або сфери впливу (наприклад, нацистській Німеччині або – за всіх часів і політичних режимів – Росії).

Національно-визвольними є геополітичні устремління націй, які не мають власної держави (таких, як українська нація до 1991 р.). Блискучими прикладами творення власної геополітики бездержавною нацією, що боролася за своє визволення, були українські геополітичні доктрини С. Рудницького (балто-чорноморська) та Ю. Липи (чорноморська) [82; 108].

Націєзахисна геополітика притаманна класичним національним державам. За логікою речей, це мало б повною мірою стосуватися України, проте, через суб'єктивні політичні причини сьогодні практично не існує української націєзахисної, оборонної геополітики (праці, задекларовані як геополітичні, зокрема М. Паламарчука та О. Паламарчука [98], насправді мають політико-географічний зміст). Доречно зауважити, що, згідно з поглядами С. Рудницького, політична географія є складовою частиною антропогеографії [108]. Проте, під „політичною географією” вчений розумів саме геополітику, яка міцно спирається на природничу географію. Тому ми вважаємо, що саме геополітика (на відміну від політичної географії) має безпосередні зв'язки з геософією.

У той же час у рамках геополітики національно-визвольний та націєзахисний (оборонний) напрями мають найвиразніше наукове й філософське наповнення, а, отже – й найтривкіші зв'язки з геософією.

Спільним для геополітичних і геософічних досліджень є необхідність, як писав Е. Банзе, „відчути”, „осягнути” ландшафт території (державної або етнічної). Це, на нашу думку, непідвладно політичній географії – галузі конкретних знань про державні території та кордони між ними.

2.2.4. Етнологія – джерело геософічних досліджень.

Однією з наук, дані та висновки якої становлять важливий матеріал для геософічних досліджень, є етнологія. Це порівняно молодша наукова дисципліна (якщо не зважати на віддавна вживаний термін „етнологія” у значенні „етнографія”), що розвивалася, в основному, з ХХ ст. Хоча деякі ознаки наукових етнологічних досліджень наявні й у позаминулому сторіччі (зокрема, у працях того ж таки Я. Фальмераєра), найповніше основи етнології як окремої науки були розроблені лише після Другої Світової війни. Суттєва роль у її становленні належить видатному російському вченому, історико-географові Л. Гумільову [31; 34].

Пов'язуючи походження й розвиток кожного етносу з особливим, саме йому притаманним ландшафтом, Л. Гумільов підкреслював географічність етносу як планетарного явища. Наводячи конкретні приклади, він наголошував, що потрапляння з різних причин того чи іншого етносу в чужі йому фізико-географічні пояси або зони призводить до зникнення цього етносу на новій території через його асиміляцію корінними народами (автохтонами). Про це яскраво свідчить історія готів – як західних (вестготів), так і східних (остготів). Так, вестготи, потрапивши з Північної Європи на Апеннінський і Піренейський півострови та утворивши там свої королівства, незабаром були асимільовані й акультуровані романськими етносами. Держави вестготів занепали, а їхні нащадки стали вже італійцями та іспанцями. Подібною була доля остготів, які, помандрувавши в українські степи (котрі ми вважаємо „відносно протилежними” щодо германського лісового ландшафту), були там значною мірою асимільовані антами – володарями Руського Стену в середині I тисячоліття н. е. Як вестготи, так і остготи втратили у своєму новому геопросторі власну мову; іспанська та італійська мови сформувалися на латинській основі, українська ж, як зазначають дослідники [75; 94 та ін.], чи не найбільше зберегла риси праїндоевропейського санскриту. Втрата готами мови стала найсуттєвішим чинником їх акультурації. Цей факт зайвий раз підтверджує, що мова – це дійсно душа народу, і, отже, відповідне широко вживане патріотичне гасло має наукове обґрунтування.

Цікавими в геософічному відношенні є етнологічні погляди І. Ка-

ганця [51], зокрема, щодо ролі „батьківських” і „материнських” етносів у процесі етногенези. З'єднання „батьківського” та „материнського” первнів нерозривно пов'язане з далекими й тривалими мандрями етнічних груп, часто зворотних. Розглядаючи історичний шлях виникнення українських етносів, І. Каганець доходить висновку, що творці першого українського державного формування – анти – постали внаслідок злиття непорушного жіночого первня – нащадків скіфів-сколотів – із активним чоловічим – тиверцями. Як припускає цей автор, тиверці, вони ж, на думку І. Каганця, – галилеяни, повернулися на свою рідну землю після кількосятирічних мандрів Центральною й Південно-Східною Європою та Західною Азією. Зокрема, вони тривалий час перебували в Палестині (точніше, в Галилеї, де, згідно з поглядами дослідника, саме з їхнього середовища вийшов Богочоловік Ісус Христос). Зрештою, зазнавши переслідувань, галилеяни-тиверці залишили Палестину, поступово повертаючись на територію України [51].

В аналогічний спосіб, твердить І. Каганець, у пізніші часи сформувалися старокіївський і козацький українські етноси (завдяки „батьківській” ролі відповідно варягів і литовського лицарства). Сьогодні ж, на думку І. Каганця, ми стоїмо на порозі утворення нового українського етносу, у формуванні якого роль „батьківського” первня має належати українцям останньої хвили еміграції. Саме вони, за спостереженнями вченого, відзначаються найбільшою у структурі сучасної української нації життєвою активністю, найтривкішим серед емігрантів зв'язком із Батьківщиною та схильністю до ризику, необхідною для рішучих дій із проведення системних перетворень в Україні [51]. У цьому відношенні вельми показовим є утворення цими нашими співвітчизниками в ході IV Всесвітнього Форуму українців 2006 р. об'єднання „Нова хвиля”.

Запорукою тісних зв'язків геософії з етнологією є сам об'єкт геософічних досліджень, сформульований як *людський* геопростір, тобто геопростір, що не лише населений людськими спільнотами, а й такий, що відчувається та сприймається ними. А етноси і є найприроднішими (географічними за своєю суттю) й найміцнішими людськими спільнотами. Отже, дослідження людського геопростору – це далеко не в останню чергу вивчення етнічного простору.

2.2.5. Застосування геософією сакрального знаппя.

Важливими джерелами геософічної думки є сакральна географія, сакральна історія та інші дисципліни, що вивчають духовну складову світостворення в усіх її проявах. На це вказують дослідження сакрального простору (в його динаміці), що, будучи значно розвинутими за доби Середньовіччя й зазнавши занепаду в Новий час, тепер знову активізувалися, вийшовши на стик із питаннями геософії [13, 7].

Необхідно зауважити, що сакральний простір не слід механічно ототожнювати з територією поширення тих чи інших релігійних конфесій (у цьому відношенні відмінність сакральної географії від географії релігій можна порівняти з неготовністю геополітики та політичної географії). Ми вважаємо сакральний простір сукупністю фрагментів геопростору з одним і тим самим духом країн і народів, а, отже, і з близьким світосприйняттям та світоглядом, притаманними цим народам. Конкретні релігії або їх відгалуження можуть бути лише індикаторами означених геопросторових (і етнічних) єдностей. Це зумовлено існуванням етнічних особливостей кожної релігії.

Ми вже відзначали [55], що сучасну наукову основу досліджень сакрально-географічних явищ і процесів в українській науці підвів проф. О. Шаблій. Застосовуючи термін „сакральна географія”, вчений окреслив теоретичні засади географічного вивчення релігійної сфери, обґрунтував реальність існування різнорангових геопросторових форм її територіальної організації, визначив завдання науки, одним із яких є розробка власної поняттєво-термінологічної системи.

Але формування цієї системи досі нашоується на певні складнощі, пов'язані з відсутністю єдиного погляду в трактуванні об'єкта дослідження різними сучасними авторами [97; 130]. Прагнучи подолати цю невизначеність, Л. Шевчук [134] наголошує на неоднаковому змісті понять „релігійний” і „сакральний”. Останньому вона надає ширший зміст, пов'язаний із почуттям священного конкретною людиною, групою людей, суспільством. Дослідниця також зауважує щодо первинності сакрального перед релігійним: „...ще не було релігій з їх постулатами і нормами, але вже існував сакральний світ людини, етносу” [134, 12].

Погоджуючись із Л. Шевчук та поглиблюючи її думку, ми відзначаємо, що сакральна географія, на відміну від географії релігій, не лише вивчає закономірності геопросторового поширення релігійних конфесій, але також досліджує географічні об'єкти і явища, що мають священне значення. У сфері інтересів сакральної географії перебуває також вивчення впливу певних особливостей місцевості, зокрема, характеру ландшафту, на внутрішній сакральний світ людей [57].

Прикладом можуть бути розбіжності в християнській догматиці, які виникали ще до розколу Церкви 1054 р. Така єресь, як арианство, мала значною мірою етнічний характер (найбільше поширилася між готами). Те ж можна сказати про богомільство, яке знаходило послідовників серед болгар. Та й розкол єдиної християнської Церкви на Католицьку й Православну теж відбувся не без дії етнічного чинника. Західна та східна церковні традиції поширювалися в різному етнічному середовищі (ця диференціація існувала вже за апостольської доби), й певні відмінності в догматиці можна пояснити особливостями дохристиянської духовності народів, на які згодом органічно наклався той чи інший догматикон християнської віри.

Окремої згадки варте Православ'я русів, що являло собою прояв особливої духовної традиції та мало власний обряд, відмінний як від західного, так і від східного [12]. І сьогодні українська Церква (як Греко-Католицька, так і Православна) має деякі суто національні елементи обрядовості (наприклад, застосування рушників у оздобленні ікон).

Аналіз християнського сакрального простору свідчить про значну компактність території, на якій переважає Православ'я. Натомість, ареали поширення католицької та протестантських конфесій охоплюють усі континенти. Цей сакрально-географічний факт, а також і те, що жоден із православних етносів (за винятком московитів-росіян) впродовж кількох сторіч, будучи завойованим, не мав власної державності, заслуговує на геософічне осмислення. Але аналіз цих феноменів виходить за межі нашого дослідження.

2.2.6. Спорідненість геософії з етнографією.

Зв'язки геософії з етнографією полягають, зокрема, в аналізі просторового поширення різноманітних елементів духовної та матеріальної культури етносів – певних народних звичаїв, особливостей побуту, костюма тощо. Межі поширення зазначених елементів культури (носії якої, власне, і складають той чи інший етнос або субетнос) можуть збігатися з природно-географічним, історико-географічним пограниччям, державними кордонами. Отже, етнографічна характеристика певного регіону включно з його межами виступає важливим індикатором духу геопростору.

Яскравими прикладами можуть бути Волинь та Українське Полісся. Ще в праці П. Чубинського [128] наводиться детальний етнографічний огляд цих українських історико-географічних земель. З цього стають очевидними істотні відмінності у звичаях, способі життя й мислення волинян і поліщуків. Одночасно П. Чубинський наводить досить чітку межу між Волинню та Поліссям, і нею є південна межа суцільного поширення курних хат. Описання цього типу житла українців (особливо в порівнянні з українською хатою лісостепової смуги) дає певні уявлення про ментально-поведінкові особливості поліщуків, а, отже, і про роль, яку відіграло й відіграє Полісся в українській історії та географії (тобто *етнічному просторі-часі*). Осмислення цієї ролі і є вже суто геософічним питанням (позаяк Полісся, як і будь-який регіон, є просторового реалістичного), яке, у свою чергу, дає поштовх до етнологічних пошуків, практично спрямованих на остаточне подолання (в ментально-поведінковому розумінні) окраїнного положення поліщуків, їх усебічну інтеграцію до загальноукраїнського не лише етнічного, а й національного простору.

Етнографічна характеристика Волині (зокрема, дана П. Чубинським) свідчить про належність цього краю до серцевинного геопростору України, попри його значне віддалення від географічного центру території держави. Не останньою причиною тому є, на нашу думку, ландшафтні умови, а саме – розташування Волині в межах зони широколистих лісів, що разом із лісостепом утворює середню смугу України. Наслідком же причетності Волинської землі до серцевинної частини етнічного геопростору можна вважати те,

що в усі часи від долі Волині суттєво залежали перспективи буття всього українського народу. Так, на початку XIII ст. саме Волинський край став осередком утворення (через півстоліття) могутнього Галицько-Волинського королівства, а в середині XX ст. „на півночі, на Волині зродилась армія УПА”, територією дій якої у швидкому часі став чи не весь фрагмент етнічного геопростору, придатний для ведення партизанської війни.

Отже, зв'язки геософії з етнографією, як наукою описовою, є здебільшого опосередкованими, й чинниками, що забезпечують ці зв'язки, є етнологія та історія.

2.2.7. Роль лінгвістичних даних у геософічних дослідженнях.

Значення наукових даних лінгвістики та роль мовного чинника в геософії полягає в можливості встановлення антропологічної спорідненості фрагментів геопростору через лінгвістичну інформацію, а саме – через певну подібність мов етносів, що в різні часи заселяли ці країни. Це може свідчити про те, що предки сучасного етносу могли в минулому мігрувати з однієї з цих країн до іншої. Такі мандрі вказують на аналогічність ландшафтів, притаманних цьому етносові та його попередникам (*аналогічними ландшафтами* ми називаємо ті, що є подібними одне одному в найголовніших морфологічних ознаках; Ф. Мільков сформулював близьке поняття „зоональні аналоги” для типів місцевості [90, 157]).

Саме завдяки лінгвістичному аналізу санскриту, виконаному, зокрема, В. Кобилюхом [75], С. Наливайком [94], а в минулому – А. Кримським, доведено його основоположний вплив на формування української мови. Цей факт наптовхує на осмислення причин, ходу й наслідків переселення аріїв із території України до півострова Індостан. Зрештою, ми доходимо думки, що стародавні арії зупинилися на Півдні Азії не лише тому, що „зайшли в тупик”, бо досягли півострова, оточеного морями та високими горами. Головним фактором, на наш погляд, стало те, що арії знайшли на Індостані ландшафт, де в чому подібний до українського. Межа лісу й саван, що широкою смугою охоплює майже всю Індію, виявилася сприятли-

вим середовищем для аріїв, ще недалеко предки яких звикли були до ландшафтів межі лісу та степу.

Іншим прикладом міграцій етносів до фрагменту геопростору з аналогічним ландшафтом є мандри угрів у IX ст. н. е., коли, вийшовши з-під Уралу, за яким і тепер мешкають їхні найближчі родичі – ханти й мансі, вони досягли Середнього Подунав'я (Паннонії). Цій території, подібно до Південного Приуралля, властивий лісостеповий ландшафт (пушти). У Паннонії нащадки стародавніх угрів – угорці (мадяри) живуть дотепер, і показово, що вони зберегли свою мову уральського походження.

Українці першої хвилі еміграції, які наприкінці XIX – на початку XX ст. оселилися у внутрішніх провінціях Канади (Альберта, Саскачеван, Манітоба), де панує ландшафт, вельми подібний до українського (зокрема, ґрунтовий покрив представлений чорноземами), чи не найбільше серед наших емігрантів зберегли свою етнічну ідентичність. До того ж, ці українці відтворили на заокеанських землях звичний їм спосіб господарювання, будували типово українські житла (хаги-мазанки). Отже, модифікуючи український ландшафт, вони створили український краєвид.

Зовсім інша доля чекала на етноси, які внаслідок мандрів опинилися в умовах не аналогічного, а „відносно протилежного” [68] ландшафту. Ми вже згадували приклад готів, які втратили мову й зникли як етнос, переселившись до Середземномор'я та Причорномор'я. Не менш яскравим свідченням згубності зміни ландшафтного середовища може бути історія булгар або монголо-татар. Перші з них, перейшовши з Надволжя до Нижнього Подунав'я, були асимільовані тамтешніми слов'янами, й булгари дали тільки назву слов'янському народові, який і дотепер розмовляє болгарською (слов'янською) мовою. Монголо-татари, вкоренившись у Владимиро-Суздальщину (згодом – Московію), також прийняли мову слов'янського походження (зі значним фінно-угорським елементом), що свідчить про їх асиміляцію новосформованим етносом московитів, який виник на фінському субстраті.

Сказане зовсім не заперечує впливу, причому суттєвого, який завдавали прибульці на ментально-поведінкові риси корінних етносів, але самі зайшли народи згодом розчинялися серед автохтонів.

Як у випадку булгар, так і монголо-татар, чинником, що відіграв визначальну роль у їх асиміляції корінними народами, є, на нашу думку, географічний, а саме – ландшафтний. На відміну від аріїв та угрів, які віднайшли нову батьківщину серед ландшафтів, аналогічних своїм рідним, булгари й монголо-татари (обидва етноси – степові) мігрували до фрагментів геопростору, зайнятих відносно протилежними ландшафтами (відповідно горами й лісами субсередземноморського типу та мішаними хвойно-широколистими лісами помірного поясу). Мова ж є індикатором, який засвідчує факт буття етносу на певній території.

Роль аналогічних ландшафтів у міграціях етносів ми доводимо завдяки лінгвістичним даним подібно до того, як, залучаючи відомості з етнографії, обґрунтовуємо вплив ландшафтних умов на виникнення етнічних або субетнічних ментально-поведінкових відмінностей. Через застосування фактів із лінгвістики, таким чином, уможливорюється геософічне осмислення як певної єдності навіть істотно віддалених одне від одного фрагментів геопростору.

Крім проаналізованих вище міждисциплінарних зв'язків геософії, ця галузь є суміжною також щодо культурології (зокрема, запозичила від неї поняття „акультурація”, „інкультурація” та ін.), літературознавства (через осмислення геопросторових реалій у творах художньої літератури), геопсихології та етнопсихології (завдяки висвітленню ментально-поведінкових рис народів залежно від характеру географічного середовища їхнього життя) тощо.

3. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ГЕОСОФІЇ

3.1. *Методологічна основа геософії*

3.1.1. *Проблема статусу геософії.*

Формування методологічної основи геософічних досліджень має особливості, пов'язані, по-перше, з відносно недавнім (менш ніж сто років тому) оформленням цієї дисципліни та, по-друге, з межовим характером геософії, яка в системі знань посідає місце на межі науки (зокрема, географії) та філософії.

Як уже відзначалося, серед учених різних часів і націй не складалося єдиної думки щодо статусу геософії. Якщо Е. Банзе, не обмежуючи її рамками науки, намагався вивести свою „нову географію” на рівень мистецтва, то А. Піскозуб твердо дотримується наукового ґрунту, органічно пов'язуючи його з філософськими підвалинами. Зважаючи на чіткіше формулювання засад геософічних досліджень А. Піскозубом та його розуміння географії, оперте на постнекласичні методологічні засади, ми приймаємо думку цього дослідника щодо межового (географічно-філософського та – ширше – науково-філософського) характеру геософії як галузі знання. Такий науково-філософський дуалізм підкреслює необхідність підведення під геософічні дослідження потужної методологічної бази.

3.1.2. *Закони діалектики і геософія.*

Методологічною основою новочасних наукових досліджень є *діалектика*, закони й принципи якої сформульовані ще в ХІХ ст. Г. В. Ф. Гегелем. На межі науки та філософії надзвичайно чітко проявляється дія відкритих ним законів; це повною мірою стосується географічно-філософського пограниччя.

Так, яскравим прикладом дії *закону єдності й боротьби протилежностей* є співвідношення різних ландшафтів, деякі з яких становлять абсолютну або відносну протилежність. Абсолютно протилежними (в планетарному масштабі) ми вважаємо природно-територіальні та природно-аквальні комплекси; їх взаємодія виражена як у природних процесах (формування берегів як результату взаємодії суходолу й моря), так і в антропогенно-техногенних („відво-

говання” суходолу в моря голландцями й іншими народами, що зазнавали гострого дефіциту геопростору). Відносно протилежними, на нашу думку, є ландшафти рівнин і гірських країн: лісистих та безлісних територій тощо.

Зокрема, ми вже наводили [64] приклад взаємодії таких відносно протилежних ландшафтів, як лісові та степові, в контексті процесів української етногенези й територіальної експансії українців. Зауважимо, що й до початку втручання людини в природні процеси чергувалися періоди наступу лісу на степ та степу на ліс. Наслідком такого чергування стала поява перехідної лісостепової смуги. З виходом же на планетарну арену людини як „геологічної сили” (В. Вернадський) подібна взаємодія продовжувалася, але набула антропогенно модифікованого характеру. Разом із тим, стосовно самої людини лісові та степові ландшафти становлять різне середовище життя. Якщо залісені території завжди були осередками формування осілих етносів, то в степу вирувало життя кочовиків. Українці ж як етнос формувалися в лісостеповій смузі, тобто на межі відносно протилежних ландшафтів. Це в подальшому зумовило здатність наших предків до етнічного самозбереження та розвитку як у лісових, так і в степових ландшафтних умовах. Результатом цього стало те, що сьогодні середовищем розселення українців є широкі смуги лісових і степових фрагментів геопростору. Таким чином, лісостеп помірного поясу виступає синтезом щодо лісових (мішані хвойно-широколисті й широколисті ліси) та степової фізико-географічних зон, одночасно становлячи самостійну зону.

Прикладом дії *закону переходу кількісних змін у якісні*, пов'язаним із геософією, може бути формування козацького (за етнічним духом) степу на півдні України впродовж ХVІ ст. Ще в попередньому сторіччі цей степ був середовищем цілковитого панування татар та інших кочовиків. Починаючи з кінця ХV ст. й упродовж усього наступного, одна за одною відбувалися події, кінцевим наслідком яких була поступова, але докорінна, зміна духу степового ландшафту: поява українських козаків на степових просторах, заснування Дмитром Вишневецьким-Байдою першої Запорозької Січі, перемоги козаків над татарами й успішне перешкоджання останнім у здійсненні набігів у глиб України тощо. Усі ці події були ланками

одного історичного процесу, і їх сукупна дія викликала якісні зміни географічного характеру й виразно геософічного змісту: замість татарського виник український Степ. Підтвердженням тому може бути символіка рослин, адже назви таких степових трав, як *полин*, *материнка* тощо, починаючи з козацьких часів, міцно увійшли до українського фольклору.

Проявом закону *заперечення заперечення* в геософії може бути заперечення можливості винародовлення територій, тимчасовими господарями яких стали етноси, чужі ландшафтам цих територій. Наприклад, вестготське завоювання Апеннінського та Піренейського півостровів у V ст. н. е. відбувалося в умовах істотного зменшення чисельності людності Західної Римської імперії. Без особливих зусиль захопивши її провінції та здійснивши певний культурний вплив на їх населення, готи, разом із тим, надовго в Північному Середземномор'ї не залишилися. Але й винародовлення південно-європейського макрорегіону було не надто виразним і тривалим: спочатку араби 711 р. завоювали Піренейський півострів, а згодом на Апенніні було, як вважає Л. Гумільов [34], експортовано західноєвропейську пасіонарність. Населення цих півостровів почало швидко зростати. У свою чергу, й араби не могли вічно бути присутніми на Піренейському півострові, клімат і ландшафт якого сильно відрізняються від фізико-географічних умов Аравії. Проте, і їхній відхід із Північного Середземномор'я не призвів до знелюднення території на південний захід від Піренейв: бурхливо розвивалися іспанський та португальський етноси, які внаслідок Реконквісти заволоділи всім півостровом.

3.1.3. Тріалектика і геософія.

Поряд із діалектикою, останнім часом дедалі більшого поширення набуває такий загальнонауковий метод, як *тріалектика*. Як уже зазначалося, особливістю тріалектики є розташування синтезу на одній площині з тезою та антитезою без вивіщення її. Основи тріалектики закладалися, в основному, наприкінці XX ст. Можливе існування різних бачень і концепцій тріалектики, зокрема, при її застосуванні до географії.

Так, своє розуміння тріалектики представив американський

географ Е. Соуджа [153, 265]. Тезу, антитезу й синтез він розташовує в коло, фактично роблячи з них три рівнозначні тези та не виводячи їх на новий рівень узагальнення, яким може бути метасинтез („те, що після синтезу”). Виразна ілюстрація поглядів Е. Соуджі міститься в запропонованій ним схемі тріалектики просторовості (рис. 2).

Ми не ставимо за мету проаналізувати зміст тез, покладених Е. Соуджею в основу тріалектики просторовості, лише намагаємося схарактеризувати саму її схему. На нашу думку, тріалектика має передбачати обов'язкове здійснення метасинтезу – остаточного узагальнення тези, антитези й синтезу (які перебувають у певному ієрархічному підпорядкуванні), що виводить відносини між ними на новий рівень і водночас дозволяє уникнути в цих відносинах деякої анархічності. Ми запропонували власне бачення тріалектики, систематизувавши суб'єкти метасинтетичної побудови у формі тетраедра. Саме такий підхід був нами застосований при геософічному осмисленні ландшафтів різних фізико-географічних зон (смуг) України, й він може бути проілюстрований схемою (рис. 3).

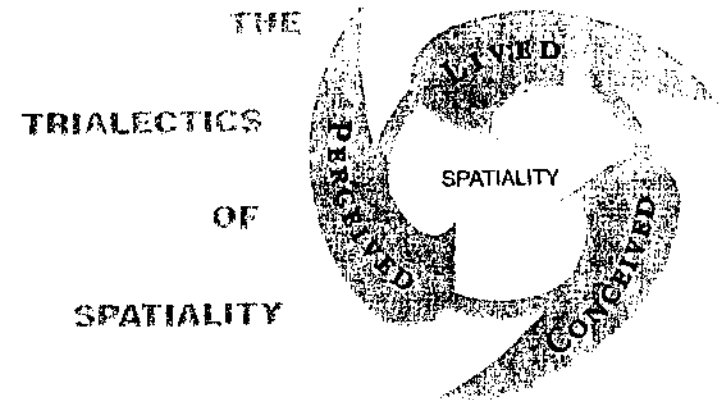

Рис. 2. Тріалектика просторовості: сприйнята – пережита – відчута (за Е.Соуджею; переклад наш – Ю.К.) [153, 265].

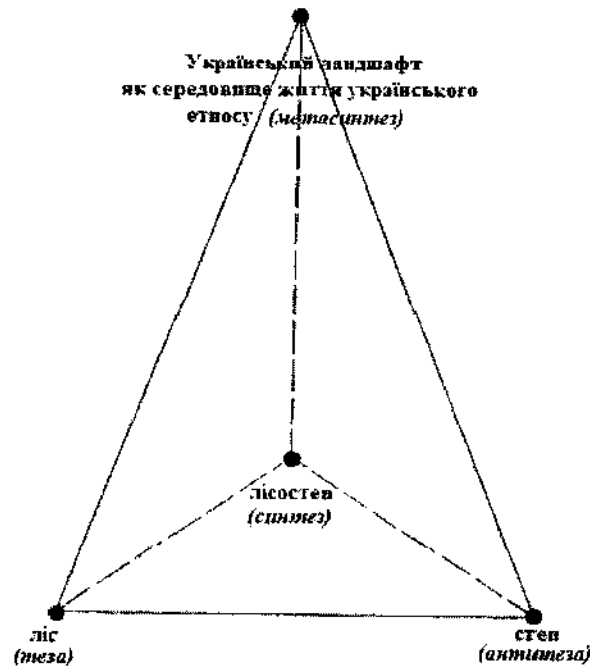

Рис. 3. Тріалектичний тетраедр єдності ландшафтів України [58, 66].

Лісову та степову смуги, як відносно протилежні, ми беремо відповідно за тезу й антитезу. Лісостеп є синтезом, який ми позначаємо не на вершині, а в основі тетраедра з невидимої його сторони. Тобто, синтез займає в нижній частині тріалектичного тетраедра своєрідне висунуте положення. Метасинтезом же виступає український ландшафт як середовище життя етносу завдяки поступовим переходам одних фізико-географічних зон в інші, взаємопроникненню українського населення, приуроченого до різних природних смуг, та ландшафтній структурі лісостепу (синтез), що складається з лісових та степових ділянок. Додамо, що властивий українському ландшафтові як середовищу життя етносу лісо-степовий дуалізм є однією з причин субетнічного різноманіття антропологічних типів українців і їх ментально-поведінкових особливостей [66].

3.2. Методи геософічних досліджень

Геософія як синтетична галузь знання використовує різноманітні методи дослідження, які ми об'єднуємо в чотири групи – загальнонаукові, міждисциплінарні, загальногеографічні та власне геософічні (рис. 4).

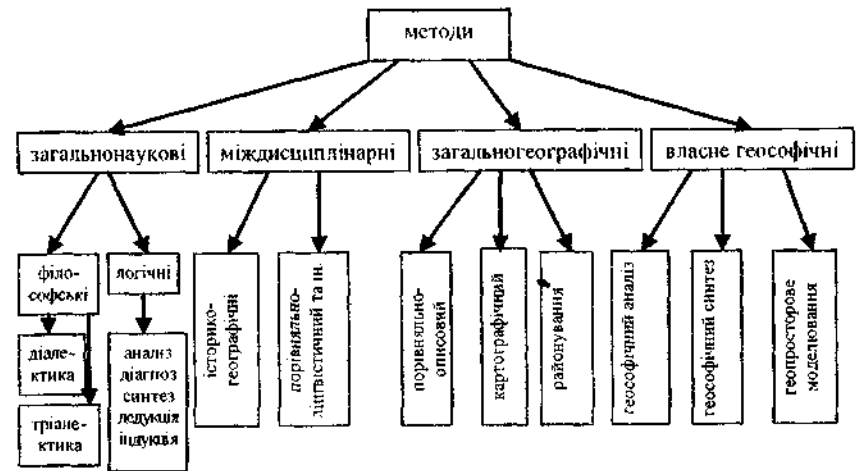

Рис. 4. Класифікація методів геософічних досліджень [69]

До загальнонаукових методів належать діалектика і тріалектика, суть яких окреслено вище, а також логічні методи пізнання – аналіз (зокрема, системний та структурний), синтез, діагноз, форми узагальнення – дедукція й індукція.

Здійснення аналізу та синтезу наскрізно проходить через усе геософічне дослідження. Предметом аналізу може бути виявлення внутрішніх відмінностей усередині фрагментів людського геопростору – традиційних географічних цілостей на кшталт материків чи субконтинентів або різнорангових таксономічних структур геософічної регіоналізації (результатами такого аналізу стають висновки щодо цілковитої різнорідності Азії як традиційно виокремлюваної частини світу, поділ землесвітів на георегіони тощо). Характер синтезу має поєднання в одному землесвіті частин різних материків,

відокремлених океаном; синтетичними за суттю є й логічні побудови просторово-часового змісту, виражені, зокрема, в тезах щодо етнічного наповнення певного ландшафту, що утверджувалося впродовж більшого чи меншого часу (або, навпаки, ландшафтною приуроченості етносу: українського – до лісостепових, кримськотатарського – до сухостепових ландшафтів і т. п.). Як приклад діагнозу, можна навести акт встановлення належності певного фрагменту людського геопростору до регіону вищого рангу (георегіону до землесвіту, геософічного району до краю та ін.).

Дедуктивний метод застосовується при виявленні чинників диференціації людського геопростору з наступним виділенням за низкою ознак його різнорангових фрагментів (георегіонів, субрегіонів тощо). Прикладом індукції може бути об'єднання низки регіонів, що входять до різних континентів, до однієї таксономічної структури найвищого рангу – землесвіту – шляхом виявлення спільних рис у формуванні духу ландшафтів і етносів.

Серед застосовуваних геософією *міждисциплінарних* методів одне з провідних місць посідають історичні, зокрема, діахронія та синхронія. Суть цих методів виразно окреслив Л. Гумільов у запропонованій ним авторській схемі „Фази етногенезу на суперетнічному рівні” [32, 350 – 351]. Метод діахронії дозволяє зіставляти аналогічні фази етногенезу, які проходять у різний історичний час ті чи інші народи, приурочені до певного ландшафтного середовища; синхронічний метод полягає в порівнянні етнічної ситуації в різних фрагментах людського геопростору в певний момент історичного часу (зокрема, дає змогу виявляти домінуючі етноси в тому чи іншому регіоні, визначати фази їх розвитку, оцінювати їх взаємини з ландшафтом тощо).

Значне місце в геософічних дослідженнях належить порівняльно-лінгвістичному методові, завдяки якому встановлюється зв'язок між етносами, що населяють територіально віддалені одне від одного регіони, зайняті аналогічними (за нашою термінологією) ландшафтами. Наприклад, етнічна спорідненість між українським лісостепом і саванами півночі Індостану підтверджується близькістю санскриту (предки носіїв якого прийшли в II тис. до н. е. до Індії з Північного Причорномор'я) та сучасної української мови [75; 94].

Геософія широко використовує загальнозживані *методи географічних досліджень* (загальногеографічні) – порівняльно-описовий, картографічний, метод районування (регіоналізації); проте, їх застосування має певні особливості, пов'язані із суттю геософічного підходу до вивчення геопростору. Зокрема, геософічний погляд на територію передбачає не лише опис матеріальних компонентів ландшафту; характеризується також його духовна складова, виражена в наявності різноманітних об'єктів сакральної сфери. Прояви духу, властивого тим чи іншим ландшафтам та приуроченням до них етносам, враховуються також і при геософічному картографуванні й районуванні.

Окремо ми виділяємо групу *власне геософічних* методів дослідження. До таких ми відносимо геософічний аналіз, геософічний синтез та геопросторове моделювання. Зокрема, під геософічним аналізом ми розуміємо аналіз чинників формування, організації й диференціації людського геопростору (включно з його духовною складовою) та впливу ландшафтного середовища на генезу, властивості й функціонування пов'язаних із ним людських спільнот (етносів). Геософічний синтез являє собою, на нашу думку, поєднання характеристик різних проявів буття фрагменту людського геопростору (ландшафтних систем, етнічних спільнот, геоторіальної диференціації, змін у часі тощо) з метою виявлення рис його духу й місця серед інших фрагментів людського геопростору (регіонів). Геопросторове моделювання – це здійснення геософічних побудов з урахуванням чинників формування й організації людського геопростору та його складових (ландшафтів, етносів, духовного компоненту) включно з проведенням геософічної регіоналізації й найменуванням його різнорангових таксономічних структур.

3.3. Філософські категорії в геософії

Здійснення геософічного дослідження потребує аналізу таких філософських категорій, як „*дух*”, „*ідея*”, „*матерія*”, „*рух*”, „*розвиток*”, „*простір-час*”, „*система*”, „*структура*” тощо, а також їх осмислення в контексті географічних реалій.

3.3.1. Категорія духу.

Дух, на нашу думку, є однією з основних категорій у геософії. З одного боку, ми вбачаємо в ньому неодмінний атрибут ландшафту, що, разом із матеріальними компонентами-факторами, бере участь у формуванні останнього; водночас дух виступає також сполучником між ландшафтом і етносом, що його населяє. Наше уявлення про роль духу в геопросторі відповідає концептуальному положенню географічного детермінізму про визначальний вплив природного середовища на життя людських спільнот, передусім, етносів. На відміну від вульгарно-матеріалістичного пояснення цього впливу Ш. Л. Монтеск'є, який долі народів пов'язував із дією клімату, ми, дотримуючись ідеалістичних позицій, визнаємо непрямий вплив природних умов на антропосферу (посередником виступає духовна складова ландшафтів, яка, творячи дух етносів, спричиняється до її мозаїчності).

Щодо самої концепції географічного детермінізму, різко критикованої як „буржуазної” більшістю радянських географів і філософів – представників історичного матеріалізму [3; 44; 53 та ін.], то сьогодні вона визнається як „наукова (географічна) концепція, що об'єктивно віддзеркалює роль і значення географічного середовища в житті й розвитку суспільства” (переклад наш – Ю. К.) [49, 10]. Ми вбачаємо в зазначеній концепції одну з фундаментальних засад нашого дослідження, модернізуючи її у світлі дуалістичного (духовно-матеріального) розуміння сутності геопростору.

З категорією духу пов'язані такі поняття, як „дух геопростору”, „дух ландшафту”, „дух етносу” тощо.

3.3.2. Категорії ідеї та матерії.

Категорія *ідеї* сягає корінням доби античної натурфілософії, а своєї довершеності її розробка набула у філософській системі Платона. За його уявленнями, ідеї – це трансцендентні, вічні, безтілесні форми існування речей. Можна додати, що ідеї (теза) разом із матерією (небуттям, за Платоном, – антитеза) й чуттєвим світом (синтез) утворюють тріалектичну єдність, і речі (платонівські) являють собою метасинтез. Об'єктивно існуючими ідеї вважалися й новочасними філософами, зокрема Г. В. Ф. Гегелем, який бачив у них

першовитоки та суть світової матеріальної дійсності. Ми схильні до визнання реальності ідей, під якими розуміємо заздалегідь визначені Творцем своєрідні сутнісні форми існування матеріальних об'єктів, систем, явищ [67, 62].

Розглядаючи людський геопростір, зазначимо, що такою геософічною ідеєю, наприклад, Криму (матеріальний географічний об'єкт) є фрагмент людського геопростору на межі помірного й субтропічного фізико-географічних поясів, зайнятий степом і горами, вельми строкатий як за природними умовами, так і за етнічним та конфесійним складом населення (причому, в усі часи). Відзначимо також особливу роль Криму в сакральному просторі в контексті ідеї „семи кліматів світу” [12]. Геософічною ідеєю ландшафту (матеріальна географічна система) є найтипівіше для певного етносу закономірне, функціонально пов'язане поєднання природних компонентів на тому чи іншому фрагменті геопростору. Ідеєю клімаксу ландшафту (матеріальне географічне явище), з геософічного погляду, є тимчасова втрата ним своєї духовної суті, пов'язана з частковим знелюдненням території, характерним для останньої ланки сукцесійного ряду.

Категорія ідеї включає такі поняття, як „абсолютна ідея”, „суб'єктивна ідея”, „об'єктивна ідея” (з інструментарія гегелівської філософії), „геософічна ідея” (стосовно осмислення людського геопростору) тощо.

Матерія є конкретним, безпосередньо видимим і відчутним, вираженням ідеї та проявом дійсності. Саме матеріальні об'єкти, системи та явища (буття яких виражене поняттями, що належать до категорії матерії) становлять поле досліджень як традиційної географії, так і інших конкретних наук. Сучасна наука наголошує на існуванні, поряд із фізичною, також плазматичної (сонячної) матерії, з якою пов'язує феномен духу [13].

3.3.3. Категорії руху й розвитку.

Рух являє собою будь-яку зміну матеріального об'єкта або системи незалежно від її причини та характеру. У площині інтересів географії перебувають різні форми руху матерії, зокрема, механічна, хімічна, біологічна. Яскравим проявом механічного руху в гео-

просторі є потоки речовини. Прикладом хімічної форми руху, досліджуваного географією, може бути сукупність процесів хімічного вивітрювання. Наявність біосфери як однієї з планетарних оболонок Землі зумовлює існування на планеті біологічної форми руху. Як зазначає О. Шаблій [131], панівна в колишньому СРСР діалектико-матеріалістична філософія, заперечуючи категорію духу, водночас визнавала існування таких „нововинайдених” форм руху матерії, як „суспільна”, „географічна” та навіть „геоморфологічна”, й кожна з цих форм нібито мала б бути об’єктом відповідної науки. Таке бачення матеріалістами проблеми форм руху матерії ми вважаємо хибним, тому що: 1) час, який минув після формулювання ідей діалектичного матеріалізму К. Марксом і Ф. Енгельсом, породив багато межових наук (геофізику, геохімію тощо), й „винаходження” відповідних їм форм руху матерії є вже цілковито абсурдним; 2) чимало наук вивчають не лише матеріальні об’єкти й системи, а й ігноровані марксистами явища духовної сфери, пов’язані із втіленою у фізичну матерію „тонкоматеріальною інформаційно-енергетичною субстанцією” [27]; 3) рух, на нашу думку, об’єктивно може мати лише кілька форм – механічну, хімічну, біологічну, термоядерну та ін., і, як ми підкреслили вище, рух матерії в геопросторі повністю відповідає більшості названих форм.

Із категорією руху пов’язані поняття: „рух матерії”, „кругообіг”, „динаміка”, „ритмічність”, „циклічність”, „періодичність” тощо.

Розвиток – це різновид руху, що відзначається наявністю закономірностей та впорядкованістю, це „процес руху від нижчого (простого) до вищого (складного), головною характерною рисою якого є зникнення старого та виникнення нового” (переклад наш – Ю. К.) [122, 343]. Категорія розвитку лежить в основі діалектичного методу. Сам процес діалектичного синтезу являє собою ніщо інше, як виникнення якісно нової реальності в результаті взаємодії протилежностей (певного напрямку розвитку явищ, які становлять ці протилежності). Вже згадувана нами ситуація із взаємодією лісу та степу на прикладі України свідчить про факт розвитку горизонтально вичленованих фрагментів земної поверхні, зайнятих лісовими та степовими ландшафтами помірного поясу. Іншим прикладом може послугувати взаємодія суходолу й моря, що супроводжується морськими

трансгресіями та регресіями; причому, зміни берегової лінії (результат зазначених процесів) відбуваються не лише внаслідок катастрофічних явищ, а й через безперервний перебіг абразійно-аккумулятивних процесів. Зрештою, такі масштабні явища, як утворення сучасних материків і океанів, формування теплових, кліматичних та фізико-географічних поясів є наслідком розвитку Землі як планети. Кожен із наведених проявів дійсності (від ландшафтних особливостей території до обрисів континентів) має значення для життєдіяльності людини в геопросторі, а тому, безумовно, потребує філософського осмислення.

До категорії розвитку належать поняття: „еволюція”, „катастрофа”, „прогрес”, „регрес”, „сталій розвиток”, „підтримуваний розвиток”, „екоеволюційність” тощо.

3.3.4. Категорія простору-часу.

Ми вже наголошували, що будь-які географічні об’єкти, системи та явища існують у *просторі-часі*, який, за В. Вернадським [22], являє собою чотиривимірне утворення. Варто підкреслити, що саме в просторово-часовому вимірі відбувається рух матерії; навіть перебуваючи у видимому спокої (але рухаючись разом із Землею), тіла зазнають змін у площині часу.

Суб’єкти людського геопростору – етноси, навіть не змінюючи середовища свого мешкання й конкретного регіону, також зазнають еволюції в часі, проходячи, як стверджує Л. Гумільов [32; 34], кілька фаз свого розвитку, кожна з яких характеризується певним рівнем піднесення або спаду пасіонарності (за Л. Гумільовим, *пасіонарність* – це „характерологічна домінанта, непоборне внутрішнє прагнення... до діяльності, спрямованої на здійснення певної мети...” /переклад наш – Ю. К./ [31, 33]). Цей факт (і таких фактів може бути безліч) наводить на думку, що сам простір-час змінюється під впливом різноманітних екзогенних (викликаних потоками сонячної енергії) та ендегенних (зумовлених процесами, які відбуваються в надрах Землі) чинників.

Неможливо дослідити сучасний стан географічного об’єкта, не знаючи історії його розвитку (генези, тобто походження й розвитку); в цьому полягає природничо-історичний принцип, один з основ-

них в усьому природознавстві. Інший фундаментальний принцип наукових досліджень – принцип актуалізму – вказує на виняткове значення пізнання сьогодення для розуміння минулого.

Єдність часу з простором передбачає й тісну взаємодію наук, що їх вивчають. Радикально цю проблему в першій половині ХХ ст. намагався розв'язати А. Геттнер [143], який розвивав хорологічну концепцію географії та вважав, що географія має досліджувати простір так само, як історія – час. Цим дві науки взаємно доповнювали б одна одну, перебуваючи в непорушному союзі. Не зважаючи на певний формалізм геттнерівської концепції (бо ж кожна наука вивчає не лише ті чи інші об'єкти, явища, процеси, але й закономірності їх поширення та прояву), відзначимо, що вчений близько підійшов до сучасного трактування об'єкта географії. Разом із тим, погляди А. Геттнера спонукають до правильних висновків щодо співвідношення часу й простору та взаємозв'язків географії й історії, геософії й історіософії.

Категорія простору-часу включає такі поняття, як „простір”, „геопростір”, „людський геопростір”, „час”, „життєвий (біологічний) час” („жизненное /биологическое/ время”; поняття, впроваджене В. Вернадським [22]), „геологічний час” тощо.

3.3.5. Категорії системи та структури.

Система – це „множинність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою, яка утворює певну цілісність, єдність” (переклад наш – Ю. К.) [122, 365]. Географія приділяє значну увагу дослідженням різноманітних систем. Вивчення природних систем (геосистем, екосистем, ландшафтів тощо) було започатковано близько ста років тому і становило один із провідних напрямів фізико-географічних досліджень упродовж ХХ ст. Виникла навіть особлива системна парадигма (характерна для неklasичного етапу розвитку методологічних підходів), суть якої полягала в абсолютизації системи як основного об'єкта науки. Застосування системного аналізу, системного підходу та інших системологічних методів певний час було обов'язковим при здійсненні будь-якого географічного дослідження. З одного боку, впровадження системології в конкретну науку було прогресивною тенденцією, що дозволяла більш точно й найповніше дослідити властивості природних та соціальних

об'єктів; з іншого боку, в принципі не кожне географічне дослідження може бути охоплене „системною” методологією. Поза останньою перебувають, зокрема, науково-філософські пошуки в царині духу ландшафту й етносу, тобто геософічні дослідження. Разом із тим, геософія не відкидає системного аналізу як методу вивчення матеріальних географічних об'єктів, різні прояви буття яких піддаються філософському осмисленню.

Своєрідним вираженням системності в постнеklasичній географії є синергетична парадигма. Як зазначає В. Пащенко, „принцип синергізму орієнтує дослідника на поєднане, спільне, кооперативне врахування недетермінованостей, тобто всього того, що не зумовлене видимими причинами, – і випадковостей, як таких, що заслуговують уваги й теоретичного осмислення” [99, 115].

Із категорією системи тісно пов'язана категорія *структури*. Якщо система являє собою множинність пов'язаних елементів, то структура – це сукупність зв'язків і відносин. Структуру, таким чином, можна вважати внутрішнім змістом системи. Крім системного, можливе проведення також структурного аналізу об'єкта, причому останній, як зазначають С. Мороз та ін. [93], має методологічно вищий рівень. У географії загальнозживаними є поняття „ландшафтна структура”, „геоструктура”, „морфоструктура” тощо, й при аналізі кожної зі структур ідеться, перш за все, про взаємодію чинників, що їх утворюють.

3.3.6. Геософічне осмислення географічного положення об'єктів.

Однією з основних для всієї географії є категорія „*географічне положення*”, суть якої досить ретельно дослідили М. Паламарчук та О. Паламарчук [98]. Географічне положення об'єктів можна осмислювати геософічно, що ми намагалися довести [61; 63].

Центральним компонентом географічного положення, на нашу думку, є *фізико-географічне положення*. Позаяк будь-які географічні об'єкти перебувають у певному природному середовищі, яке за своєю суттю є первинним щодо суспільного, то фізико-географічне положення цих об'єктів, зокрема, держав та етнічних територій, багато в чому визначає решту компонентів їх географічно-

го положення, особливо *геополітичне положення*. Ще С. Рудницький наголошував на ролі геоморфологічного й ландшафтного чинників у формуванні етнічних та державних структур. Особливу увагу він зосереджував на значенні природних меж („границь”; за сучасною науковою географічною термінологією – бар’єрів) для формування меж етнографічних та проведення державних кордонів. Виходячи з ратцелівського вчення про державу як геопросторовий феномен, цей видатний український географ підкреслював, що державні кордони мають відповідати значним природним межах (які часто є водночас і етнічними), адже лише тоді кордони можуть бути надійно захищені [108] (з огляду на відсутність за часів Ф. Ратцеля та С. Рудницького сучасних видів зброї, здатної долати відстані планетарного масштабу, ми вважаємо вищенаведене твердження цілком правильним).

Зауважимо, що слід чітко вирізняти поняття „геополітичне положення” та „політико-географічне положення”. Під геополітичним положенням ми розуміємо сукупність відношень держави до території (зокрема, пов’язаних із впливом останньої на особливості державної організації етносів та зовнішньополітичні взаємини націй і держав). Політико-географічне положення ж характеризує стосунки певної держави з державами-сусідами з огляду на її вже сформовані під дією різних факторів „геополітичні вектори” (значення цього терміну висвітлене нами [56]).

З погляду геософії географічне положення держави підлягає дослідженню як у математико-географічному вимірі (зважаючи на її приуроченість до того чи іншого теплового поясу Землі), так і у фізико-географічному (через осмислення співвідношення площ, зайнятих рівнинними й гірськими, лісовими та безлісими територіями), геополітичному (завдяки вивченню впливу природних чинників на формування ментально-поведінкових особливостей українців і титульних націй сусідніх держав), еколого-географічному (через звернення уваги на розташування екологічно небезпечних територій у межах тих чи інших природних зон).

Осмислення географічного положення держав та етнічних територій бездержавних (на час, що досліджується) націй є, на нашу думку, одним із перспективних напрямів геософічних досліджень з

огляду на багатовимірні й далекосяжні висновки з їх результатів, що можуть мати вагоме практичне значення при визначенні й розробці стратегії національного розвитку.

3.4. Наукові поняття в геософії

3.4.1. Ключові географічні поняття.

Вважаємо за потрібне проаналізувати геософічне значення деяких фундаментальних понять географії з огляду на їх безпосереднє відношення до проблеми осмислення геопростору. Такий аналіз є тим важливішим, що ці поняття або є багатозначними, або їх зміст трактується в літературі надто довільно [26; 38 та ін.].

Так, у трактуванні понять „ландшафт” і „краєвид” ми схильні до прийняття висловленої ще на початку ХХ ст. думки П. Тутковського, який бачив між ними чітку різницю. Зокрема, як стверджують В. Франчук і П. Шищенко, «до головніших елементів „кожного краєвиду в природі” він включав... сільське господарство, побут» [124, 55]; отже, П. Тутковський бачив у понятті „краєвид” ширший зміст, ніж у понятті „природний ландшафт”. Таку диференціацію близьких за змістом понять ми вважаємо вдалою, позаяк вона дозволяє уникнути невизначеності та двозначності в їх дефініції.

З поняттям „ландшафт” тісно пов’язане поняття „етнос”, адже саме етноси творять людський геопростір. Синтезом цих двох понять виступає третє – „етнічний ландшафт”, під яким ми розуміємо найтипівіше для того чи іншого етносу, починаючи з доби його виникнення, середовище життя. Саме такий ландшафт формує дух етносу, через який і зумовлює його ментально-поведінкові особливості, а, отже, й історичну долю. З погляду тріалектики, поняття „дух етносу” є метасинтезом трьох згаданих вище понять. Етнос і робить із ландшафту краєвид, наповнюючи його антропогенними (культурними) складовими.

Етнос – це будь-яка цілісна спільнота людей, що характеризується єдністю території, мови, релігії та об’єднується усвідомленням своєї окремішності від інших подібних спільнот. На певному етапі свого розвитку етнос набуває такого рівня самосвідомості, який спонукає його до виборювання власної держави (через подолання зовнішніх ворогів або внутрішніх протиріч). Тобто, йдеться про набуття етно-

сом ознак, які характеризують націю, що є найвищою, за Ю. Бром-
 леем [16], формою буття народу. На думку марксистів, головною
 ознакою нації є наявність єдиного ринку на населеній нею території.
 Проте, можна навести чимало прикладів, коли розділений між кілько-
 ма державами етнос не міг мати такого ринку, але рівень його само-
 свідомості був настільки високим, що спонукав до боротьби за неза-
 лежну державу (українці до Другої світової війни або курди в наш
 час). Усвідомлення своєї окремішності й самотності та готовність
 до боротьби за власну державу (якщо такої немає) і с, на наш погляд,
 найважливішим індикатором нації. До цього слід додати, що націо-
 нальна держава твориться етносом на певному фрагменті геопрос-
 тору, одвічно зайнятому притаманим саме йому ландшафтом (у цьому
 – докорінна відмінність національної держави від імперії; остання за-
 хоплює території з невластивими тигульній нації ландшафтами, які є
 етнічними для інших, підкорених, етносів).

3.4.2. Формування поняттєво-термінологічної системи геософії.

Проаналізовані філософські та наукові категорії разом із понят-
 тями, що складають їх, а також поняттями географії й суміжних
 наук та термінами, що виражають суть понять, утворюють понят-
 тєво-термінологічну систему геософії, яка ще перебуває на стадії
 свого формування. Нижче наводимо деякі розроблені нами фраг-
 менти поняттєво-термінологічної системи, що охоплюють низку
 фундаментальних понять цієї науково-філософської дисципліни
 (рис. 5 – 8).

Рис. 5. Поняттєво-термінологічна схема категорії простору-часу.

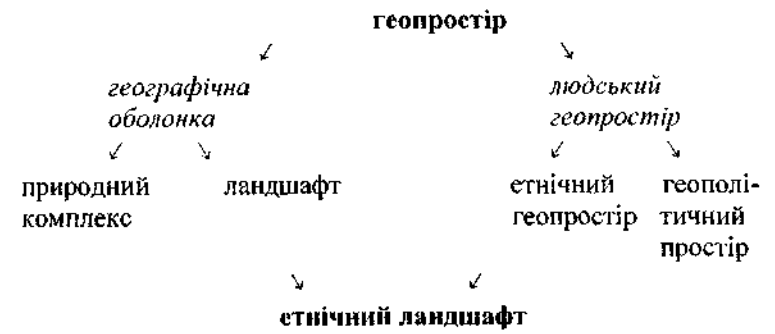

Рис. 6. Поняттєво-термінологічна схема категорії геопростору.

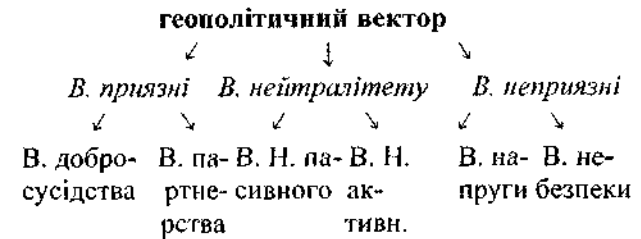

Рис. 7. Поняттєво-термінологічна схема поняття геополітичного вектору.

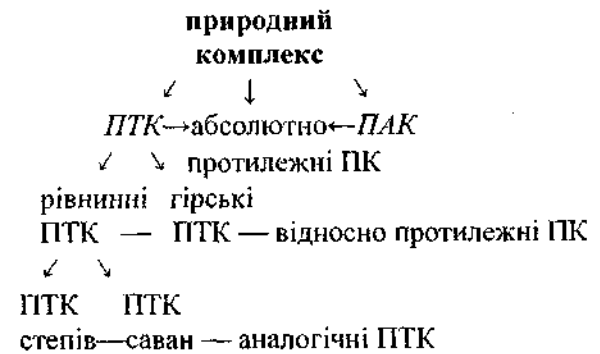

Рис. 8. Фрагмент поняттєво-термінологічної схеми поняття „природний комплекс” (ПТК – природно-територіальний комплекс, ПАК – природно-аквально-комплекс).

Наведені фрагменти поняттєво-термінологічної системи геософії охоплюють ряд центральних категорій і понять цієї дисципліни. Зазначимо, що в представленій схемі розгалуження категорій простору-часу (див. рис. 5) віддзеркалено уявлення про „пространство-время” В. Вернадського [22], сформоване ним у результаті осмислення філософських ідей М. Паладі та наукових – Г. Мінковського.

Розглядаючи структуру категорій геопростору, ми підкреслюємо наявність двох його вимірів (але в жодному разі не двох різних просторів) – суто природничого (який являє собою географічну оболонку) та суспільного (людський геопростір). Нерозривну єдність двох вимірів просторовості Землі яскраво підкреслює нове їх поєднання, зумовлене природно-географічною, ландшафтною суттю людської спільноти – етносу (див. рис. 6).

Поняття „геополітичний вектор” вже розроблялося й застосовувалося нами при історичному аналізі зовнішньополітичних взаємин нації [56]. Тут ми намагаємося створити струнку схему відносин понять, похідних від основного (див. рис. 7).

Ми вже пояснювали своє бачення ступеня диференційованості природних комплексів, вирізняючи серед них, зокрема, комплекси (ландшафти) „абсолютно протилежні”, „відносно протилежні” та „аналогічні”. Це бачення проілюстроване за допомогою рис. 8.

Зазначимо, що вищенаведені схеми являють собою лише фрагменти поняттєво-термінологічної системи геософії, яка уявляється надзвичайно розгалуженою і структурованою системою пов’язаних між собою та з основними категоріями науки й філософії понять, часто далеких одне від одного за своїм змістом, але об’єднаних спільною причетністю до проблеми досліджень людського геопростору.

4. ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ

4.1. До проблеми розвитку людського геопростору

4.1.1. Постановка проблеми змін людського геопростору.

Людському геопросторові властивий розвиток; різнорангові геософічні регіони зазнають змін у часі. Це стосується не лише змістового наповнення територій, але й духу ландшафтів. Тому в цьому розділі роботи ми й ставимо на меті розгляд фрагментів людського простору в їх еволюції, що допоможе отримати уявлення про антропологічну й сакральну диференціацію Ойкумени в минулі історичні епохи, а також визначити основні тенденції розвитку регіонів світу в майбутньому (тобто розробити *геософічний прогноз*). Останнє є особливо значущим у зв’язку з потребою у врахуванні такого прогнозу при визначенні стратегічних напрямів розвитку Української держави, зокрема, її зовнішньої політики.

Людський геопростір зазнає еволюції на різних рівнях організації, про що свідчать наведені нижче приклади.

4.1.2. Еволюція людського геопростору на глобальному рівні.

Розглядаючи основні риси розвитку регіонів глобального рівня (землесвітів, георегіонів і субрегіонів), насамперед наголошуємо на їх непостійній кількості й дрейфуючому характерові меж між ними. Найяскравішим прикладом тому може бути інтеграція Нового Світу до Ойкумени внаслідок відкриттів Х. Колумба та Дж. Кабота й наступного формування європеїзованих американських політичних націй і, зрештою, переселенських держав. Ці процеси в Північній та Південній Америці відбувалися по-різному, що ми пов’язуємо як із дією етноісторичного чинника, так і з особливостями територіальної композиції зазначених материків. Навіть не зважаючи на виразну аналогію в розподілі рівнинних та гірських територій у межах американських континентів (переважно рівнинного сходу та гірських ланцюгів Кордильєрів і Анд на заході), набагато вужчий (у широтному вимірі) простір Південної Америки зумовив значно одно-

рідніший, на нашу думку, дух ландшафтів цього материка, сконцентрований у єдиному землесвіті (Австроамерика). Натомість, північноамериканський континент ми розподіляємо між фрагментами Єврамерики й Пацифіки, а також перехідними землесвітами – Кордильєрським і Техасько-Флоридським.

Таким чином, на прикладі американських материків ми спостерігаємо, по-перше, зміни в чисельності землесвітів (їх збільшення в результаті входження Нового Світу в Ойкумену) й, по-друге, пересування їх меж (зокрема, внаслідок руху північноамериканських колоністів у глиб континенту). Зазначені процеси тривали поступово, чим визначався загалом еволюційний характер розвитку людського геопростору Північної Америки. Зокрема, території сучасних південних штатів до середини ХІХ ст. за всіма ознаками належали землесвітові Австроамерика. Складність і суперечливість процесу інтеграції цих регіонів до США, а їх населення – до американської політичної нації, зумовили формування перехідного землесвіту – Техасько-Флоридського. Інший перехідний землесвіт – Кордильєрський – сьогодні відокремлює фрагменти приурочених до одного масиву суходолу основних землесвітів – Єврамерики та Пацифіки.

Щодо ймовірного пересування меж між землесвітами (й формування нових землесвітів) у майбутньому, то такі тенденції можуть бути пов'язані виключно з дією етноісторичного чинника в результаті суттєвих культурно-цивілізаційних змін у рамках двох суміжних (але таких, що не є відносно протилежними) ландшафтних смуг. Зокрема, потенційно ймовірними є дифузійні явища між Великим Степом і Афразією, Єврамерикою й Північною Євразією тощо.

4.1.3. Зміни людського геопростору на національному рівні.

Розвиток людського геопростору на національному рівні може мати як природний (у результаті поступової експансії етносів, зокрема, внаслідок змін кліматичних умов), так і штучний (через примусові депортації, анексії територій тощо) характер. На нашу думку, виразним прикладом природного дрейфу геософічних меж може

бути поширення Єврамерики (зокрема, чорноземного субрегіону східно-континентального георегіону) в глиб степу внаслідок заселення останнього запорозьким козацтвом у ХVІІ ст. В той же час межі Великого Степу як землесвіту (за нашою термінологією) звужилися в напрямі пограниччя північного (різнотравно-типчаково-ковилового) й південного (сухого, полиново-злакового) степу.

Іншим прикладом природної зміни меж національного геопростору було, на наш погляд, розширення французької етнічної території впродовж ІІ тис. н. е. за рахунок земель колишнього (існувало наприкінці І тис. н. е.) Лотаринзького королівства, етнічно невизначеного (франко-німецького). Поступово, у плині сторіч, до французького народу інтегрувалися східні межові етнічні групи – бургундії, лотарингці, ельзасці; на півдні французами з часом стали гасконці та провансальці. В цьому разі чинником збільшення геопростору, зайнятого французькою нацією, стали асиміляція й акультурація колись окремих етносів.

Приклади штучних (насильницьких) змін етнічних меж численні. Це, зокрема, витіснення індіанських етносів у глиб американських материків європейськими колоністами; депортація українців комуністичною Польщею із земель Лемківщини та Надсяння; облаштування єврейських поселень на окупованих палестинських територіях уже в наш час тощо. Результатами цих катастрофічних (щодо розвитку згаданих пригноблених етнічних спільнот – індіанців, українців та арабів-палестинців) подій ставали, відповідно, звуження етнічних просторів індіанських народів на тлі формування на краях (як правило, прибережних) землях геопросторів європеїзованих етносів; зміщення на схід польсько-української етнічної межі; набуття дифузного характеру межею розселення арабського та єврейського (Ізраїль) етносів із частковим відтісненням арабів єврейськими поселеннями.

Щодо сучасних тенденцій у змінах меж національного геопростору, то сьогодні, на нашу думку, найяскравішим їх проявом є поступове освоєння китайцями російського Сибіру в умовах виразної депопуляції етнічних росіян.

4.1.4. Розвиток людського геопростору на регіональному рівні.

Чи не найвиразніше й, притому, найбільш повсюдно переміщення геософічних меж проявлялися на регіональному рівні. Найчастіше ці явища були пов'язані з пересуванням державних кордонів. У такому разі окремі фрагменти національного геопростору, що опинялися у складі різних держав (або переходили від однієї держави до іншої), з часом потрапляли під духовно-культурний вплив метрополій (або, відповідно, на зміну одним впливам приходили інші). Так само населення країни, поділеної між державами-окупантами, поступово формує субетноси, відділені один від одного державними кордонами.

Яскраві приклади дрейфу субетнічних меж дає Україна, частини території якої впродовж усієї історії майже постійно переходили з рук у руки. Одним із поворотних пунктів формування українського національного геопростору був кінець XVIII ст., коли в результаті трьох поділів Польщі Правобережна Україна поділилася на півдавстрійську (в складі Буковини, Галичини й Закарпаття) та підросійську Україну (решта території). З часом ментально-поведінкові особливості галичан і подолян (що колись являли собою єдине ціле) стали відрізнятися (зокрема, у зв'язку з тим, що на схід від Збруча після 1830 р. була заборонена Греко-Католицька Церква /яка на півдавстрійській Західній Україні в цей же час, навпаки, зміцнювала свої позиції/).

У східній частині України також спостерігаються викликані етноісторичними подіями зміни меж геософічних регіонів. Так, виникнення певних особливостей території Донецького кряжа з погляду формування етнічного складу й ментальності її населення відноситься лише до другої половини XIX ст. (часу масового прибуття робітників – учорашніх звільнених, але позбавлених землі, селян – на шахти Донбасу). Поява зазначених особливостей (серед яких і аналізоване нами явище „духовного кочівництва” [58, 67–68]) і дозволило нам виділити Південно-Східну Україну як особливий геософічний край.

Наведені приклади свідчать про різноманіття причин, що змінюють дух людського геопростору. Якщо геософічну дивергенцію Галичини й Поділля зумовили державно-адміністративні чинники, то в

ситуації з Донецьким кряжем розмежувальний вплив був пов'язаний із природно-ресурсним фактором (на відміну від „галицько-подільського” варіанту, де дія вищезгаданих чинників була різкою та насильницькою, на Донбасі процес відбувався поступово, що зумовлено, на нашу думку, саме природним характером диференціюючого фактора).

4.2. Нові парадигми в дослідженні людського геопростору

4.2.1. Гносеологічний аспект змін людського геопростору.

Ми вже зазначали, що вагомими чинниками, які впливають на стан людського геопростору в сучасних умовах, є інформатизація суспільства та загострення екологічних проблем. Ще одним фактором, що зумовлює розвиток людського геопростору в напрямі розширення Ойкумени, є освоєння Космосу, з чим пов'язане поступове формування космічного середовища, яке є хорологічно ширшим порівняно з географічним середовищем. Водночас зміни, яких сьогодні зазнає людський геопростір, мають не лише онтологічний, а й гносеологічний характер. Останній продиктований дедалі значнішим поширенням у географії постнекласичних методологічних підходів (ноосферного, синергетичного та ін.). Згадані підходи, що віддзеркалюють сучасний етап розвитку науки, набувають значення парадигм, тобто вони, найбільш адекватно відображаючи рівень світопізнання на початку XXI ст., поступово стають обов'язковими в географічних дослідженнях. Нижче ми з геософічних позицій стисло схарактеризуємо основні парадигми постнекласичної географії.

4.2.2. Інформаційна парадигма.

Зазначена парадигма в сучасній географії пов'язується нами з уявленням про якісну зміну суті геопростору внаслідок глобальної інформатизації (суцільного поширення комп'ютерних технологій, Інтернету, появи особливої „віртуальної” [133, 106] реальності) та розвитку сучасних видів транспорту, здатних долати відстані планетарного масштабу, тим самим їх нівелюючи. В нашому дослі-

дженні інформаційний підхід знайшов відображення у включенні до складу землесвітів фрагментів різних материків, розділених океанами й морями (зокрема, до Єврамерики входять частини Євразії, Північної Америки та Африки, до Пацифіки – частини Євразії й Північної Америки та повністю – Австралія). Геософічного змісту характеризуваній парадигмі, на нашу думку, надає пов'язане з міграцією етносів до територій, розташованих на інших материках, але зайнятих аналогічними ландшафтами, дедалі значніше поширення (своєрідна еманация в просторі) духу цих етносів. Як наслідок, уподібнюється й духовна складова населених ними ландшафтів, хоч і розмежованих відстанями в тисячі кілометрів.

4.2.3. Екологічна парадигма.

Екологічний підхід у природознавстві й, зокрема, географії вже не одне десятиріччя визнається за парадигму. З геософічного погляду, ми його пов'язуємо з фокусуванням уваги дослідника на певній нівеляції духу людського геопростору в межах високоурбанізованих територій, зміні характеру взаємодії людства й природи (етносу й ландшафту) за доби науково-технічної революції, ознаменованої суттєвою модернізацією засобів впливу людини на довкілля¹, а також проникненні людини в космічний простір, що заклало основи формування космічного середовища як продовженого за межі нашої планети географічного середовища. Щодо відзначеної нами нівеляції духу людського геопростору в умовах мегаполісів, то ми її пояснюємо фактичним знищенням суто природних ландшафтів і заміною їх природно-антропогенними модифікаціями. З цим аспектом екологічної парадигми досліджень людського геопростору тісно пов'язаний наступний, що певною мірою розширює його: не лише в межах міст позначається руйнівна щодо природного середовища діяльність людини; вона ж проявляється й у вирубці лісів, недотри-

¹ Проф. О. Шаблій досить різко протиставляє поняття “навколишнє середовище” (“довкілля”) поняттям “природне середовище” й “географічне середовище”. На його думку, “у навколишньому середовищі людина сама собі протистоїть як єдність двох сторін ноосфери – сила і речовина природи, вона є активним початком самознищення як сила природи по відношенню до її речовини” [131, 262].

манні правил агротехніки при веденні сільського господарства (зокрема, виділенні надмірних площ під рілля за рахунок пасовищ і сіножатей, що призводить до ентропії агроландшафту) тощо.

4.2.4. Ноосферна парадигма.

Основи ноосферної парадигми, що на сьогодні активно впроваджується в природознавство взагалі й географію, зокрема, були закладені П. Тейєр де Шарденом і В. Вернадським ще в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Головним положенням розробленого цими вченими (кожним у власній інтерпретації) вчення про ноосферу є думка про перехід біосфери у якісно новий стан ноосфери через активну перетворюючу роль людського розуму й самої людини, яка, за визначенням В. Вернадського, „виробивши в соціальному середовищі наукову думку, створює в біосфері нову геологічну силу, якої в ній не було” (переклад наш – Ю. К.) [21, 21]. З погляду геософії, ноосферу, на нашу думку, слід розуміти як такий стан людського геопростору, за якого людство не лише технологічно набуде раніше небаченого рівня розвитку (що, власне, вже сталося), а й досягне морального піднесення, запровадить гармонійні взаємини з природою та між людьми (окремими індивідами, людськими спільнотами різного характеру – етносами, класами, стратами тощо). Таке бачення ноосфери суголосить виділенням В. Вернадським передумовам набуття біосферною стану ноосфери [136, 500]. В нашому дослідженні елементи ноосферної парадигми проявляються у визнанні нами за фундаментальну філософської категорії духу (якій надавав суттєвого значення П. Тейєр де Шарден [117]), а також прийнятті нами ідеї національної державності, спрямованої проти імперіалізму й шовінізму різного гатунку. Закономірно, що проведені нами геософічні межі значною мірою мають етнічний характер.

4.2.5. Синергетична парадигма.

Суть синергетичної парадигми докладно висвітлено в науковій літературі [95; 99; 100; 104; 125 та ін.]. Хоча синергетичний підхід, так само як і ноосферологічний, був заснований не географами, а представниками інших галузей природознавства, в географії він знайшов активне застосування, пов'язане, зокрема, з ландшафтознав-

чими дослідженнями (в яких ураховується спільна дія ландшафто-творюючих чинників, включно з антропогенним). З погляду гео-софії, утвердження синергетичної парадигми ми бачимо в осягненні складності організації людського геопростору, до якої причетні різноманітні фактори – абіогенні, біогенні, антропогенні й сакральні (останні відображають дію в ландшафті духовного начала, що синтезує прояви природного та антропогенного /етнічного/). Отже, синергетика (як, власне, й геософія) є синтетичною науковою дисципліною, до кола інтересів якої належить вивчення різноманітних сил, явищ і процесів, що спільно зумовлюють виникнення нового об'єкта (системи).

Окреслені вище парадигми, що є перспективними для постнекласичної географії (зокрема, геософії), далеко не вичерпують перелік методологічних підходів, які або вже стали чи стають загальноприйнятими на сьогоднішньому етапі розвитку науки, або мають потенціал для набуття значення парадигми в досить недалекому майбутньому. До таких підходів, на нашу думку, слід віднести космічний, цивілізаційний, фрактальний тощо.

4.3. Перспективи майбутньої еволюції людського геопростору

4.3.1. Світові тенденції в розвитку людського геопростору.

Щодо майбутньої еволюції геопростору у всесвітньому масштабі, то, на нашу думку, головною її тенденцією в ХХІ ст. буде поширення афразійських впливів переважно на Єврамерику та суміжні перехідні землесвіти (в основному, Балканський та Кавказький). Ця тенденція вже позначилася досить виразно, про що свідчить масова міграція арабів до Франції, турків – до Німеччини в умовах депопуляції, яку ці країни переживають уже не одне десятиріччя. Навпаки, етносам Афразії притаманне розширене відтворення населення, одним із наслідків чого в умовах бідності мусульманських країн є поступове збільшення числа емігрантів із них у держави Заходу. Відповідно, людський геопростір Старого Світу зазнає суттєвих змін; із єврамериканського та християнського він перетворюється на аф-

разійсько-мусульманський. Занепад Заходу, пов'язаний, у тому числі, з його дехристиянізацією, був передбачений ще майже сто років тому О. Шпенглером і тепер проявляється, зокрема, у прийнятті виразно секулярної Конституції Євросоюзу (попри протести Папи Римського Івана Павла II, з неї було вилучено згадку про християнське коріння Європи), забороні християнських символів у школах тощо.

Іншою важливою тенденцією в розвитку людського геопростору є неухильне розширення Пацифіки як модерного за своїм духом землесвіту. Її сучасне антропологічне наповнення склалося в середині ХІХ ст. (часі досягнення англоамериканськими колоністами берегів Великого океану). В другій половині ХХ ст. в цьому макрореґіоні позначився пасіонарний поштовх, результатом якого стала поява „азійських тигрів” – країн, суспільства яких у цей час почали інтенсивно набувати постіндустріальних рис (Гонконг, Малайзія, Таїланд та ін.). Особливою згадки варта Японія, яка після поразки у Другій світовій війні змінила орієнтири національного розвитку з мілітаристських на інноваційні, що й дозволило їй вийти на провідні позиції в сучасному світі. Пріоритетність розробки та впровадження новітніх технологій властива також північноамериканському фрагментові Пацифіки, де (а саме – в Каліфорнії) було створено „силіконову долину”. Як можливий варіант подальшої еволюції цього землесвіту, для якого загалом характерне просторове розширення, ми бачимо охоплення східноєвразійською пасіонарністю Індії й суміжних країн, що могло б призвести в майбутньому до інтеграції Індостанського перехідного землесвіту до Пацифіки.

Зважаючи на помітне пасіонарне піднесення іранців як етносу й досить бурхливий розвиток Ірану як держави в останні десятиріччя ХХ – на початку ХХІ ст., не можна виключати ймовірності виокремлення в майбутньому з Афразії Іранського перехідного землесвіту в складі етнічних територій споріднених народів іранської групи, а також тих, що сповідують шийтський напрямок ісламу – власне іранців, азербайджанців, курдів, таджиків та ін. У наш час висока пасіонарність стала властивою рисою багатьох мусульманських, афразійських народів, а, з огляду на відзначену І. Каганцем закономірність щодо кількарязового зростання швидкості пе-

ребігу етногенетичних процесів за інформаційної доби [51], можна прогнозувати швидкий перехід зазначених етносів у акматичну фазу. Наслідком цього може стати увиразнення пріоритетності шиїтської конфесійної (або іранської етнічної) самоідентифікації населення Ірану й суміжних територій перед самоідентифікацією загальномусульманською. Прояви такої тенденції й зумовлять припущену нами вище можливість виокремлення Іранського перехідного землесвіту.

4.3.2. Землесвітові перспективи України.

Актуальним є питання про місце та роль України в сучасному світі, що надзвичайно швидко змінюється. Констатована нами вище локалізація території нашої держави в межах двох землесвітів (і водночас трьох субрегіонів східно-континентального георегіону Єврамерики) не є чимось вічним і незмінним. Залежно від тенденцій розвитку західноєвразійського (приблизно до Верхньої Волги, Дону та Кубані) фрагменту геопростору, лишається ймовірним як наступ Великого Степу на Єврамерику (що за певних умов може бути підкріплено природним чинником) через значно кращу демографічну ситуацію у кримськотатарському етносі порівняно з українським, так і поява в українському геопросторі афразійських елементів (як наслідок можливого масового укорінення в Україні арабів – випускників вітчизняних ВНЗ, яким не вистачатиме роботи на їхній батьківщині), а також і поширення північноєвразійських тенденцій. У разі здійснення кожного з трьох вищезазначених варіантів, реальність яких пов'язана з проведенням Україною такої внутрішньої та зовнішньої політики, що не відповідає засадам україно- й, зокрема, киевоцентризму, власне український національний геопростір зужуватиметься, а загроза розподілу нашої держави на сфери впливу країн-сусідів посилюватиметься.

Принципово інший сценарій подальшої еволюції українського геопростору можливий за умови реалізації такої політики в державі, яка б забезпечувала українські національні інтереси. Однією з її найважливіших складових є сприяння всебічній внутрішній інтеграції української етнополітичної нації в межах території, на якій поширений властивий їй ландшафт. Чинниками такої інтеграції мають стати недопущення державою проявів братоненавистництва й сепара-

тизму, властивих окремим політичним силам у деяких регіонах, об'єднання українського Православ'я та міжконфесійна згода православних із греко- й римо-католиками, захист інтересів і прав на національно-культурну автономію етнічних українців за кордоном, відродження традиційних форм розселення [40] тощо. У цьому контексті доречно згадати твердження С. Гантінгтона про „слов'яно-православну цивілізацію”, реальність якої можлива лише в разі, якщо це буде „україно-православна (києвоцентрична) цивілізація”, куди ввійдуть усі слов'янські країни [144].

Результатом проведення такої патріотичної й науково обгрунтованої державної політики має бути увиразнення на українському етноландшафтному просторі специфічних національних рис, що в перспективі може зумовити виокремлення на межі чотирьох основних землесвітів – Єврамерики, Північної Євразії, Великого Степу й відокремленої Чорним морем Афразії – якісно відмінного за духом геопростору *Українського перехідного землесвіту*. Факторами його виділення стали б тріалектика етнічного ландшафту, наявність чорноземів (що величезною мірою сформували дух останнього) та, нарешті, розташування навколо могутнього сакрального центру світового значення – Києва, якому Ф. Прокопович ще у 1705 р. відверто пророкував стати „Новим Єрусалимом” [50].

5. ПЛАНЕТАРНИЙ РІВЕНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ

5.1. Загальні риси планетарної організації людського геопростору

Людський геопростір за своєю суттю суходільний, він охоплює території материків (крім Антарктиди) та островів. Переважну частину суходільного геопростору становить континентальний геопростір, який, як правило, є настільки диференційованим, наскільки різноманітними є представлені в ньому ландшафти. На нашу думку, особливо значущу роль із погляду людської організації геопростору відіграють азональний чинник, виражений у висотній поясності природних умов, та секторність ландшафтів, що проявляється в міру зростання віддаленості від океану. Саме азональність і секторність зумовлюють утворення як аналогічних, так і відносно протилежних ландшафтів, ці ж чинники стають вирішальними й при формуванні їх духу.

Цілком очевидно, що в умовах рівнинних і гірських, приокеанічних і значно віддалених від океану територій дух ландшафтів істотно відрізняється. Це проявляється в суттєвих відмінностях ментально-поведінкових особливостей етносів, що їх населяють. Яскраві приклади дає мегаконтинент Євразія. Порівняння характерних рис ментальності й поведінки представників „християнського світу” (у розумінні Л. Гумільова [32]) або японського етносу з ментально-поведінковими рисами арабів або монголів переконує в їх глибокій відмінності, часом протилежності. Це ж стосується етносів, які населяють рівнинні та гірські фрагменти геопростору. Про це яскраво свідчить порівняння ментально-поведінкових рис фінно-угорських народів, що мешкають на велетенських рівнинних територіях, з одного боку, та горців Кавказу (переважно представників кавказької мовної сім'ї), з іншого.

Отже, дух ландшафтів нерозривно пов'язаний із територіальною приуроченістю їх до орографічних одиниць, а також із розташуванням на континенті. Тому при виділенні землесвітів межі між ними

часто збігаються з контурами морфоструктур або кліматичних секторів. При цьому площа такого землесвіту не лише не збігається з територією континенту; як уже наголошувалося, один землесвіт може охоплювати фрагменти різних континентів, відокремлених океаном.

5.2. Євразія

5.2.1. Риса єдності.

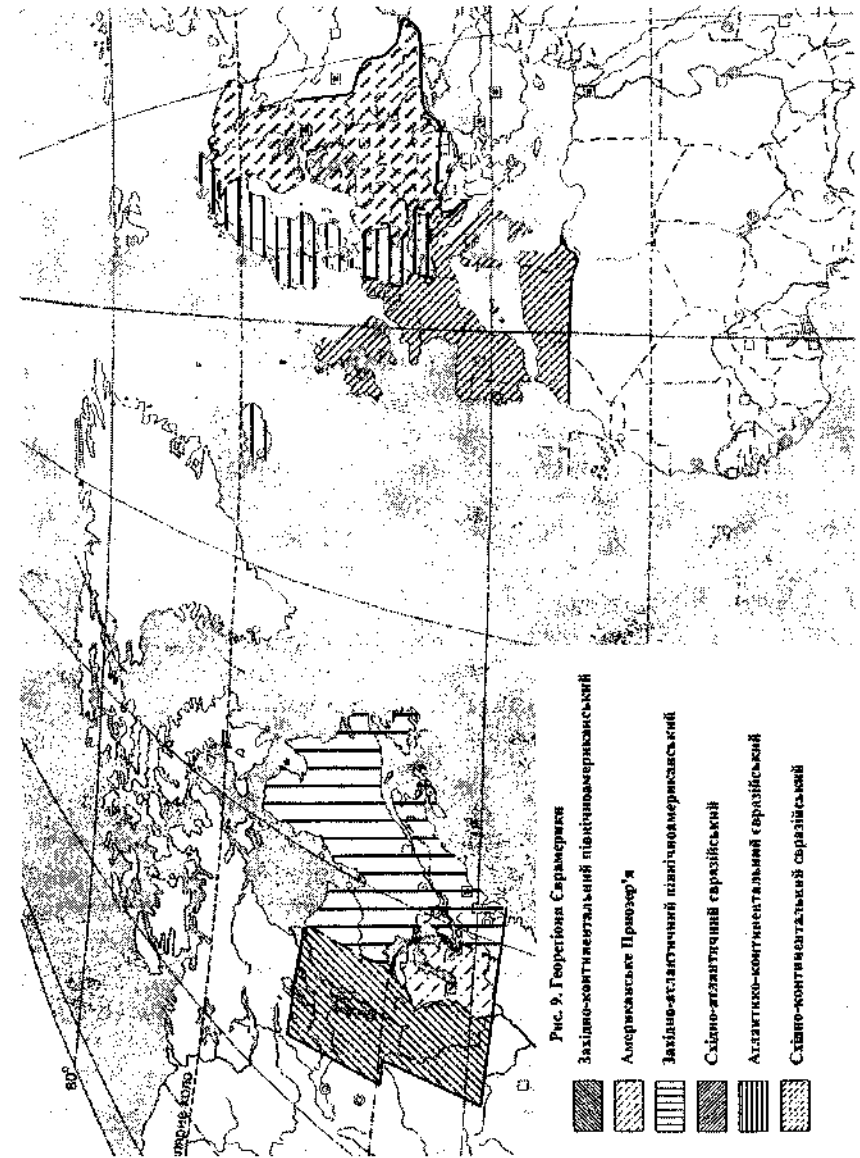
Як уже зазначалося, Євразія охоплює фрагменти геопростору обабіч Атлантичного океану в його північній частині – платформну ділянку Північної Америки (включно з Аппалачами) в межах помірного й – частково – субтропічного поясів та західний (розташований у цих же поясах поза аридним сектором) фрагмент Євразії. Межами Євразії є: на півночі – північне полярне коло (в Північній Америці – широта південного узбережжя Гудзонової затоки), на заході – підніжжя Кордильєр, на півдні – північна межа поширення тропічних пустель, на сході – межа секторів помірно континентального та континентального клімату (по січневій ізотермі –10°C; умовно – по тридцять п'ятому градусу північної широти та – південніше – по річці Дін /Дон/).

Євразія – це землесвіт, де найдавніше на суцільних територіях (а не лише в долинах і дельтах великих річок) почали формуватися осередки людської культури та цивілізації з усіма їх ознаками й атрибутами – писемністю, літературою, державністю, технічними винаходами тощо. Цьому надзвичайно сприяли природні умови, серед яких вагоме місце належить рівнинному або низькогірному рельєфу, а також приокеанічному, перехідному або, принаймні, помірно континентальному кліматові (в останньому випадку деяке посуворішання кліматичних умов компенсується поширенням родючих ґрунтів – чорноземів). Завдяки дії вищезазначених чинників, а також вигідному економіко-географічному положенню, Євразія займає провідні позиції (в політичній, економічній, культурній сферах) у сучасному світі.

Проте, безсумнівне соціально-економічне процвітання Євразії має й зворотний бік: успіхи в забезпеченні високих стандартів матеріальних аспектів життя супроводжуються катастрофічним

падінням рівня духовності, викликаним, на нашу думку, як психологічними орієнтирами представників „золотого мільярда” (начебто вони „взяли Бога за бороду”), так і суттєвим відбитком поширених у характеризованому землесвіті в XIX – XX ст. „лівих” (комуністичних, соціалістичних та ін.) ідей, що базуються на матеріалістичній філософській основі та заперечують існування Бога. Доказом руйнівного щодо духовності впливу вищезазначених „класових” ідей може бути чи не найбільш секуляризоване становище сучасної Франції, де багато церков, за браком парафіян, порожніють. Натомість, найбільше віруючих (за даними нещодавно проведеного в європейських країнах соціологічного опитування) в державах, які відстають за соціально-економічними показниками від провідних світових потуг (зокрема, на II місці за кількістю вірян серед східноєвропейських країн – Польща, на III – Португалія, на V – Україна). В цілому ж, слід відзначити виразну тенденцію до дехристиянізації Євразії (Західного світу), відзначену ще О. Шпенглером [154], а останнім часом підсилена масовим прибуттям до цього землесвіту афразійців-мусульман.

Величезні території, охоплені Євразією, зумовлюють очевидність її диференціації на низку георегіонів, що виокремлюються за ознаками розташування щодо Атлантичного океану та кліматичних секторів. Кожен сектор характеризується певною сукупністю ландшафтних систем, до яких приурочені ядра ареалів мешкання тих чи інших етносів або субетносів. Ми пропонуємо виділяти в межах цього землесвіту основні георегіони, відмінні одне від одного особливостями ландшафтно-етнічної взаємодії, – *західно-континентальний північноамериканський, західно-атлантичний північноамериканський, східно-атлантичний євразійський, атлантико-континентальний євразійський та східно-континентальний євразійський*, а також перехідний – *Американське Приозер'я*, який ми характеризуємо в контексті суміжних основних георегіонів (рис. 9). Одночасно вважаємо за доречне говорити про Західну та Східну Євразію, під якими розуміємо відповідно північноамериканський і євразійський фрагменти геопростору. Виокремлення в межах Східної Євразії трьох (а не двох, як у Західній) великих георегіонів ми обґрунтовуємо більшою диференціацією природних умов та етнічного складу населення Старого Світу.

5.2.2. Територіальні відмінності.

Західно-континентальний північноамериканський георегіон. На нашу думку, територія зазначеного георегіону охоплює Великі та Центральні рівнини в Північній Америці (за винятком фрагментів цих морфоструктур, розташованих поза Єврамерикою). Головними особливостями цього георегіону є різною мірою виражений континентальний клімат, поширення на чорноземних ґрунтах ландшафтів лісостепів і прерій, відносно вагома участь корінних (індіанських) етносів у формуванні сучасного національного складу населення. До західно-континентального георегіону входять центрально-південні провінції Канади (Манітоба, Саскачеван) і Північно-Західний Центр США (штати Айова, Канзас, Міннесота, Міссурі, Небраска, Південна Дакота, Північна Дакота).

Серед спільних рис указанного георегіону слід також відзначити вельми різноманітний етнічний склад європейських переселенців (зі значною часткою українців, які до сьогодні зберігають рідну мову, культуру та звичаї) і зумовлену природним та історико-етнічним чинниками сільськогосподарську спеціалізацію території. Варто підкреслити, що в структурі землеробства провідне місце належить вирощуванню пшениці. Значною мірою руралістичний спосіб життя мешканців західно-континентального георегіону (особливо його північно-західного фрагменту) сприяв консервації етнічних традицій, ментально-поведінкових рис етнічних груп, збереженню достатньо тривкого зв'язку з історичною Батьківщиною (останнє стосується, зокрема, українців) та відносно слабким рівнем інтегрованості до американської або канадської нації, на чому ми вже наголошували вище. Сама ж американська нація у штатах Північно-Західного Центру виявляє субетнічні особливості, пов'язані з виникненням і розвитком ковбойської субкультури.

Сакральний характер, властивий землеробській діяльності українців на їхніх рідних землях, утвердився й на новоосвоєних теренах Північної Америки, чому сприяло поширення ландшафтів лісостепів і прерій, аналогічних центральноукраїнським лісостеповій та північностеповій смугам.

У межах західно-континентального північноамериканського георегіону за ландшафтними, етнічними та демографічними ознаками можна виділити *північно-західний* (штати Південна Дакота,

Північна Дакота, провінція Саскачеван), *північно-східний* (штат Міннесота, провінція Манітоба), *центральний* (штати Айова та Небраска) та *південний* (штати Канзас і Міссурі) субрегіони.

Західно-атлантичний північноамериканський георегіон. До цього георегіону належать фрагменти північноамериканського Північного Заходу, зайняті Аппалачами та Приатлантичною низовиною. Головними рисами єдності георегіону є приуроченість до герцинських структур та приокеанічне розташування. Останнє, у свою чергу, зумовлює досить м'який (морський або перехідний) клімат. Території властиві вельми інтенсивне промислове освоєння, висока густина населення й практично повна інтегрованість до американської, англо-канадської, франко-канадської націй нащадків пізніших європейських іммігрантів. Як перехідний георегіон, суміжний із західно-атлантичним та західно-континентальним, ми пропонуємо виокремлювати Американське Приозер'я, розташоване в межах докембрійської платформи (як і західно-континентальний георегіон), позбавлене аппалачським бар'єром впливу океану. Втім, через свою приуроченість до Великих озер Приозер'я має певні риси, притаманні приатлантичному фрагментові геопростору.

Територія західно-атлантичного північноамериканського георегіону включає штати Нової Англії та середньоатлантичні (за термінологією офіційної статистики США), а також східні канадські провінції (крім їх субарктичних північних фрагментів). Саме до приатлантичного сектору приурочені найбільші міста США й Канади – Нью-Йорк, Філадельфія, Бостон, Торонто, Монреаль, а також столиці цих держав – Вашингтон і Оттава. До цього слід додати, що в суміжному Американському Приозер'ї розташовані Чикаго та Детройт. Західно-атлантичний георегіон (разом із Приозер'ям) характеризується найбільшим промисловим потенціалом США й Канади, тут же зосереджені основні трудові ресурси зазначених країн.

Внутрішні відмінності в межах георегіону пов'язані, перш за все, з неоднорідністю його рельєфу. Саме за морфоструктурною ознакою нами пропонується виділяти в ньому *аппалачський* та *низовинний* субрегіони. До першого ми включаємо гірські частини штатів Нью-Йорк і Пенсільванія, до другого – їх приатлантичні фрагменти, решту середньоатлантичних штатів, Федеральний округ

Колумбія, всі штати Нової Англії та всю західно-атлантичну (в нашому розумінні) територію Канади.

Перехідний георегіон *Американське Приозер'я* складається зі штатів Вісконсін, Іллінойс, Індіана, Мічиган і Огайо. Приуроченість до Великих озер – визначного джерела водних ресурсів і транспортних шляхів – зумовлює значну густоту населення, високий рівень розвитку промисловості й майже повне етнічне змішання нових переселенців. Це зближує Американське Приозер'я з приатлантичними штатами. Проте, суттєвою відмінністю Приозер'я є більш континентальний клімат, зумовлений бар'єрною роллю Аппалачів.

Східно-атлантичний євразійський георегіон. До зазначеного георегіону входить західна окраїна материка Євразія (разом із крайньою північною Африкою), в межах якої формування природних умов та „олюднення” геопростору були тісно пов'язані із впливом Атлантичного океану. Цей фрагмент геопростору характеризується пануванням у більшій його частині додатних середньосічневих температур повітря. Приатлантичне й у той же час „півострівне” (в масштабах усієї Євразії) положення території, її розташування в межах секторів морського й перехідного помірного та субтропічного середземноморського клімату, поширення, як зонального типу, бурих лісових ґрунтів визначають головні особливості духу ландшафтів східно-атлантичного євразійського георегіону.

У геоморфологічному відношенні цей георегіон приурочений переважно до морських акумулятивних рівнин та (в середземноморському фрагменті) окремих гірських систем альпійсько-гімалайського поясу. У ґрунтовому покриві території домінують малородючі бурі лісові ґрунти, на яких розвинулася широколисто-лісова рослинність.

Східно-атлантичний євразійський георегіон характеризується досить давнім і практично повсюдним поширенням високорозвинутої цивілізації, в ньому зосереджена велика кількість центрів різних галузей господарства та духовно-культурної сфери. Зокрема, в цьому георегіоні розташовані три держави „великої сімки” – Велика Британія, Італія, Франція, до нього ж приурочений і один із найвизначніших осередків духовності людства – Держава-місто Ватикан. Багата і стародавня культура георегіону веде витoki з карфагенських, етрусських і давньоримських часів та – за винятком доби ран-

нього Середньовіччя (V – VIII ст.) – не втрачала своєї тягlosti впродовж майже трьох тисячоліть.

За сукупністю орографічних, гідрокліматичних, ландшафтних, історико-географічних ознак усередині цього георегіону можна виділити такі субрегіони – *острівний*, до якого належать Британські острови, що характеризуються найбільш вираженим морським кліматом; *узбережний*, який охоплює території Бельгії, Люксембургу, Нідерландів і Франції, більшої частини яких властивий перехідний клімат; *середземноморський*, до якого входить фрагмент геопростору, зайнятий південноєвропейськими державами – Іспанією, Італією, Португалією, Словенією й Хорватією, а також північним узбережжям Африки від Марокко до Тунісу. Території останнього субрегіону притаманний субтропічний середземноморський клімат.

Атлантико-континентальний євразійський георегіон. Цей георегіон складається з країн перехідної субмеридіональної смуги, що виходять до окраїнних і внутрішніх морів Атлантичного океану, та охоплює півострови Скандинавія і Ютландія, низку великих та малих островів, розташованих поблизу північно-західного узбережжя Євразії, а також фрагмент геопростору між Верхнім і Середнім Райном (Рейном) та Одером (Одрою). З півдня георегіон обмежений Альпійською гірською системою. До атлантико-континентального георегіону ми включаємо території держав – Австрії, Данії, Ісландії, Німеччини, Норвегії, Швейцарії, Швеції. Головними рисами зазначеного георегіону є приуроченість переважної частини його території до гірських країн каледонського, герцинського та альпійського віку, розташування в секторі перехідного (від морського до континентального) клімату, сприятливого для формування лісових (від тайгових до широколисто-лісових) фітоценозів і ландшафтів відповідного характеру. Суттєвою особливістю атлантико-континентального георегіону слід також вважати його населеність майже виключно етносами германської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

В історико-географічному відношенні спільною рисою країн атлантико-континентального євразійського георегіону є формування розвинутої людської культури (з такими її атрибутами, як державна самоорганізація етносів, писемність, література), починаючи з пізньоантично-ранньосередньовічної доби.

Наявність схожих за рівнем зволоження й характером рослинності природних комплексів створює яскраво виражені зразки етні-

чних ландшафтів. Зокрема, широколисті ліси в секторі помірного перехідного клімату є типово германським природним середовищем. Саме вони в більш континентальних умовах стали осередком формування німецького етносу, в приморських – данського, в суббореальних – шведського й норвезького; серед гірських ландшафтів консолідувалися, як єдиний народ, швейцарці. Окреме місце з-поміж германських етносів атлантико-континентального георегіону посідає ісландський, виникнення якого було пов'язане з міграціями норманів наприкінці X ст. н. е. Згодом частина останніх, оселившись на острові, асимілювала автохтонне населення. Підкреслимо, що зазначені етнічні процеси відбувалися в умовах субарктичних гірсько-тундрових і приокеанічних лучних природних комплексів, які разом створили сприятливе для етногенезу ландшафтне середовище.

Разом із вищенаведеними рисами єдності, що уможливають виділення атлантико-континентального євразійського георегіону, слід відзначити й внутрішні відмінності, зумовлені наявністю природних бар'єрів та неоднаковим рельєфом території (переважання низьких і середньовисотних гір на півночі та високих – Альп – на півдні). У межах георегіону ми пропонуємо виділяти такі субрегіони – *ісландський* (охоплює о. Ісландія), *скандинавський* (відповідає території Скандинавського півострова), *центральний* (умовно обмежується державним кордоном Німеччини, включаючи також Данію) та *альпійський*, до якого входять території Австрії й Швейцарії.

Східно-континентальний євразійський георегіон. До цього георегіону належать території держав, що не мають безпосереднього виходу до Атлантичного океану та його окраїнних морів. Головною особливістю цього георегіону є його приуроченість до сектору помірно континентального клімату з чітко вираженими порами року.

Характеризований георегіон розташований у межах східного фрагменту герцинської Західно-Європейської платформи та західної частини докембрійської Східно-Європейської платформи, а також альпійської Карпатської складчастої області. Саме до східно-континентального георегіону Євразійського землесвіту входить переважна частина території України.

Ґрунтовий покрив території представлений різними зональними типами ґрунтів від дерново-підзолистих і сірих лісових до чорно-

земів звичайних та південних. У ландшафтному відношенні георегіон характеризується спектром зональних природних комплексів від мішанолісових до північностепових.

Досить значна різноманітність природних умов, властива східно-континентальному євразійському георегіонові, зумовила строкатий етнічний склад його населення. Якщо українці та угорці населяють переважно лісостепові та степові терени, то поляки й етноси країн Балтії віддавна живуть серед приморських мішаних і широколистих лісів (що сформувалися, в основному, на дерново-підзолистих та сірих лісових ґрунтах), білоруси мають ареал розселення в найбільш континентальному (поліському) секторі георегіону, а землям чехів і словаків притаманний підвищений (гірський та височинний) рельєф. Звідси випливають суттєві внутрішні відмінності всередині георегіону, в якому ми виокремлюємо кілька субрегіонів – *бореальний* (Естонія, Фінляндія, а також Карелія та Ленінградська, Мурманська, Новгородська й Псковська області Росії), *суббореальний* (Білорусь, Українське Полісся, Брянська та Смоленська області Росії), *поморський* (Латвія, Литва, Польща /крім півдня/, а також Калінінградська область Росії), *гірсько-височинний* (Словаччина, Румунія /крім її південної частини, приуроченої до Нижньодунайської низовини/, Чехія, карпатський і волино-подільський фрагменти території України та південна /гірська й передгірна/ частина Польщі) та *чорноземний* (лісостепова й степова смуги України разом із Слобожанським Подонням і Кубанню). До останнього типологічно належить зайнятий пуштами *паннонський* район (перехідний субрегіон), територіально відокремлений від чорноземного субрегіону.

5.3. Північна Євразія

5.3.1. Загальні риси.

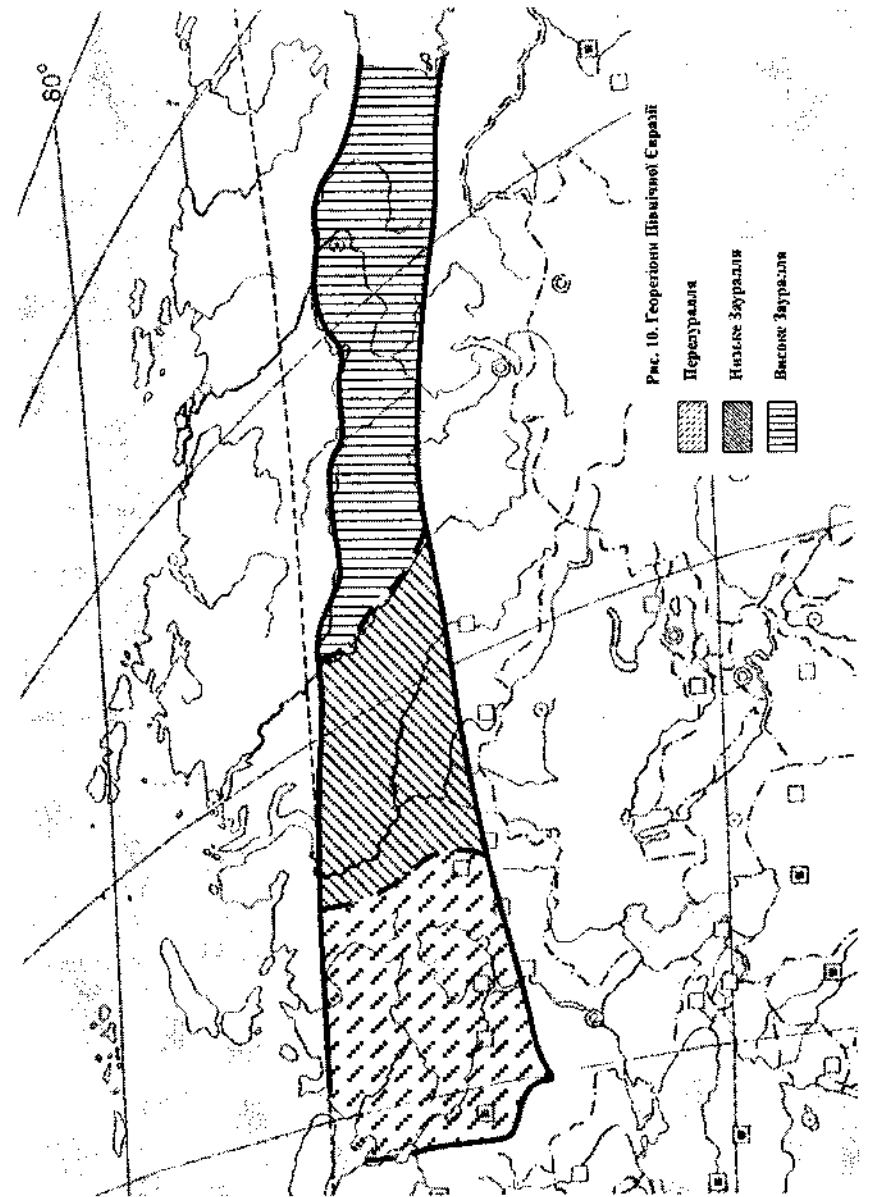
Землесвіт Північна Євразія охоплює значну частину материка Євразія, зайняту хвойними та мішаними лісами (тайгою й підтайгою). Територія характеризується континентальним і різко континентальним кліматом із холодною зимою (ізотерми січня від -10°C і нижче) та прохолодним літом. До Північної Євразії входить фрагмент геопростору, зайнятий, і то частково, лише однією державою – Російською Федерацією (а саме її лісовою смугою, за винятком північно-західного прибалтійського, західного поліського та східного мусонного секторів).

Аборигенне населення Північної Євразії становлять народи уральської (фінно-угорська група) та – деякою мірою – алтайської (тюркська група) мовних сімей. Найхарактернішими є фінно-угорські етноси – як ті, що сьогодні мають літературну мову (марійці, мордва, удмурти й ін.), так і повністю акультуровані носіями російської мови (вепси, меря, чудь тощо). Фінно-угри становлять основний етнічний субстрат характеризованого землєвіту. Поряд із тим, до життя в лісовій смузі пристосувалися й деякі тюркомовні народи (ймовірно, завдяки етнічним контактам із народами фінно-угорськими; наслідком наймасштабнішого з них стало формування в першій половині II тис. н. е. московської народності /з XVIII ст. – російської нації/, переважно фінської /частково – тюрксько-монгольської/ за походженням /що визнають російські історики, зокрема, [17; 75]/, слов'янської за мовою¹, східно-православної за релігією, візантійської за характером державного правління й монголо-татарської за властивими ментально-поведінковими рисами державно-політичної еліти /прояв духу Чингісхана/).

Зауважимо, що природні чинники (кліматичний і ландшафтний) істотно відрізняють серцевинний ареал мешкання московитів-росіян від середовища життя слов'янських етносів, які живуть у передхідному та помірно континентальному секторах Євразії, часто серед гірських ландшафтів. Отже, фізико-географічні реалії, поряд з історичними даними, виразно заперечують витворену російськими імперськими ідеологами тезу про так звану „триєдину Русь”.

За природними умовами та переважаючим етнічним складом населення в межах Північної Євразії можна виділити три георегіони – *Передуралля*, яке займає лісовий простір на захід від Уральських гір; *Низьке Зауралля*, що геоморфологічно відповідає Західно-Сибірській низовині; *Високе Зауралля*, яке охоплює фрагмент геопростору, зайнятий Середньосибірським плоскогір'ям та хребтами Східного Сибіру (рис. 10).

¹ Як впливає зі спостережень деяких науковців і письменників (В. Білінський [8, 14], К. Валішевський [17], О. Сулейменов [115, 426 – 447]), російська мова настільки насичена словами азійського, переважно тюркського, походження, які органічно увійшли в неї, що цей факт яскраво проливає світло на неслов'янське походження московитів-росіян.

5.3.2. Внутрішні відмінності.

Передуралля. Зазначений георегіон охоплює фрагмент материка Євразія між січневою ізотермою -10°C (35° сх. д.) на заході по Уральські гори (включно) на сході. З півночі Передуралля обмежене тундровими ландшафтами, з півдня – лісостеповими. Таким чином, до цього георегіону входять частини смуг тайги та мішаних лісів, розташовані між Євразією й Заураллям.

Найважливішими рисами єдності характеризованого георегіону є його розташування в межах однієї морфоструктури – Східно-Європейської рівнини на однойменній докембрійській платформі, яскраво виражені бореальні (й водночас континентальні) риси клімату, поширення малородючих підзолистих і дерново-підзолистих ґрунтів та загальний лісовий і болотний характер ландшафтів.

Окреслені риси природних комплексів Передуралля зумовили освоєння його території осілими народами – фінно-угорськими племенами, що стали згодом етнічним субстратом при формуванні московського (російського) етносу; народами північної (волзької) гілки тюрк; зрештою, власне московитами-росіянами.

Приуроченість георегіону (як і всієї Північної Євразії) до смуги лісів і боліт зумовила його тривалу (до середини II тис. н. е.) обмеженість економічних, політичних та культурних зв'язків із зовнішнім світом. Так, подорож тверського купця Афанасія Нікітіна до Індії („хоженіє за три моря”) в XV ст. мала характер події виняткового значення, а вища освіта в Московії вперше з'явилася лише наприкінці XVII ст. (Слов'яно-греко-латинська академія в Москві). Саме для Передуралля характерними були (і залишилися такими, принаймні, до XX ст., свідченням чому стала більшовицька диктатура Леніна – Сталіна) деспотичні, типово азійські, форми організації державної влади на кшталт ханської (Золота Орда) або царської (Московська держава). Відзначимо, що автократичні режими здавна були властиві державам, розташованим на територіях із суворими (бореальними або екстрааридними) природними умовами (інші приклади – давньоєгипетські царства, Арабський халіфат тощо).

Попри суттєві спільні риси, що дозволяють виділяти Передуралля як консолідований георегіон, у його межах можна знайти (за ландшафтними й етнічними ознаками) внутрішні відмінності. Ми пропонуємо виокремлювати чотири субрегіони – *північний* (тайго-

вий), у межах якого до сьогодні мешкають фінно-угорські етноси, не асимільовані або слабо асимільовані росіянами – комі, мордва, удмурти й ін.; *південно-західний* (мішано-лісовий), який став осередком формування та розвитку московського (російського) етносу; *середньоволзький*, етнічну основу якого складають тюркські народи – башкири, татари, чуваші; *уральський*, на території якого в минулому переважали фінно-угорські племена, а сьогодні виразно домінують росіяни. Геологічні умови викликали бурхливий ріст у межах уральського субрегіону металургійної промисловості, яку, починаючи з XVIII ст., розвивала Російська імперія, й виникнення великих міст, російських за етнічним складом населення.

Низьке Зауралля. Цей георегіон розташований у межах винятково однорідної у фізико-географічному відношенні значної за площею території, що займає тайговий фрагмент Західно-Сибірської низовини. Низьке Зауралля, літологічно складене потужною товщею четвертинних відкладів (яка зумовила плаский рельєф території), характеризується виразно континентальним кліматом, поширенням малородючих підзолистих ґрунтів під хвойними лісами (тайгою). Зазначений георегіон також не відзначається етнічним різноманіттям. Він являє собою серцевинний ареал мешкання етносів угорської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї – хантів і мансі. Починаючи з доби пізнього Середньовіччя (часу завоювання Західного Сибіру Єрмаком Тимофійовичем), указаний георегіон став дедалі активніше заселятися московитами-росіянами, особливо в південній його частині.

Значна природно-географічна та етнічна єдність Низького Зауралля зумовлює виділення в його межах лише двох субрегіонів – *північного*, що охоплює територію Ханті-Мансійського автономного округу Російської Федерації, і етнічну основу якого становлять угри – ханти й мансі; та *південного* (територія власне Тюменської області), населення якого складають етнічні росіяни за суттєвої участі тюркського елементу.

Високе Зауралля. Під цим топонімом ми розуміємо частину геопростору, зайняту Східносибірським плоскогір'ям та гірськими хребтами Східного й Північно-Східного Сибіру (крім Камчатки), тобто весь фрагмент смуги тайги (включно з прилеглими областями висотної поясності) на схід від Єнісею. Головною особливістю

природних умов георегіону є повсюдне поширення багаторічної мерзлоти – чинник, що визначив особливості ґрунтового покриву й рослинності (переважання модрини на мерзлотно-тайгових ґрунтах). Значний відбиток на фізико-географічні умови території накладає рельєф, зокрема, висота місцевості над рівнем моря, орографія та експозиція схилів. Особливою суворістю відзначається клімат, що характеризується яскраво вираженим поєднанням бореальних і континентальних рис (гірські хребти цілковито відмежовують георегіон від впливу Тихого океану). Орографічними особливостями території зумовлена локалізація полюса холоду Північної півкулі в Оймяконі.

Мерзлотно-тайгові ландшафти Високого Зауралля стали ареалом мешкання етносів східної гілки алтайської сім'ї – евенків, якутів та ін., які пристосувалися до життя в лісовій смузі. Виняткова суворість природних умов цього георегіону не сприяла етносам, що населяють його, у створенні високої культури й самоорганізації у формі власних національних держав.

У межах Високого Зауралля добре виражена внутрішня диференціація за природними (переважно геоморфологічними), меншою мірою – за етнічними ознаками. Ми вважаємо за доречне виділення двох субрегіонів – *західного*, що охоплює Середньосибірське плоскогір'я, корінне населення якого становлять переважно евенки, та *східного*, приуроченого до хребтів Північно-Східного Сибіру (Верхоянський, Черського, Джуджур, Становий та ін.) і населеного, в основному, також етносами алтайської сім'ї (якутами, сахалярами – нащадками дітей від мішаних російсько-якутських шлюбів, евенками й ін.).

5.4. Великий Степ (Середня Євразія)

5.4.1. Риси єдності.

Великий Степ, у нашому розумінні, – це велетенська територія в межах середньої частини материка Євразія, що простягається від Причорноморської низовини на заході до Забайкалля на сході і зайнята переважно сухостеповими ландшафтами (різнотравно-типчаково-ковиловий північний степ до Великого Степу не входить). Але не тільки особливостями фізико-географічних умов пояснюється виділення Великого Степу (Середньої Євразії) як певної геософічної

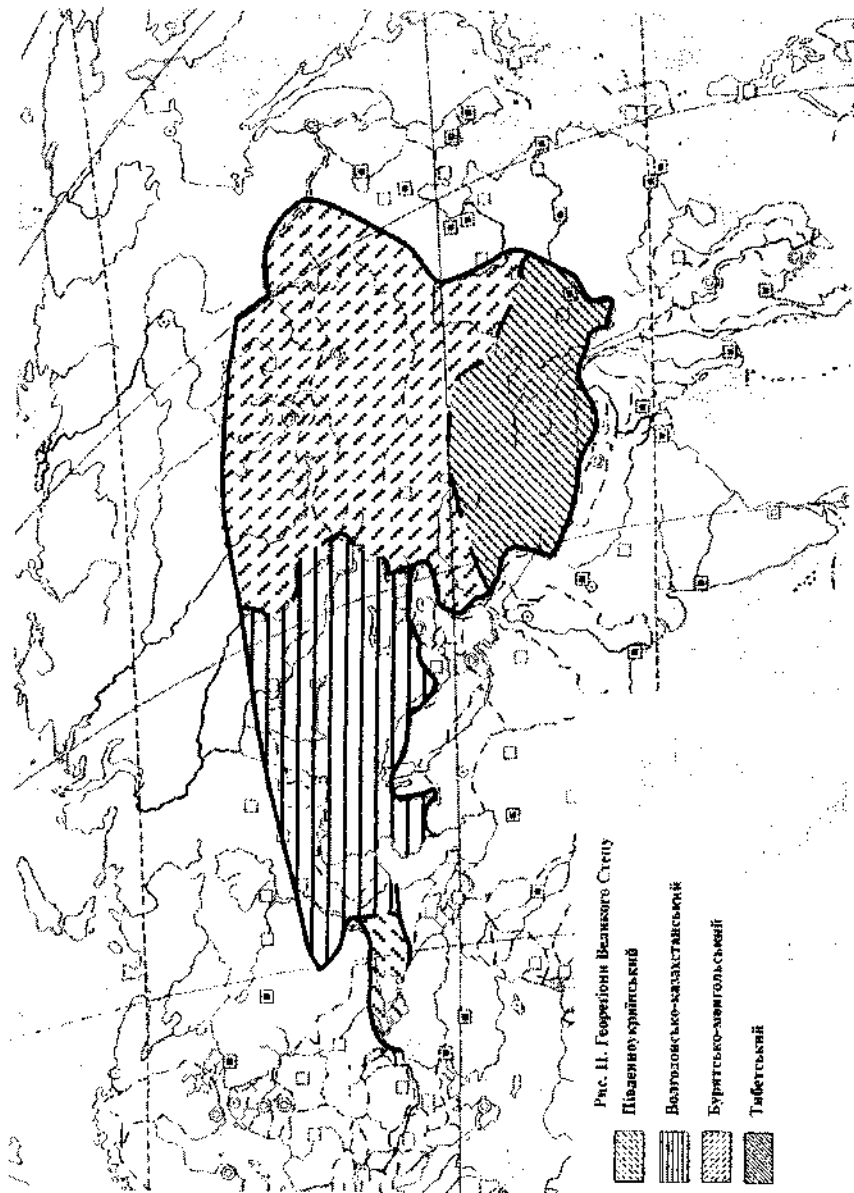
єдності: ці терени віддавна були ареною панування кочовиків різного етнічного походження, й ця історична обставина позначилася на сучасному станові етносфери характеризованого землесвіту.

До Великого Степу належать південна частина України (південь Запорізької й Одеської, а також повністю Миколаївська, Херсонська області й Крим) включно з Приазовською низовиною, що вузькою смугою продовжується на території Російської Федерації, степовий фрагмент волго-донського межиріччя в межах Росії, вся територія Казахстану та Монголії, західна й центральна частини Китаю й, нарешті, крайній південь російського Сибіру (степи Прибайкалля та Забайкалля).

Великий Степ складається як із рівнинних просторів, так і з гірських країн та плоскогір'їв достатньо теплого поясу (Куньлунь, Наньшань, Тибет тощо). Важливою рисою природних умов Степу є значна мінливість ландшафтів і етнічної ситуації під впливом змін клімату [36]. Одними з наслідків змін кліматичних умов були численні переселення й воєнні набіги кочовиків у глиб Європи, що відбувалися з певною періодичністю.

Ґрунтовий покрив характеризованого землесвіту представлений, в основному, каштановими ґрунтами – від темно- до світло-каштанових. Деякі периферійні фрагменти Великого Степу відзначаються поширенням чорноземів південних.

Попри вищенаведені риси єдності землесвіту, в його межах спостерігаються досить значні внутрішні відмінності, частково згадані вище (рис. 11). Зважаючи на геоморфологічну та кліматичну неоднорідність, ми вважаємо за доцільне у Великому Степу виокремлювати георегіони – *південноукраїнський* (охоплює Причорноморську низовину, Північнокримську рівнину та Кримські гори), *волгодонсько-казахстанський* (займає території Калмикії, Астраханської, Волгоградської й Ростовської областей у межах Росії та всього Казахстану), *бурятсько-монгольський* (включає території Монгольської держави, китайських автономних районів і провінцій – Синцзянь-Уйгурського, Нінся-Хуейського, Внутрішня Монголія й Ганьсу, та суб'єктів Російської Федерації – Іркутської й Читинської областей і Бурятії), *тибетський* (просторово відповідає Тибетському автономному району Китаю разом із провінціями Сичуань і Цинхай, або – у природному відношенні – нагір'ю Тибет, горами Куньлунь та північному макрехиліві Гімалаїв).

5.4.2. Територіальна диференціація.

Південноукраїнський георегіон. Як ми вже зазначали, Південноукраїнський георегіон займає Причорноморську низовину та Кримський півострів. Переважна частина території розташована в середній та південній підзонах Українського Степу; лише крайній південь (Кримські гори з передгір'ями) приурочений до області висотної поясності.

Основними рисами природи георегіону є його локалізація в межах майже плоскої рівнини, що полого опускається в напрямі Чорного й Азовського морів; панування семиаридного клімату з пересічною середньорічною кількістю опадів близько 300 – 400 мм; поширення середньостепових і сухостепових ландшафтів, представлених типчачково-ковилевими та типчачково-ковилово-полиновими степами відповідно на чорноземах південних і темно-каштанових ґрунтах.

В етнічному відношенні характерною рисою георегіону є заселеність його в минулому тюркськими етносами (крім кримських татар, які й сьогодні живуть на півострові, та гагаузів, що мешкають у Бессарабії, які були в минулому ногайськими татарами). Поселення запорозьких козаків не досягали Чорного моря; як зазначає видатний дослідник українського козацтва Д. Яворницький, південно-західний кордон запорозьких вольностей проходив від Південного Бугу суходолом через річки Гнилий Яланець, Інгул, Висунь, Інгулець до гирла Кам'янки, а на лівобережжі Дніпра – по р. Кінській і далі на південний схід до місця впадіння Міусу в Азовське море [135, 30 – 31]. Хоча під час апогею пасіонарного піднесення козацького українського етносу території запорозьких вольностей сягнули значно південніше Хортиці, але брак достатньо родючих земель – таких, як у лісостепу й північностеповій підзоні – не дозволяв українцям опанувати Причорномор'я економічно, політично, духовно й культурно так, як вони зробили це мілітарно (адже типовий, потужний чорнозем можна вважати одним із національних символів України, саме на його матеріальній основі сформувався український етнос, і тому брак такого ґрунту не дозволяє вважати ландшафти

середньої й південної смуг Степу вповні українськими). Як ми зауважували раніше, ландшафт на південь від серцевинної смуги України характеризується тюркськими рисами [61].

Що ж до українського козацтва (яке дійшло аж до Далекого Сходу), то його цивілізаторську роль А. Тойнбі порівнював із такою ж роллю американських колоністів, які в пізніший час освоювали внутрішні території Північної Америки, досягнувши Тихого океану [118]. Отже, опосередковано (через споріднені з українським козацтвом інші козацькі сили) українські козаки просували цивілізацію на терени інших георегіонів Великого Степу.

Різноманіття природних комплексів південноукраїнського георегіону дає нам підстави для виділення в ньому субрегіонів – *причорноморського* (охоплює середньостепову підзону, тобто Причорноморський фізико-географічний край), *причорноморсько-приазовського* (займає сухостепову підзону, включаючи в себе південь Причорноморської низовини, Присивашся і Степовий Крим) та *гірсько-кримського*, приуроченого до Кримських гір. Виразною особливістю останнього є значна частка кримських татар у сучасному етнічному складі населення, а, отже, й певне поширення мусульманської духовності та ментальності.

Волгодонсько-казахстанський георегіон. Головною особливістю зазначеного георегіону є розташування в секторі континентального клімату помірного поясу. Відповідно змінюються, порівняно з південноукраїнським георегіоном, ґрунтовий покрив, характер рослинності й ландшафти в цілому (представлені, передусім, сухими степами, а також напівпустелями). Поряд із тим, рельєф характеризуваної території майже всюди рівнинний (за винятком Казахського дрібносопкового й гір Мугоджари), що значною мірою зумовлює її певну єдність як георегіону.

Окреслений фрагмент геопростору віддавна був ареною панування кочових, переважно тюркських, етносів – тюркютів, половців, татар та ін. На нашу думку, підсилений у минулому цими етносами дух Степу позначається й тепер (вираз чого ми вбачаємо у відносно малій густоті сучасного – звісно, осілого – населення). У цілому,

ландшафт Волгодонсько-казахстанського георегіону можна визначити як тюркський.

Саме цей георегіон становить центральну частину Великого Степу, в межах якої в минулому найактивніше відбувалися міграції етносів (зокрема, під час Великого переселення народів), і яка відіграла суттєву роль в історичній долі України-Руси.

За ландшафтними відмінностями в межах георегіону ми пропонуємо виокремлювати два субрегіони – *степовий* у складі Ростовської й Волгоградської (крім лівобережжя Волги) областей Росії, Калмикії й північного фрагменту Казахстану та *напівпустельний*, до якого належать південь і схід Волгоградської та Астраханська область Російської Федерації й південна частина території Казахстану.

Бурятсько-монгольський георегіон. Найсуттєвішою природно-географічною особливістю бурятсько-монгольського георегіону є його приуроченість до євразійської смуги ландшафтів степів, що лежить безпосередньо на південь від тайги, та пустель помірного поясу. Клімат території різко континентальний, що виражено значно яскравіше порівняно з волгодонсько-казахстанським георегіоном. Ландшафти Монголії й суміжних територій є ніби синтезом клімату й рельєфу: їх формування було пов'язане одночасно з такими чинниками, як секторність природних умов, абсолютні висоти території та її орографія, при явно підпорядкованій ролі широти місцевості.

Політично зазначений георегіон охоплює всю Монголію, частини Росії (степовий Південний Сибір) та Китаю (автономні райони – Внутрішня Монголія, Нінся-Хуейський і Синцзянь-Уйгурський, а також провінція Ганьсу). Значну цікавість георегіон являє в історико-географічному відношенні, адже саме він став батьківщиною типово степових етносів, що, здійснивши згодом міграції, створили надпотужні євразійські імперії (хунну, монголо-татари /хоча виведення генези зазначених давніх народів із характеризуваного георегіону критикується в сучасній історичній літературі [2; 73], ми наводимо офіційно визнану трактовку/). Як стверджував Л. Гумільов, такого роду державотворчі процеси у Великому Степу відбувалися

періодично й були пов'язані з циклічністю змін кліматичних умов у степовій смузі Євразії [33].

Характерною антропогеографічною особливістю бурятсько-монгольського регіону є істотне переважання в ньому буддизму над іншими релігіями. На нашу думку, до його поширення тут немалою мірою спричинився зміст цього віровчення, зокрема, проповідь аскетизму, який так виразно суголосить суворим ландшафтам гірських степів, напівпустель і пустель. Саме панування буддизму, який є проявом духу бурятського й монгольського народів, зумовленого, у свою чергу, духом геопростору, визначає включення нами пустельного півдня георегіону до Великого Степу, а не Афразії, з якою він має певну ландшафтну єдність. Зазначене є чи не найяскравішим прикладом того, що в геософії дух геопростору є важливішим за його матеріальні властивості.

Різноманіття чинників виникнення природних передумов формування характеризованого регіону, а також взаємопроникнення етнічних груп (бурятів і росіян, китайців та монголів тощо) в межі сусідніх країн при відносній конфесійній єдності території уможливають лише умовний поділ бурятсько-монгольського георегіону на субрегіони – *бурятський* (на півночі; російський степовий Сибір), *монгольський* (центральна сухостепова й напівпустельна, переважно гірська, територія, приурочена до Монгольської держави) та *північнокитайський* (відповідає Внутрішній Монголії, Нінся-Хуейському й Синцзянь-Уйгурському автономним районам Китаю та китайській провінції Ганьсу; їх територіям із підвищеним рельєфом також притаманні сухостепові й напівпустельні ландшафти).

Тибетський георегіон. Найпівденніший і водночас найбільш підвищений фрагмент Великого Степу приурочений до нагір'я Тибет, що в Центральній Азії, гір Куньлунь, а також північного макросхилу Гімалаїв. Деякі спільні риси (гірський рельєф, різко континентальний клімат, переважання гірсько-степових ландшафтів, низька густина населення, панування буддизму в сакральній сфері) зближують тибетський георегіон із бурятсько-монгольським. Проте, на нашу думку, суттєвими відмінностями тибетського георегіону є знач-

но більші абсолютні висоти, своєрідний високогірний (а не помірний, як у Монголії) аридний клімат і наявність сакрально-географічних об'єктів (Агарті, Шамбала та ін. [54]). Хоча зазначені об'єкти вважаються наукою міфологічними, це аж ніяк не зменшує їх впливу на духовне життя не лише цього георегіону, а й усього людства.

Наведені особливості природних умов Тибетського нагір'я й суміжних гірських хребтів зумовлювали більшу, порівняно з бурятсько-монгольським георегіоном, стабільність етнічного складу населення впродовж сторіч. Поряд із тим, суттєвою демографічною рисою георегіону в усі часи було формування вагової частини його населення через поповнення численних (близько 3000) монастирів [76]. У цьому відношенні варто відзначити істотний вплив аскетизму на творення духу геопростору [41; 96; 126].

У політико-адміністративному відношенні до характеризованого георегіону приурочені китайські провінції Сичуань і Цинхай та Тибетський автономний район.

Тибетському георегіонові властиві лише незначні внутрішні відмінності, суть яких полягає, передусім, в особливостях рельєфу (північні та південні хребти і власне Тибет), а також клімату (певний вплив екваторіального мусону на півдні та південному сході нагір'я [76]). Зважаючи на це, ми пропонуємо в межах Тибетського георегіону виділяти чотири субрегіони – *куньлунський*, *північно-тибетський*, *південнотибетський* та *північногімалайський*. З них перший і останній характеризуються виключним пануванням високогірного рельєфу, що визначає їх слабку інтегрованість до людського геопростору як природно-антропологічного феномену. Тибет являє собою нагір'я з окремими хребтами, що вивисуються над цоколем. При цьому північнотибетському субрегіонові притаманні найсуворіші природні умови; там практично немає населених пунктів. До південнотибетського субрегіону з його дещо більшою кількістю опадів та відносно невеликими річними амплітудами температур приурочені столиця автономного району Лхаса та інші міста.

5.5. Афразія

5.5.1. Загальна характеристика.

Під Афразією ми розуміємо землесвіт, що включає в себе, в основному, території держав т. зв. „мусульманського Сходу”. Останній топонім ми беремо в лапки через його надмірну умовність, адже цей „Схід” простягається на захід аж до Мавританії, залишаючи на сході атлантичне узбережжя Євразії. Афразійський землесвіт охоплює північну частину материка Африка (за винятком крайньої західносередземноморської Півночі – Атласу, що входить до Єврамерики) та південно-західний фрагмент Азії (півострови Аравійський, Мала Азія, території Палестини, Месопотамії, узбережжя Індійського океану в межах Ірану та мусульманські держави Центральної Азії).

Головною спільною рисою природних умов країн Афразії є приуроченість майже всієї території (за винятком вузької смуги на узбережжі Середземного моря) до зони пустель (переважно тропічних, але частково також субтропічних і пустель помірного поясу). Суворий екстрааридний клімат і бідні на біологічні ресурси ландшафти зумовили найважливіші ментально-поведінкові особливості афразійських етносів, що яскраво віддзеркалилися в їхній релігії – ісламі.

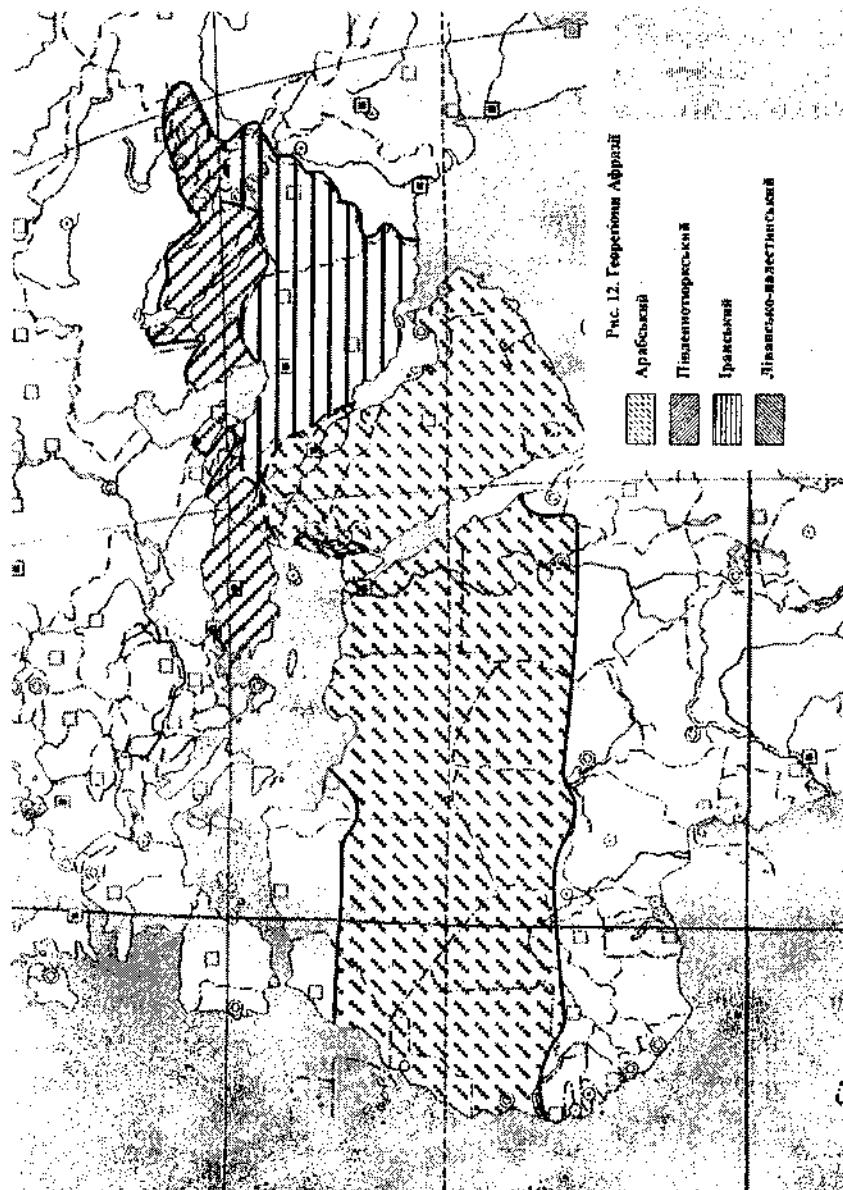
Поряд із конфесійною монолітністю Афразії (винятки становлять лише Ізраїль та Ліван), слід відзначити її більш виражене етнічне різноманіття. Зокрема, ареал мешкання арабського етносу приурочений до рівнинних, переважно низовинних просторів, на яких переважають пустельні ландшафти. Іранці (в тому числі власне іранці-перси, курди, афганці, таджики) населяють, в основному, гірську територію. Північний фрагмент Афразійського землесвіту населений тюркськими етносами (точніше, їх південною гілкою), що живуть як на рівнинах, так і в горах. Нарешті, південно-східне узбережжя Середземного моря віддавна було середовищем мешкання єврейських етносів (давньоєврейського та сучасного).

Афразійські ознаки властиві фрагментам людського геопростору, що проникають досить далеко поза межі самої виокремлюва-

ної нами Афразії. Цим, зокрема, зумовлене виділення нами низки перехідних землесвітів (балканського, ефіопського, індостанського, кавказького) на суміжних територіях, де афразійські геопросторові риси поєднуються з єврамериканськими, транссахарськими, паціфічними або великостеповими. Так, на Балканах мусульманські етноси живуть у суспільстві з християнами-католиками та православними, на Кавказі й Закавказзі – з православними й монофізитами. Ефіопські же християни-монофізити переважно є власне африканцями („транссахарцями”, за нашою термінологією) за етнічною ознакою.

Характеризуючи Афразію, варто відзначити піонерну роль цього землесвіту в поширенні загальнолюдської культури. Саме його територія, як наголошує проф. О. Борисова, становить „плодючий півмісяць”, де вперше, близько VIII тис. до н. е., відбувся перехід від збиральництва й городництва до землеробства. Це призвело до першої світової революції – неолітичної, рівної якій на планеті не було [14, 206 – 207, 213 – 214]. Звертає на себе увагу те, що саме півмісяць згодом був прийнятий мусульманами за сакральний символ (найімовірніше, через абсолютне переважання ясних ночей у тропічному поясі; на основі фаз Місяця араби встановлювали строки сільськогосподарських робіт, а в релігійному вжитку вони й дотепер користуються місячним календарем).

Як випливає з вищенаведеного, Афразійський землесвіт характеризується значною внутрішньою диференціацією (рис. 12). В його межах можна виокремити такі георегіони – *арабський*, що охоплює низовинний, зайнятий переважно тропічними пустелями, фрагмент території; *південнотюркський*, приурочений, в основному, до плоскогір'їв і височин Малої та Центральної Азії; *іранський* – гірський, розташований у межах Іранського нагір'я, Паміру, хребтів Ельбурс, Загрос і Мекран; *лівансько-палестинський*, що займає вузьку смугу на східному та південно-східному узбережжі Середземного моря. Останній, попри надто малу площу, ми виділяємо як окремий георегіон, зважаючи на значну відмінність природи й етносфери Ізраїлю та Лівану від решти афразійського простору.

5.5.2. Відмінні риси.

Арабський георегіон. Як уже зазначалося, арабський георегіон розташований на території двох континентів (Африки та Євразії), в західній і південній частинах афразійського землесвіту й приурочений до природної зони пустель тропічного поясу. Він охоплює пустелі – Сахару, Лівійську, Сирійську, Великий та Малий Нефуд, Рубель-Галі й низку інших.

З геософічного погляду, головною рисою регіону є виняткова аскетичність природних умов, що проявляється в екстрааридному кліматі, який встановився завдяки цілорічному пануванню континентальних тропічних повітряних мас. Саме такий клімат і зумовив формування в межах георегіону не лише відповідних ландшафтів, але також – через дух цих ландшафтів – і ментально-поведінкових особливостей арабського етносу.

Ще близько двох із половиною сторіч тому Ш.Л. Монтеск'є зауважував, що саме народам, які живуть у суворому природному оточенні, властиві войовничість і загострене прагнення розвитку [92]. Французький учений та філософ значною мірою мав рацію, що виразно підтверджує історія арабів. Л. Гумільов підкреслював, що поступального характеру розвиток етносів набуває під час пасіонарних піднесенень, які повторюються через кожні 1200 – 1500 років. Цей період становить своєрідний „суцесійний ряд” (наше визначення) життя етносу, що складається з п'ятих основних стадій. Подібно до ландшафту, пройшовши їх, етнос відмирає, й на зміну йому приходять його ж нащадки – молоді етноси, сповнені пасіонарності [31; 32; 34]. Саме за нашої доби, тобто через 1350 – 1400 років після виникнення ісламу й утворення Арабського халіфату, нове покоління арабів переживає пасіонарне піднесення й фактично завойовує Європу (зокрема, Францію) зсередини. Свідченням цьому є поступове збільшення частки етнічних арабів серед громадян цієї держави та врахування інтересів арабського світу керівництвом Французької Республіки (як це було, наприклад, під час війни в Іраку 2003 р.).

Особливістю сучасної арабської нації, на якій наголошують Г. де Блій, П. Муллер та О. Шаблій, є творення нею не однієї національної держави, а кількох, які, до того ж, часто ворогують між собою [37]. Ймовірно, причини цього явища слід шукати в певних

ментально-поведінкових особливостях арабського етносу, а також у зовнішньополітичних обставинах.

Велика протяжність території, населеної арабами, із заходу на схід, а також політична неоднорідність арабської нації, зумовлюють необхідність виділення в межах характеризуваного георегіону низки субрегіонів – *лівійсько-сахарського*, який охоплює території Західної Сахари, держав Лівія, Мавританія, північних частин Малі, Нігеру й Чаду та південного фрагменту території Алжиру; *нільського*, який складають держави Єгипет і Судан (крім південної частини); *аравійського*, розташованого на однойменному півострові в межах усіх його держав; *йордано-месопотамського*, який збігається з територіями держав Ірак (за винятком населеної курдами півночі), Йорданія та Сирія.

Південнотюркський георегіон. Фрагмент геопростору, який ми співвідносимо з південнотюркським георегіоном, простягається на півночі Афразії майже субширотно від півострова Мала Азія до Киргизстану, межуючи з Великим Степом. Особливістю фізико-географічних умов георегіону є значне різноманіття ландшафтів, що знайшло певне відображення в етнічній диференціації.

У межах характеризуваного георегіону розташовані гірські хребти й нагір'я Малої Азії, частина Кавказької гірської країни (з прилеглими алювіальними акумулятивними рівнинами), північно-східний макросхил Копетдагу, Туранська низовина й північно-західний фрагмент Тянь-Шаню. Політично ця територія перебуває в межах держав – Туреччини (за винятком балканського крайнього північного заходу та курдського південного сходу), Азербайджану, частини Ірану (азербайджанська етнічна територія на крайньому північному заході), Туркменістану, Узбекистану й Киргизстану. Варто відзначити, що конфесійно георегіон є переважно сунітським за наявності все ж таки значності чисельності мусульман-шиїтів.

Головними осередками розвитку культури в південнотюркському георегіоні є території на межі гір та рівнин (підніжжя, річкові долини), а також узбережжя морів. Підтвердженням тому може бути розвиток міст – столиць сучасних держав – Ашгабат, Баку, Бішкек, Ташкент.

Природно-географічна та етнічна неоднорідність георегіону, його

певна дискретність (адже закавказький і центральноазійський фрагменти сполучаються Каспійським морем-озером) зумовлюють потребу виділення в ньому субрегіонів – *малоазійського* (охоплює територію Туреччини), *азербайджанського* (займає територію Азербайджанської Республіки й Іранського Азербайджану) та *центральноазійського*, складеного територіями Киргизстану, Туркменістану й Узбекистану.

Іранський георегіон. Як було нами відзначено, до Іранського георегіону входить територія, населена етносами іранської групи індоєвропейської сім'ї – іранцями (персами), народами Афганістану, курдами й таджиками. Найсуттєвішою особливістю природних умов георегіону є гірський характер його рельєфу, значне місце в якому належить структурам альпійської складчастості. Проте, розчленованість рельєфу мало сприяє пом'якшенню клімату, адже більша частина території (облямована гірськими ланцюгами) приурочена до внутрішньоконтинентального сектору субтропічного поясу. Зазначені особливості рельєфу та клімату зумовили формування етнічного іранського ландшафту – гірсько-пустельного. Лише навітряні схили периферійних гірських хребтів (Ельбурс та ін. на півночі Ірану, Загрос і Мекран на півдні держави, Гіндукуш в Афганістані, Памір у Таджикистані тощо) характеризуються дещо кращою зволоженістю.

Територія сучасного Ірану належить до регіонів давнього поширення високої культури та цивілізації, чому споконвіку сприяло вигідне розташування щодо водних транспортних шляхів (морських і річкових, адже в безпосередній близькості від Ірану течуть Євфрат і Тігр).

Попри достатню окремішність і водночас значну однорідність іранського георегіону, в його межах за орографічною та кліматичною ознаками можна виокремити три субрегіони – *північний гірський* (включає вже згадані гори Ельбурс, Гіндукуш, Памір, а також південно-західний макросхил Копетдагу й низку інших хребтів), *середній плоскогірний* (охоплює Іранське нагір'я) та *південний гірський* (зайнятий, в основному, Загросом і Мекраном).

Лівансько-палестинський георегіон. Цей фрагмент людського геопростору суттєво відрізняється від переважної частини Афразії як своїми природними умовами, так і етнічним та конфесій-

ним складом населення. Зазначений георегіон утворений державами Ізраїль (включно з Палестинською автономією) та Ліван, який розташований на середземноморському узбережжі, чим і продиктовані особливості його клімату й ландшафтів.

Найбільш заселені й освоєні приморські фрагменти лівансько-палестинського георегіону характеризуються субтропічним середземноморським кліматом; малообжитим південним територіям властиві аридний клімат і відповідні йому степові й пустельні ландшафти.

Завдяки своєму сприятливому фізико-географічному та вигідному економіко-географічному положенню характеризується георегіон став одним із найдавніших осередків творення людської культури й цивілізації. Це, своєю чергою, поряд із різноманіттям природи, вже кілька тисячоліть тому зумовило етнічну та релігійно-конфесійну строкатість мешканців Лівану й Палестини. Так само й сьогодні в межах георегіону живуть як християни, так і мусульмани та іудеї. Саме за конфесійною ознакою ми пропонуємо поділяти лівансько-палестинський георегіон на субрегіони – *північноліванський*, у якому переважають християни-монофізити; *арабсько-палестинський* (охоплює Південний Ліван, Західний берег річки Йордан і сектор Газа), населений мусульманами; *ізраїльський*, у минулому зайнятий давньоєврейськими царствами – Ізраїлем та Іудеєю, а тепер заново освоєний євреями-іудеями, що заснували сучасну державу Ізраїль.

5.6. Транссахара

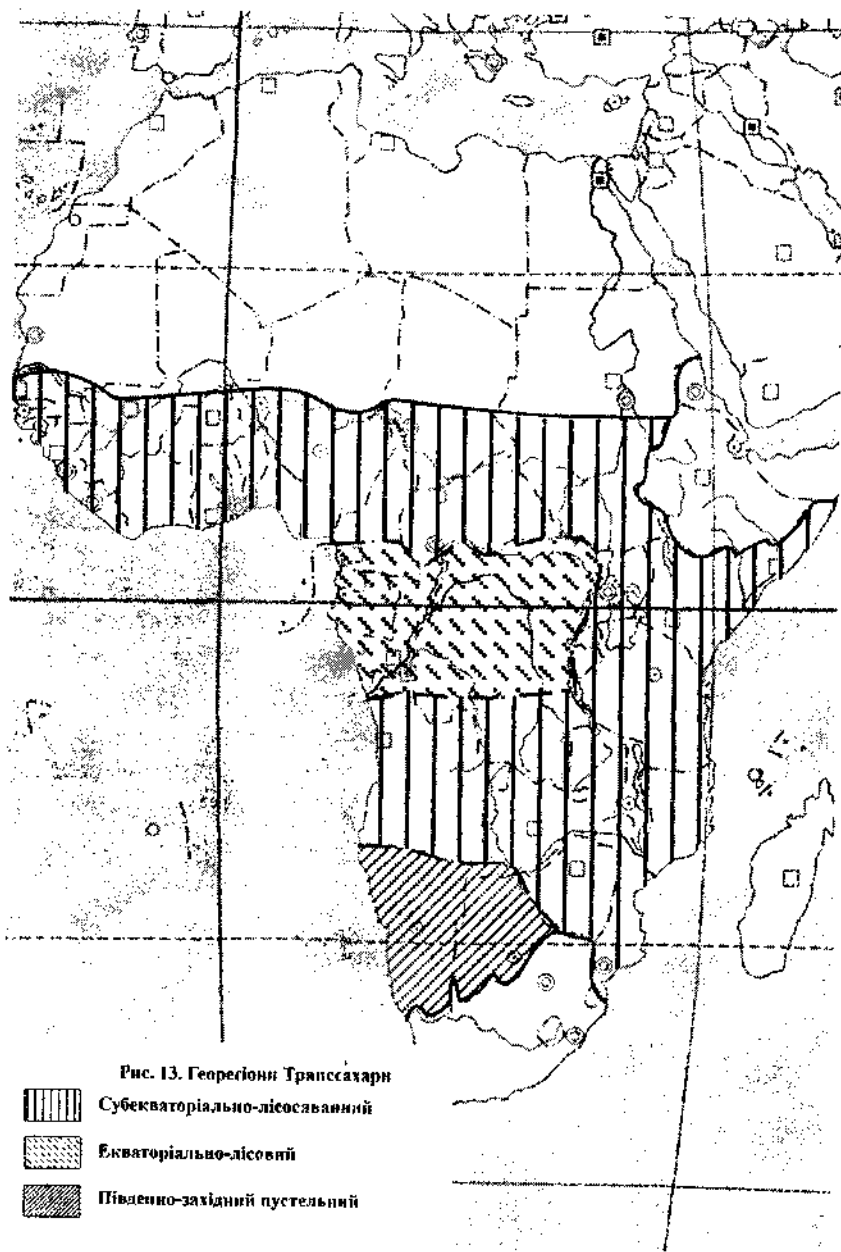
5.6.1. Спільні риси.

До землесвіту Транссахара належить територія на африканському материкі між пустелею Сахара (землесвіт Афразія) та Капським перехідним землесвітом. Г. де Блій [37] пропонує називати майже тотожній (за охопленням геопростору) регіон Субсахарою, проте, на нашу думку, такий топонім є недоречним через значно більшу площу „Субсахари” порівняно із самою Сахарою. Транссахара характеризується насамперед спекотним кліматом без морозного періоду й твердих опадів на рівнинах.

До Транссахари входять фрагменти геопростору, зайняті вологими екваторіальними лісами (в західно-центральної частині), сезонно вологими лісами й саванами (на більшій частині території обабіч екватора), тропічними береговими пустелями (на південному заході) та областями висотної поясності (переважно в центрально-східній частині в районі Великих Африканських розломів). В межах усього характеризуваного землесвіту добові коливання температур є значнішими за річні, пори року чітко вирізняються лише в зонах сезонно вологих лісів і саван (субекваторіальний кліматичний пояс), де виділяються сухий і дощовий сезони. Геоморфологічна та ландшафтна диференціація Транссахари виражені істотноше порівняно з кліматичними відмінностями.

Природні умови землесвіту стали чинником формування етнічної неоднорідності його населення. Хоча майже вся Транссахара представлена етнічними ландшафтами народів нігеро-кордофанської мовної сім'ї, проте, диференціація останньої на окремі етноси зумовлена неоднаковістю цих ландшафтів. Якщо до саван (і суміжних із ними областей висотної поясності) приурочений ареал поширення народів однієї з найчисельніших у характеризуваному землесвіті мовної групи банту, то екваторіальні ліси заселені численними племенами пігмеїв. Не належать до нігеро-кордофанської сім'ї лише корінні мешканці територій у тропічному поясі, прилеглих до пустель Наміб і Калахарі, – представники койсанської мовної сім'ї (й однойменної раси) бушмени та готтентоти.

З огляду на ландшафтні й етнічні відмінності в межах Транссахари ми виокремлюємо такі георегіони – *субекваторіально-лісо-саванний*, який охоплює значний фрагмент геопростору в обох півкулях і включає до себе територію від Сомалі й Центрально-Африканської Республіки на півночі до Зімбабве та Мозамбіку на півдні; *екваторіально-лісовий*, приурочений до узбережжя Гвінейської затоки та басейну Конго (входять території держав Габон, Екваторіальна Гвінея, Конго, північної частини Демократичної Республіки Конго /ДРК/, півдня Камеруну); *південно-західний пустельний*, що відповідає територіям Намібії та Ботсвани (рис. 13).

5.6.2. Особливості територіальної диференціації.

Субекваторіально-лісосаванний георегіон. Це найбільший за площею георегіон у Транссахарі, що простягається від Сахари на півночі до пустель Наміб і Калахарі на півдні та охоплює весь субекваторіальний пояс Африки. Георегіон розташований у межах двох природних зон – сезонно вологих (в основному, листопадних) лісів та саван і рідколісь.

На нашу думку, основною рисою характеризуваного георегіону є відносна помірність його природних умов (порівняно з екстрагумідною смугою вологих екваторіальних лісів та екстрааридною зоною тропічних пустель), яка сприяє розвитку землеробства. Проте, така „помірність” є надто відносною, адже цілорічно жаркий термічний режим мало сприяє пасіонарності народів, що мешкають у саванно-рідколісній смузі. Таким чином, фізико-географічні особливості території стали, на наш погляд, однією з причин (поряд із дією суспільних чинників), які зумовили недостатній техніко-технологічний і соціально-політичний розвиток етносів Транссахари, через що вони не спромоглися протистояти європейській колоніальній експансії XIX ст.

Значне різноманіття природних умов георегіону дає підстави для виділення в ньому кількох субрегіонів – *північного сезонно вологого лісового*, який займає терени держав, розташованих безпосередньо на північному узбережжі Гвінейської затоки; *південного сезонно вологого лісового*, що охоплює території Анголи, Замбії й південної частини ДРК; *центрального саванного*, приуроченого до території Буркіна-Фасо та південних фрагментів держав Малі, Нігер, Судан і Чад; *гірського*, до якого входять території держав, розташованих уздовж зони Великих Африканських розломів – Бурунді, Малаві, Руанди, Уганди (включно з крайнім сходом Замбії та крайнім заходом Танзанії); *східного саванного*, що субмеридіонально простягається від Сомалі до Мозамбіку.

Екваторіально-лісовий георегіон. Ландшафти вологих екваторіальних лісів займають в Африці досить обмежену територію в західно-центральної частині материка – в басейні Конго та на узбережжі Гвінейської затоки. Цей фрагмент геопростору являє

собою типову екваторіальну смугу з жарким, цілорічно гумідним кліматом.

Попри малопридатність кліматичних умов для життєдіяльності людини, суттєвим чинником, що забезпечує життя екваторіальних африканських держав (населених частково пігмеями, почасти бантоїдними етносами) є значні запаси корисних копалин, особливо нафти. Зокрема, наявність мінеральних ресурсів зумовлює відносно соціально-економічне процвітання Габону [дані за: 46].

Фактор приуроченості до узбережжя Гвінейської затоки та долини Конго (а, отже – до джерел різних природних ресурсів) викликає необхідність поділу характеризованого георегіону на два субрегіони – *гвінейський* (включає території Габону, Екваторіальної Гвінеї, південної частини Камеруну й Конго) та *конголезький*, який охоплює північ ДРК.

Південно-західний пустельний георегіон. Цей фрагмент геопростору охоплює розташовану на південному заході Транссахари пустелю Наміб разом із Калахарі та іншими суміжними, зокрема, напівпустельними територіями. Георегіон приурочений до тропічної смуги західного узбережжя материка, представленої, як і на інших континентах, аридними та семіаридними ландшафтами.

Південний Захід Африки в останні тисячоліття став основним осередком культури койсанських етносів – представників однойменної раси. Спорадичне поширення койсанських народів поза характеризованим георегіоном (зокрема, в районі озера Вікторія) яскраво свідчить про існування в минулому значно ширшого ареалу їх мешкання. На це вказує й факт проживання бушменів і готтентотів (найчисельніших на сьогодні койсанських етносів) серед пустельних і напівпустельних ландшафтів. Очевидно, ці суворі ландшафти не є етнічними для зазначених народів; можна припускати, що вони були силоміць відтіснені до пустель через експансію етносів молодшої – негроїдної – раси.

Особливості історичного розвитку георегіону в новий час значною мірою зумовлені наявністю в його межах великих покладів цінних корисних копалин, зокрема, алмазів. Через дію природно-ресурсного чинника країни Південно-Західної Африки найдовше пере-

бували в орбіті експансіоністських устремлінь сусідньої Південно-Африканської Республіки. Проте, сьогодні Ботсвана, яка 1966 року здобула незалежність, є однією з найзаможніших держав Транссахари [дані за: 46].

Внутрішні відмінності природних умов та етнічного й расового складу населення спонукають нас до виділення в межах георегіону двох субрегіонів – *намібського* (зайнятого переважно тропічною пустелею; просторово відповідає території держави Намібія) та *калахарського* з переважанням напівпустельних ландшафтів, який політично ми зіставляємо з державою Ботсвана.

5.7. Австроамерика

5.7.1. Загальні риси.

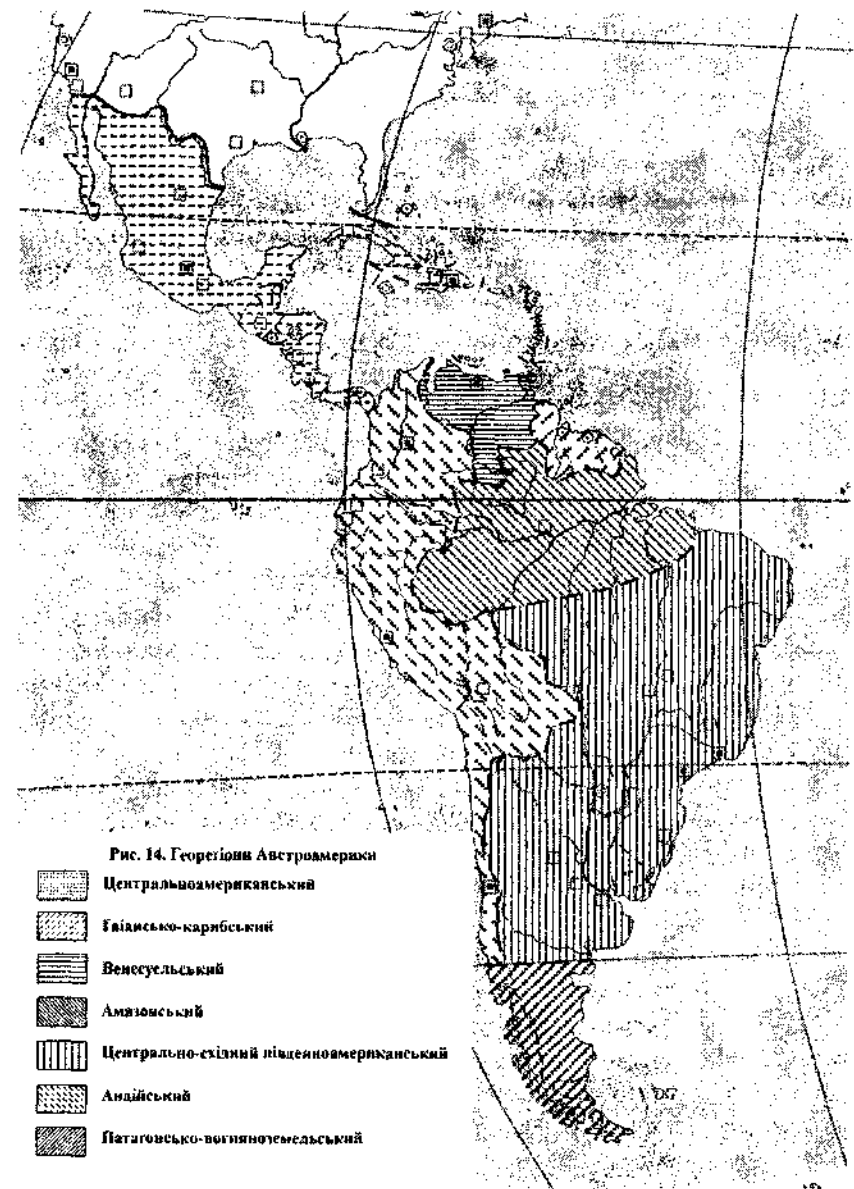
Під Австроамерикою ми розуміємо фрагмент геопростору, що, охоплюючи всі переважно романомовні країни на південь від США, збігається з традиційно виокремлюваним у суспільно-географічному контексті регіоном – Лагінською Америкою, яка, втім, ніколи не позначала ні континенту, ні частини світу.

Загальними особливостями Австроамерики є досить значна її віддаленість від решти основних землесвітів, за винятком Пацифіки, з якою вона межує на короткому відтинку на північному заході Мексики; поділ землесвіту на дві величезні, майже однакові за площею, рівнинну та гірську частини; мішана євроіндіанська етнічна структура населення; домінування християнства римо-католицького напрямку в духовній сфері геопростору та конфесійній структурі населення (лише країни – колишні та сучасні володіння Великої Британії та Нідерландів – є протестантськими).

Поряд із наявністю суттєвих, на нашу думку, спільних рис, слід відзначити і яскраво виражену мозаїчність австроамериканського землесвіту. В його межах величезні рівнинні території (Амазонська й Ла-Платська низовини) чергуються з гірськими системами, що належать до числа найдовших і гіпсометрично найвищих у світі (Анди). Екстрагумідні регіони (басейн Амазонки) поєднуються з екстрааридними (Атакама, Мексиканське нагір'я). Проте, на наш

погляд, при всьому різноманітті природних умов Австроамериці властива внутрішня єдність, що забезпечується пануванням спільного духу геопростору (свідченням чому може бути мало відмінний етнічний склад населення держав, розташованих у різних фізико-географічних поясах і областях). Цей дух змушує австроамериканців (тобто латиноамериканців) уважати себе європейцями (через своїх іспанських і португальських прабатьків) і американцями (через матерів-індіанок) водночас, що віддзеркалилося в літературі народів Латинської Америки. Отже, не можна не відзначити межовий характер духу її етносів.

Зважаючи на вищезазначену неоднорідність природних умов землесвіту, ми вважаємо за потрібне виокремлення в ньому кількох георегіонів – *центральноамериканського* (відповідає територіям центральноамериканських держав від Мексики до Панами включно, а також включає Великі Антильські острови, крім Ямайки), *гвіансько-карибського* (приуроченого до Гвіанського нагір'я, північно-східного узбережжя Південної Америки та більшості островів Карибського моря), *амазонського* (охоплює Амазонську низовину в межах Бразилії), *центрально-східного* (займає території Бразилії /крім Амазонії/, Парагваю, Уругваю та північного фрагменту Аргентини), *андійського* (охоплює території держав Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу й північної частини Чилі) та *патагонсько-вогняноземельського* (включає південні фрагменти Аргентини й Чилі). В межах австроамериканського землесвіту доречним є також виокремлення перехідного георегіону (подібно до Приозер'я в Єврамериці) – *венесуельського*, який, з одного боку, приурочений до Карибського узбережжя (факт, який, з огляду на наявність на шельфі багатих родовищ нафти, має вагоме соціально-економічне значення та істотний відбиток у долі народу й господарстві Венесуели) а, з іншого боку, геоструктурно, ландшафтну, етнічно, мовно, культурно й конфесійно виразно причетний до Південної Америки (рис. 14).

5.7.2. Особливості геопросторової диференціації.

Центральноамериканський георегіон. Зазначений георегіон охоплює всю іспаномовну (частково англomовну) Центральну Америку включно з Карибським басейном; отже, в його межах розташовані території держав – Белізу, Гаїті, Гондурасу, Гватемали, Домініканської Республіки, Коста-Рики, Куби, Мексики, Нікарагуа, Панами, Сальвадору, а також низки островів – колоніальних володінь. Головними особливостями Центральної Америки є її приуроченість до тропічного й субекваторіального (Панама) поясу (з чим пов'язане переважання аридних кліматичних умов), наявність численних гірських хребтів (зокрема, південних відрогів Кордильєр), давня освоєність культурними народами (ацтеками, майя та ін.).

Спільною рисою майже всіх держав георегіону є творення в їх межах сучасного людського геопростору іспаномовним населенням європейського походження (винятки становлять лише англomовний Беліз – єдина протестантська країна в Центральній Америці – та франкомовна Гаїті). Як наслідок, у Центральній Америці утвердилася синтетична індіансько-іберська культура з домінуючою роллю Римо-Католицької Церкви у формуванні духовності георегіону.

На відміну від країн Південної Америки, більшість яких ступила на інноваційний шлях розвитку, держави Центральної Америки (крім Мексики) або є бідними (Гаїті, Гондурас, Куба), або відносно процвітають завдяки експорту сільськогосподарської продукції (бананів, кави, цукру тощо), а також завдяки доходам від міжнародного туризму (Домініканська Республіка, Коста-Рика) й використанню власних специфічних можливостей – транзиту Панамським каналом (Панама).

За своїм географічним положенням країни Центральноамериканського георегіону є дуже неоднаковими. Цим зумовлюється виділення нами субрегіонів – *мексиканського*, який відзначається поширенням найдавніших культур-цивілізацій Західної півкулі, переважанням сухих або гірських областей та середнім (у сучасну пору) рівнем розвитку капіталізму; *власне центральноамериканського*, який охоплює території решти держав Центральної Америки, крім Мексики; *великоантільського*, в якому розташовані островні держави Гаїті, Домініканська Республіка, Куба, а також острів Пуерто-Рико, що є американським володінням у Карибському морі.

Гвіансько-карибський георегіон. Найсуттєвішою рисою цього георегіону, складеного здебільшого з дрібних островів, є, на нашу думку, його безпосередня приуроченість до морського басейну, який у попередні сторіччя слугував зоною зіткнення інтересів великодержав. Саме тому тут найбільше в Австроамериці мовне різноманіття, що проявляється в наявності англо-, нідерландсько-, франкомовних та інших країн. Іншою особливістю гвіансько-карибського георегіону є те, що в ньому найбільше, ніж будь-де в Австроамериці, держав, у духовній сфері яких переважає протестантизм (Барбадос, Гаяна, Суринам, Ямайка та ін.).

Найхарактернішою особливістю природних умов георегіону, поряд із типово морським кліматом його переважної частини, є значна вразливість щодо дії руйнівних тропічних ураганів. Через надто малу площу островів навряд чи доречно говорити про земельні ресурси островних країн; умови для розвитку сільського господарства склалися лише на карибському узбережжі Південної Америки. Проте, деякі держави Карибського басейну (Антигуа і Барбуда, Барбадос, Тринідад і Тобаго тощо) сьогодні процвітають завдяки розвитку міжнародного туризму.

Внутрішні відмінності в межах характеризуваного георегіону (наявність островних і континентальних територій, неоднаковість етнічного складу населення та історичних особливостей розвитку, компактність розташування) дають підстави для виділення в ньому субрегіонів – *північно-морського*, до якого входять Малі Антільські острови від Антигуа й Барбуда на півночі до Гренади на півдні; *південно-морського*, складеного державами Барбадос, Тринідад і Тобаго, Ямайка; *континентального*, який охоплює території держав Гаяна й Суринам та французького заморського департаменту (фактично володіння) Гвіана.

Амазонський георегіон. Виразною особливістю вказаного георегіону є його приуроченість до екваторіального фізико-географічного поясу та природної зони вологих екваторіальних лісів (сельви). Цим визначаються всі риси як природи, так і антропосфери Амазонії, до якої входять штати Бразилії – Акрі, Амазонас, Амапа, Пара та Рорайма.

Смуга вологих екваторіальних лісів, що простягається вздовж долини Амазонки, характеризується несприятливими для поширення культури й цивілізації умовами. До сьогодні бразильські штати Амазонас і Пара на півночі країни є територіями піонерного освоєння. З великих міст у межах георегіону розташовані лише Белен і Манаус – найбільші осередки європейських переселенців на Амазонській низовині.

Можна стверджувати, що дух геопростору тут є туземним, він не вихолощений європейськими (єврамериканськими) впливами та, ймовірно, сам поширюється на всю Бразилію через національно-символічну, певною мірою сакральну, роль ріки Амазонка (те ж саме, чим для українців є Дніпро).

Загалом, Амазонський георегіон відзначається своєю досить яскраво вираженою цілісністю. Проте, в його межах все ж можна виділити субрегіони за ознаками впливу сусідніх морфоструктур на рельєф Амазонської низовини та пов'язаних із ним ландшафтних особливостей території. Останні, у свою чергу, дещо коригують суто амазонський дух геопростору, притаманний, насамперед, долині цієї великої ріки. Ми пропонуємо виокремлювати такі субрегіони: *гвіансько-амазонський* (включає, крім територій штатів Амапа й Рорайма, також крайню північ штатів Амазонас і Пара), куди заходять південні відроги Гвіанського нагір'я, та *власне амазонський*, приурочений до решти теренів георегіону.

Центрально-східний георегіон. Це найбільший за площею й чисельністю населення георегіон в Австроамериці, країни та народи якого є не лише найвпливовішими в землесвіті, але й посідають (за різними показниками) провідні місця серед держав і націй планети. Як уже зазначалося, до цього георегіону належать території сходу та півдня Бразилії (в межах субекваторіального й тропічного поясів), півночі Аргентини (пампа), Парагваю та Уругваю.

Головною особливістю природних умов Центрального Сходу Південної Америки є розташування георегіону в областях сприятливого для життєдіяльності людини клімату. Приурочена до субекваторіального поясу зона саван, вологі тропічні ліси на східному узбережжі материка та субтропічна пампа (ландшафт, аналогічний єврамериканським степам і преріям) спільно створюють дух гео-

простору, що, на нашу думку, проявився в людських спільнотах; як результат, із різних етносів, переважно європейського походження, сформувалися бразильська й аргентинська політичні нації.

Сприятливе фізико-географічне положення георегіону та вельми продуктивний із погляду етногенезу дух перехідних (за приуроченістю до фізико-географічних поясів) саванних і пампасних ландшафтів разом зумовлюють відносно процвітання центрально-східних австроамериканських націй та держав, насамперед Аргентини й Уругваю.

Поряд із рисами єдності характеризованого георегіону, в його межах наявні й внутрішні відмінності. Зокрема, виділяються саванний і вологотропічний переважно плоскогірний Схід, низовинний болотистий Захід і субтропічний Південь, зайнятий пампою. Цим пояснюється поділ Центрально-Східного георегіону на субрегіони – *східнобразильський*, приурочений до Бразильського плоскогір'я та його північних відрогів, а також густонаселеного східного узбережжя Бразилії; *парагвайський*, розташований у центрі Південноамериканського континенту в межах заболочених територій на плато Мату-Гросу й низовини Гран-Чако (охоплює південний захід Бразилії, весь Парагвай та крайні північні аргентинські провінції Жужуй і Чако); *пампасний*, який займає середню й північно-східну частини Аргентини та Уругвай і характеризується поширенням найродючіших в усій Австроамериці ґрунтів.

Андійський георегіон. До зазначеного георегіону належать території держав, розташованих уздовж субмеридіональної осі Анд – Колумбії, Еквадору, Перу, Болівії та лівнічного фрагменту Чилі. Головною спільною рисою їх є тісний зв'язок функціонування національно-державного організму з найсуттєвішою особливістю природних умов – наявністю дуже високих (з абсолютними позначками понад 6000 м) гір Анд.

Попри те, що регіон, зайнятий андійськими державами, представлений не лише горами, але й рівнинами, в тому числі низовинами, основний осередок формування людського геопростору приурочений саме до гірських територій. Насамперед це стосується країн, повністю розташованих між тропіками (Болівія, Еквадор, Колумбія), столичні міста яких було засновано на висотах 2400 – 2600 м. У

цьому відношенні андійський георегіон є майже унікальним у світовому масштабі (крім нього, лише Тибет характеризується розвитком людської культури у високогір'ї).

Суворі природні умови високогір'я та суспільно-історичні чинники викликали формування в андійських країнах етнічно строкатого, значною мірою мішаного населення. Сукупна дія цих факторів проявляється, зокрема, в характері впливу на культуру сучасного Перу давньої імперії інків. Так, більшість населених пунктів зосереджена в Андах [46]; частину їх мешканців становлять індіанці кечуа (далекі родичі інків).

Особливе місце в георегіоні посідає північна частина Чилі, що витягнутою смугою простягається субмеридіонально переважно в позатропічному фрагменті південноамериканського континенту. Хоча великі міста (Арика та ін.) розташовані й на півночі країни, зайнятому тропічною пустелею Атакама, основний фрагмент людського геопростору в Чилі (й в усьому андійському георегіоні) приурочений до середньої частини території цієї держави, розташованої в області субтропічного середземноморського клімату. Саме там розташована її столиця Сантьяго та загалом більшість міст [46].

Особливості фізико-географічних умов і антропосфери окремих країн андійського георегіону дають можливість виділити в його межах субрегіони – *тропічний* (охоплює території Еквадору, Колумбії та Перу) і *позатропічний*, або *чилійський*, який займає північний (андійський) фрагмент території Республіки Чилі.

На перетині андійського, амазонського та гвіансько-карибського основних георегіонів ми пропонуємо виділяти перехідний георегіон – *венесуельський*. Його виокремлення ми обґрунтовуємо цілою низкою аспектів географічного положення Венесуели. Зокрема, хоча Анди й „заходять” на її територію, але приурочені вони до периферії країни (а не до центральної частини, що властиво державам андійського георегіону). Найбільш населена й найкраще освоєна територія Венесуели розташована не в Андах, а на рівнинних Льянос Ориноко. З іншого боку, країну омиває Карибське море, що певною мірою зближує її з державами гвіансько-карибського георегіону. Проте, досить виразне континентальне положення та повна культурна інтеграція до іспаномовної Америки таки виключають цю

спорідненість. Зрештою, надзвичайно велике значення для Венесуели має наявність багатих родовищ нафти на карибському шельфі, яку ця держава експортує (Венесуела є членом Організації країн – експортерів нафти /ОПЕК/). Така геоекономічна роль країни зумовлює її часом тісніші міжконтинентальні зв'язки порівняно із внутрішньоконтинентальними та внутрішньоземлесвітовими.

Патагонсько-вогняноземельський георегіон. Територія цього георегіону займає частину Південної Америки на південь від Ріо-Негро (в межах Аргентини та Чилі) разом із найбільшим островом, відділеним від материка Магеллановою протокою – Вогняною Землею. Найвиразнішими особливостями характеризованого фрагменту геопростору є його виражена лінійна витягнутість, поширення гірських морфоструктур не лише на тихоокеанському узбережжі, а й у внутрішніх районах, панування помірного (переважно аридного) клімату. Причини формування таких природних умов досить повно висвітлені в географічній літературі [42; 121 та ін.].

На наш погляд, наведені риси георегіону негативно позначилися на характері людського геопростору. Значні абсолютні висоти разом з аридним кліматом не сприяли виникненню тут розвинутих культур-цивілізацій ані в доколумбову добу, ані в останні півтисячі років. Навіть після утворення на початку ХІХ ст. незалежних держав – Аргентини й Чилі – Патагонія та Вогняна Земля не відразу увійшли до їх складу, ще кілька десятиліть залишаючись первісною, недержавленою територією. На нашу думку, не були вельми успішними спроби сприяння розвитку південних регіонів із боку аргентинського й чилійського урядів у ХХ ст. (зокрема, виявився невдалим проект перенесення столиці Аргентини з Буенос-Айреса до В'єдми, розташованої практично на межі центрально-східного та патагонсько-вогняноземельського георегіонів). Як результат, Патагонія й Вогняна Земля до сьогодні залишаються економічно й соціально найменш розвинутими територіями Аргентини та Чилі.

Відповідно до відмінностей фізико-географічних умов, у межах патагонсько-вогняноземельського георегіону ми виділяємо три субрегіони – *південноандійський*, приурочений до Південного Чилі (включно з її вогняноземельським фрагментом); *патагонський*, розташований у південноаргентинських напівпустелях; *вогняно-*

земельський, який, не займаючи повністю о. Вогняна Земля, водночас охоплює крайню південну (лучно-степову) частину материкової Аргентини.

5.8. Пацифіка

5.8.1. Чинники консолідації землесвіту.

До землесвіту Пацифіка ми включаємо території, розташовані по обидва боки Тихого (Великого) океану в середніх (частково низьких) широтах Північної півкулі, а також акваторії, приурочені до центрально-західної й південно-західної частин цього ж океану. Чинниками, що зумовлюють єдність зазначених фрагментів геопростору, на нашу думку, є пов'язаність бодай окремих субрегіонів усіх етнокультурно єдиних георегіонів землесвіту з Тихоокеанською літосферною плитою, переважання гірських форм макрорельєфу суходолу, панування досить м'якого морського або мусонного клімату, охопленість регіону пасіонарним піднесенням як монголоїдних далекосхідних, так і європеїдних англомовних народів.

Простір навколо Тихого океану, що донедавна як у геологічному (за геохронологічними масштабами), так і в геополітичному (в масштабах історичного часу) відношенні був спокійним, сьогодні переживає бурхливий розвиток. Інтенсивно розвиваються геосинклінальні області західного та східного узбереж океану, що значною мірою вже вступили у стадію інверсії й формування гірського суходолу (Австралійські Альпи, Кордильєри, гори Японії тощо). Це поступово призводить до звуження простору, зайнятого Тихим океаном, за рахунок розширення суходільних масивів. Крім того, народи тихоокеанського („пацифічного“) землесвіту в другій половині ХХ ст. отримали потужний пасіонарний поштовх для культурного та соціально-економічного розвитку. Варто додати, що для сьогодення цього землесвіту вельми характерними є трансокеанічні міграції населення, особливо – з Китаю до Канади, яскравим свідченням чому є цілі китайські квартали в місті Ванкувер. Як зазначають Г. де Блій та П. Муллер, „сьогодні етнічні китайці становлять 20% населення метрополісу (Ванкуверу – Ю. К.), азійський компонент якого тепер перевищує 35%“ [37, 297]. Нарешті, відстані планетар-

ного масштабу, пов'язані з наявністю Тихого океану, тепер значно втрачають свою бар'єрну роль завдяки формуванню інформаційного суспільства (процес, що в характеризованому землесвіті триває швидкими темпами).

У межах Пацифіки можна виділити дві великі групи георегіонів – „тубільні“ (термін беремо в лапки, бо „тубільцями“ тут є висококультурні етноси з давньою писемністю, літературою й державною самоорганізацією) та переселенські. До перших належить більшість територій на сході материка Євразія й біля нього, до других – Австралія, Нова Зеландія, західні частини Канади та США, а також російське Примор'я та Нижнє Приамур'я (крім двох останніх, усі переселенські георегіони Пацифіки – англомовні). Слід також відзначити конфесійну мозаїчність землесвіту: якщо в „тубільних“ георегіонах переважає буддизм при значній ролі конфуціанства та синтоїзму, то в переселенських безумовний пріоритет має християнство. Але на сучасному етапі розвитку „пацифічного“ суспільства релігійні відмінності не викликають практично жодних суперечностей між народами й конфесійними групами.

Величезний фрагмент геопростору, охоплений землесвітом Пацифіка, закономірно є надзвичайно диференційованим (рис. 15). Неминучим є його поділ на георегіони. Ми пропонуємо виокремлювати наступні „тубільні“ георегіони: *індокитайсько-індонезійський*, що охоплює території держав – Брунею, В'єтнаму, Індонезії, Камбоджі, Лаосу, Малайзії й Сингапуру; *філіппінсько-мікронезійський*, що включає Філіппінські, Каролінські, Маріанські та Маршаллові (разом із низкою дрібніших архіпелагів) острови, приурочені до зони контакту літосферних плит. Також виділяємо переселенські георегіони – *австралійсько-новозеландський*, до якого входять, разом із суміжними океанічними просторами, території Австралії, Нової Зеландії, Папуа-Нової Гвінеї, Фіджі й низки менших островів Меланезії; *західноамериканський*, який складається з канадської тихоокеанської провінції Британська Колумбія та крайніх західних теренів США – штатів Вашингтон, Каліфорнія, Орегон. Також виділяємо мішаний – „тубільно-переселенський“ – *далекосхідний* георегіон, приурочений до територій Японії, Кореї, східної частини Китаю (приуроченої до Великої Китайської рівнини) та російських територій

– Примор'я (включно з розташованою на правобережжі Амура частиною Хабаровського краю з крайовим центром), Сахаліну, Курильських островів, Камчатки. Із цього георегіону, розташованого на північному заході Пацифіки, ми й розпочнемо розгляд внутрішніх відмінностей у духові землесвіту.

5.8.2. Геопросторова диференціація.

Далекосхідний георегіон. До зазначеного георегіону належать території сходу Євразії, розташовані в помірному й субтропічному поясах – Велика Китайська рівнина, Корейський півострів, Японські острови, а також правобережжя Амура, Сахалін, Курили й Камчатка в межах Російської Федерації. Головними спільними рисами, що визначають сутність георегіону, є панування мусонного клімату (крім Півночі) та відповідних йому вологолісових ландшафтів, давній історичний розвиток культурних народів та їх значне соціально-економічне піднесення в наш час.

У далекосхідному георегіоні приблизно однакову площу займають рівнини (за рахунок Великої Китайської) та гори. Ці відмінності завжди накладали свій відбиток на формування духу геопростору й ментально-поведінкові риси етносів. Якщо Китай, при всій своїй „непоручності”, практично в усі часи підтримував міжнародні контакти, принаймні з найближчими тюркськими та монгольськими племенами, то Корея й, особливо, Японія дуже тривалий час розвивалися в режимі автаркії. Ізоляціоністські історичні традиції, наклалися на гористий характер території Японських островів, зумовили надзвичайну своєрідність культури й духовності японського народу.

Не лише рельєф, а й клімат мав істотне значення для формування певних духовно-культурних особливостей далекосхідних етносів. Помірно теплі та вологі кліматичні умови георегіону сприяли вирощуванню рису, й ця хлібна культура віддавна була символом Східної Азії.

Особливе місце в далекосхідному георегіоні посідають території, що перебувають у складі Російської Федерації – Примор'я (включно з частиною Хабаровського краю), Сахалін, Курили та Камчатка. По-перше, цей регіон є переселенським (адже Далекий

Схід не належить до корінних російських теренів), на противагу „тубільному” китайському, корейському або японському геопростору. По-друге, в духовній сфері тут, на відміну від „тубільних” територій, переважає християнство (православного напрямку). По-третє, загально властивий Східній Євразії соціально-економічний прогрес та, особливо, інноваційний характер розвитку найменшою мірою заторкнув саме російський фрагмент Далекого Сходу. Але, попри наведені відмінності, вищезазначені російські терени мають, на нашу думку, спільний з усім георегіоном дух геопростору, визначений деякими характерними рисами природних умов.

Добре виражена неоднорідність далекосхідного георегіону зумовлює необхідність його поділу на субрегіони. Ми пропонуємо варіант, згідно з яким субрегіони виділяються за етнополітичною ознакою (з якою в цьому випадку практично збігається конфесійна): *приморсько-камчатський*, що охоплює території в межах Росії; *китайський*, приурочений до Великої Китайської рівнини; *корейський*, розташований на корейському півострові; *японський*, що геопросторово збігається з Японськими островами.

Індокитайсько-індонезійський георегіон. Цей фрагмент геопростору формується півостровами Індокитай і Малакка, а також Великими та Малими Зондськими й Молуккськими островами і, крім того, західною (належною Індонезії) частиною острова Нова Гвінея. Головними рисами георегіону є його розташування в субекваторіальних та екваторіальному кліматичних поясах, структурованість у формі замкнених і напівзамкнених фрагментів суходолу (островів та півостровів), величезна (показники – серед найбільших у світі) густота населення, представленого етносами австроазійської, австронезійської й тайської мовних сімей.

Особливо густонаселеним є острів Ява, який навіть за кількістю мешканців (а не лише за густотою населення) значно переважає сусідній, більший за площею, острів Суматра. Це пов'язано з тим, що клімат Яви субекваторіальний, йому властиве сезонне зволоження, що, у свою чергу, суттєво сприяє розвитку антропосфери. Значною густотою населення відзначаються й країни Індокитаю, кліматичні умови якого також мають субекваторіальні ознаки. Найменшою освоєністю характеризуються Великі та Малі Зондські

острови (крім Яви), приурочені до вологих лісів екваторіального поясу.

Унікальним (і при тому новочасним) явищем на карті світу є розташована на однойменному острові біля Малакки держава Сингапур. Попри свою майже екваторіальну локалізацію, завдяки надзвичайно вигідному транспортно-географічному положенню ця країна за останні десятиріччя швидкими темпами досягла становища однієї з найрозвинутіших у соціально-економічному відношенні держав світу.

Відмінності кліматичних умов та пов'язана з ними нерівномірність заселення й господарського освоєння території зумовлюють виділення в межах георегіону таких субрегіонів – *індокитайського*, що включає території держав В'єтнам, Камбоджа, Лаос і Таїланд; *малакксько-калімантанського*, складеного країнами – Брунеєм, Малайзією та Сингапуром; *зондсько-молуккського*, приуроченого виключно до фрагменту території Індонезії, що характеризується екваторіальними кліматичними й ландшафтними умовами; *яванського*, який геопросторово відповідає великому острову Ява та низці дрібніших островів (Сумба, Сумбава, Тімор та ін.).

Філіппінсько-мікронезійський георегіон. Найсуттєвішими особливостями цього георегіону є його виключно острівний характер і приуроченість до зони контакту євразійської та тихоокеанської літосферних плит. Саме ця обставина і зумовлює належність мікронезійських архіпелагів (Каролінських, Маріанських та Маршаллових островів) до Пацифіки, хоча за походженням і розмірами островів та характером національно-державного розвитку країни Мікронезії наближаються до Океанії (зокрема, у зв'язку з бідністю населення держав Маршаллові острови та Федеративні Штати Мікронезії [46], пов'язаної, на нашу думку, з браком пасіонарності державотворчих етносів).

Оскільки як Філіппінам, так і островам мікронезійських архіпелагів притаманні виразно морські кліматичні умови, то чинник широтної зональності відходить щодо них на другий план. В цілому, субекваторіальні риси природи Філіппін визначають досить сприятливі можливості для національно-державного розвитку цієї країни. Відносна її неможливість (як для Пацифіки) пов'язана, на наш по-

гляд, із дією суспільних чинників (етнічні конфлікти, нестабільність влади тощо).

Враховуючи просторову віддаленість фрагментів суходолу в межах філіппінсько-мікронезійського георегіону, ми вважаємо за доцільне виокремити в його складі два субрегіони – *філіппінський* та *мікронезійський*.

Австралійсько-новозеландський георегіон. Найбільшими особливостями зазначеного георегіону є його склад (у політичному розумінні), адже до нього ми відносимо майже виключно території англomовних переселенських країн, а також рівень їх соціально-економічного розвитку, що дає підстави включити ці країни в число загальносвітових лідерів. Ідеться насамперед про Австралію й Нову Зеландію; крім того, сюди належить низка менших острівних держав південно-західного фрагменту Тихого океану, тобто Меланезії, Вануату, Папуа – Нова Гвінея, Соломонові Острови, Фіджі та ін.

Природні умови та ландшафти георегіону дуже різноманітні (від саван і тропічних пустель до субтропічних зимово-умідних лісів та приокеанічних лук помірного поясу).

Сама наявність австралійсько-новозеландського георегіону є неодмінною передумовою виділення нами землесвіту Пацифіка. Настільки подібними за історією свого формування та сучасним етнічно-конфесійним обличчям є США й Канада (зокрема, їхні західні території), з одного боку, та Австралія й Нова Зеландія, з іншого, що, враховуючи також суттєві спільні риси соціально-економічної сфери зазначених держав (суспільства яких фактично перейшли в інформаційну стадію), можна, на нашу думку, твердити про існування спільного духу геопростору поблизу південно-західного та північно-східного узбережжя Тихого океану.

Суттєвими рисами георегіону є надзвичайно сильна урбанізованість і антропогенно-техногенна перетвореність найбільш освоєної частини його території (південний схід Австралії, рівнинні ділянки Нової Зеландії). Ці фактори (поряд із суто суспільними) істотною мірою спричинилися до стерття первісного етнічного складу населення, значного усунення етнічної диференціації характеризованого фрагменту геопростору та наповнення його антропосфери народами східно-атлантичного походження, переважно англomовними.

У межах австралійсько-новозеландського георегіону простежуються виразні внутрішні відмінності, що визначають виокремлення нами субрегіонів – *західноавстралійського*, зайнятого переважно пустелями, малозаселеного та слабо освоєного; *східноавстралійсько-новозеландського*, найбільш колонізованого англомовними народами, який вбирає в себе всі найголовніші риси георегіону в цілому; *східноновогвінейського*, який розташований на півночі та характеризується гірським рельєфом, елементами екваторіальних кліматичних і ландшафтних умов та надзвичайно строкатим етнічним складом населення; *меланезійського*, що охоплює південно-західний фрагмент тихоокеанської акваторії та розташовані в ньому архіпелаги й окремі острови, головним чином, вулканічного походження.

Західноамериканський георегіон. До єдиного георегіону Пацифіки, розташованого на східно-тихоокеанському узбережжі, ми включаємо, як відзначалося вище, території канадської провінції Британська Колумбія та штатів Вашингтон, Каліфорнія й Орегон (США).

Характерними рисами георегіону є його приуроченість до альпійської геосинклінальної області, вираженої в рельєфі (особливо у східній частині) високими складчастими горами, яким властивий повний спектр висотної поясності. При цьому західній прибережній смузі притаманний м'який океанічний помірний (на півночі) та субтропічний середземноморський (у південній частині) клімат. Саме в цій смузі й сконцентрований майже весь олюднений геопростір регіону.

Формування етнічного й конфесійного складу населення західнотихоокеанського георегіону відбувалося за тими ж основними закономірностями, що були властиві Австралії й Новій Зеландії. Проте, в Північній Америці існували деякі особливості. Так, західні території США та Канади освоювалися переселенцями, предки яких колись опанували східні терени північноамериканського континенту; тобто, англомовні мешканці георегіону є ніби двічі переселенцями. Крім того, за останнє сторіччя в характеризованому фрагменті геопростору оселилося багато іммігрантів з Китаю та інших країн Далекого Сходу (що зайвий раз підкреслює єдність Пацифіки).

На наш погляд, у межах західноамериканського георегіону має місце диференціація духу геопростору, викликана, насамперед, природними чинниками. Поступовий перехід помірного клімату в більш сприятливий для життєдіяльності людини субтропічний середземноморський зумовлює зростання в південному напрямі густоти населення, збільшення його етнічного різноманіття. Зазначені фактори дають нам підстави для виділення в георегіоні таких субрегіонів – *британсько-колумбійського*, що просторово збігається з однойменною канадською провінцією; *вашигтонсько-орегонського*, приуроченого до відповідних штатів; *каліфорнійського*, який охоплює територію однойменного штату. Разом із тим, приокеанічна смуга Каліфорнії є одним із найурбанізованіших регіонів на Землі, де природні ландшафти (особливо в південній частині) зазнали надзвичайно сильного антропогенного перетворення. У свою чергу, цим був суттєво змінений дух геопростору, що набув космополітичних рис, властивих найбільшим мегалополісам світу.

5.9. Океанія

На наш погляд, Океанія разом із Субарктикою становлять два малі основні землесвіти, що включають обмежені фрагменти людського геопростору та складаються лише з одного георегіону. Під Океанією ми розуміємо частину акваторії Тихого (Великого) океану, розташовану на південь від екватора й водночас на схід від 180-го меридіану. Суходіл у межах Океанії представлений островами вулканічного й коралового походження, що утворюють низку архіпелагів Полінезії (острови Кука, Лайн /Центральні Полінезійські Споради/, Туамоту й багато інших), на яких сформувалися держави – Кірибаті, Науру, Самоа, Тонга, Тувалу – та зберігаються колоніальні володіння (Волліс і Футуна, Острови Кука, Французька Полінезія тощо).

Надзвичайно велика чисельність і дрібні розміри островів є найхарактернішими рисами даного землесвіту. Крім того, всі острови Полінезії єднає розташування виключно в жарких (екваторіальному, субекваторіальному й тропічному) поясах. Такі природні умови не сприяють формуванню людського геопростору; населення

в межах Океанії поширене спорадично, багато є й незамешканих островів (особливо коралових атолів). До того ж, цей землесвіт дуже бідний на мінеральні ресурси (запаси фосфатів Науру й західних островів Кірибаті вже майже вичерпуються), тому нечисленне його населення неможливе. Варто додати, що специфічною проблемою Океанії сьогодні є підвищення рівня води у Світовому океані через глобальне потепління, що поступово призводить до затоплення островів.

Переважаючи незалежних держав у західній частині Океанії створює підстави для виділення в межах єдиного георегіону землесвіту – *полінезійського* – двох субрегіонів – *західного та східного*, майже на всьому просторі розмежованих лінією зміни дат (виняток становить Самоа, яке ми включаємо до західного субрегіону).

5.10. Субарктика

Останнім з основних землесвітів, які ми виділяємо, є Субарктика. Виходячи з геософічних позицій, ми до неї, крім акваторій окраїнних морів Північного Льодовитого океану, відносимо всі заселені території в обох півкулях, зайняті арктичними пустелями й тундрами.

Надзвичайна суворість природних умов (яка підсилюється переважно гірським рельєфом суходолу, але дещо злагіднюється пануванням морського клімату) є виразною ознакою, що відокремлює Субарктику від сусідніх Єврамерики та Пацифіки. У межах землесвіту домінують тундрові ландшафти при підпорядкованій ролі розташованих на крайній півночі арктичних пустель і поширених на приокеанічних ділянках Приполяр'я лучних природних геосистем.

Особливо суворим є клімат у сибірському секторі Субарктики, в межах якого арктичний пояс простягається не лише водними просторами Льодовитого океану та його островами, але частково охоплює також материк (півострів Таймир). Згідно з нашим аналізом карт атласів [5; 46], субарктичні поселення на схід від островів Нова Земля сягають лише 74° пн. ш. (селище Нордвік на березі однойменної бухти). Разом із тим, у європейському секторі населені пункти поширені північніше 80° пн. ш. (селище Нарурське, Зем-

ля Франца-Йосифа), а в північноамериканському – навіть вище 82° пн. ш. (селище Аллерт на острові Елсмір). Таку відмінність ми пов'язуємо з пом'якшуючою дією одного з відгалужень теплої Північноатлантичної течії. Фрагменти геопростору, що розташовані далі на північ і характеризуються відсутністю постійного населення, ми об'єднуємо в геософічну Арктику, яку залишаємо поза землесвітами, бо у зв'язку з вищенаведеною причиною не вважаємо за можливе включити її до людського геопростору.

Відзначені нами внутрішні відмінності в межах субарктичного землесвіту ми оцінюємо як незначні (адже вони не змінюють найсуттєвіших його характеристик, якими є суворість – не лише клімату, але й ландшафтів – та малолюдність). Тому ми, як і в Океанії, виділяємо в Субарктиці лише один георегіон – *циркумполярний*, у якому виокремлюємо субрегіони – *полярно-пустельний*, що охоплює замешкані острови Північного Льодовитого океану – Баффінову Землю, Врангеля, Гренландію, Елсмір, Нову Землю (Південний острів) та ін.; *тундровий*, який займає значні території в обох півкулях північніше лісової смуги; *океанічно-лучний*, приурочений до окремих приокеанічних територій у високих широтах, де поширені відповідні ландшафти (півострів Аляска, південно-західне узбережжя Гренландії тощо).

5.11. перехідні землесвіти

До перехідних землесвітів ми відносимо порівняно невеликі (подібні за площею до георегіонів) фрагменти геопростору, які розташовані між кількома (двома або більше) основними землесвітами та майже однаковою мірою поєднують у собі їхні риси. Тому вони, з одного боку, через свій проміжний характер не можуть бути однозначно включені до будь-якого землесвіту й, з іншого боку, з огляду на відносно малі розміри території не можуть бути зараховані до основних землесвітів. Отже, зазначені малі проміжні регіони ніби поєднують у собі дух геопростору, властивий суміжним землесвітам (і часто самі відіграють значну роль у формуванні людського геопростору).

Відповідно до засад геософічної регіоналізації, ми виділяємо такі

перехідні землесвіти в різних частинах планети – Балканський, Індостанський, Кавказький (на материку Євразія), Ефіопський, Капський, Мадагаскарський (в Африці та безпосередній близькості від неї), Кордильєрський і Техасько-Флоридський (у Північній Америці). При цьому через взаємопроникний, дифузний характер духу геопростору в їх межах ми не виділяємо дрібніших підрозділів планетарного рівня – георегіонів та субрегіонів.

5.11.1. Балканський перехідний землесвіт.

Зазначений перехідний землесвіт локалізований на межі Північного Заходу (Євразії) з Південним Сходом (Афразією) в зоні контакту західної (католицько-протестантської), східно-православної й мусульманської культур-цивілізацій. До нього входять території неримокатолицьких країн Балканського півострова – Сербії, Боснії і Герцеговини, Чорногорії, Македонії, Албанії, Греції, Болгарії, південної частини Румунії (Південнодунайська низовина; історична Валахія з Бухарестом), а також частини Туреччини (мається на увазі район Константинополя /Стамбула/ – унікального у світі міста, розташованого відразу в двох землесвітах – Балканському перехідному й Афразії).

Ще Я. Фальмерасер [142] за принципово відмінної від сучасної регіонально-політичної ситуації відзначав неабияку етнічну та конфесійну мозаїчність Балкан, формуванню якої суттєво сприяв гірський рельєф півострова. У межах даного перехідного землесвіту живуть етноси албанської, грецької, романської та слов'янської груп індоевропейської мовної сім'ї, а також тюркської групи алтайської сім'ї; конфесійно він представлений християнською (православ'я) й мусульманською релігіями. Однією з головних особливостей розвитку етносфери регіону є значна невідповідність конфесійної приналежності етносів їх мовній спорідненості. Так, мусульманами, крім турків, є також боснійці-слов'яни та албанці; з іншого боку, православними є румуни-романці, тоді як їхні найближчі родичі за мовною ознакою – італійці, французи та ін. – римо-католики. Причиною такої своєрідної духовної дифузії ми бачимо споконвічну взаємодію та спілкування згаданих етносів між собою. Водночас ми не схильні недооцінювати, ані перебільшувати роль суб'єктивного чинника –

впливу кількасотрічного турецько-османського панування – на сакральну сферу в країнах Балканського півострова. На підтвердження нашої думки наведемо приклади, з одного боку, ісламізованих слов'ян-боснійців, а, з іншого боку, румунів, віддавна православних, для яких християнська віра була надійною ідеологічною зброєю у протистоянні експансіоністським прагненням Туреччини.

Зауважені прояви взаємопроникнення духовних сфер (а, отже, й культур) різних балканських етносів і є, на нашу думку, найважливішим фактором, що зумовлює надання нами Балканському регіонові значення перехідного землесвіту. Взаємопроникнення культур етносів, що мають негативну компліментарність [32], на наш погляд, було однією з причин воєн на Балканах на початку та наприкінці ХХ ст.; в окремих регіонах (Косово, Південна Албанія – „Північний Епір”) напружена ситуація більшою чи меншою мірою зберігається й дотепер. Вважаємо, що за сьогоднішніх умов поступового переходу людства до інформаційного суспільства боротьба за територію загалом притаманна саме перехідним землесвітам, де ареали мешкання етнічних і конфесійних груп переважно невеликі й розмежовані недостатньо виразно.

5.11.2. Кавказький перехідний землесвіт.

Подібно до схарактеризованого нами вище Балканського регіону, Кавказький перехідний землесвіт також приурочений до гірської території з розмаїтим етнічним і конфесійним складом населення. При цьому Кавказький регіон сполучає навіть не два, а три основні землесвіти – Євразію (на північному заході), Великий Степ (на півночі й північному сході) та Афразію (на півдні й південному сході).

Характеризований землесвіт охоплює фрагмент геопростору, зайнятий Кавказькими горами в межах держав Вірменія та Грузія, а також автономних територіальних утворень кавказьких етносів у межах Російської Федерації (Адігея, Дагестан, Інгушетія, Кабардино-Балкарія, Карачаєво-Черкесія, Північна Осетія) включно з Ічкерією (Чеченєю). Цьому землесвітові властива єдність природних умов на переважній частині території (гірський рельєф із добре розвинутою висотною поясною системою) при надзвичайно неоднорідній етносфері.

Якщо спільними рисами Балканського й Кавказького перехідних

землесвітів є сама наявність гірських систем і їх кліматоїдильна роль, то істотними відмінностями Кавказького регіону є значно більші абсолютні висоти (до 5642 м – г. Ельбрус) і фактична безперервність гірських масивів (лише приморські смуги представлені низовинними ділянками).

У межах Кавказького перехідного землесвіту мешкають етноси кавказької (грузини, абхазці, авари, адигейці, інгуші, чеченці та ін.), індоєвропейської (вірмени, осетини-алани, також багато українців і росіян), алтайської (балкарці, карачаївці, ногайці) мовних сімей. У конфесійному відношенні ці народи є переважно християнськими (в тому числі православні – грузини та ін., монофізити – вірмени) та мусульманськими (грузиномовні аджарці, інгуші, чеченці та ін.).

Геопросторово території мешкання власне кавказьких і тюркських, християнських і мусульманських народів не становлять суцільних ареалів; землі, населені певними етносами, мозаїчно чергуються в послідовності, що не залежить від мовної або конфесійної приналежності цих етносів. Між ними по-різному склалися і складаються відносини компліментарності (в розумінні Л. Гумільова [31; 32; 34]) – як, зрештою, і в Балканському перехідному землесвіті.

Мозаїчність етнічних територій, а часто – й невизначеність меж між ними (зокрема, між землями балкарців і кабардинців, карачаївців і черкесів тощо) є, так само як і на Балканах, однією з причин виникнення міжетнічних конфліктів. Причому, вагомим чинником суспільно-політичного життя на Кавказі виступають конфлікти між автохтонними народами (і створеними ними державами), з одного боку, та сусідніми державами (Азербайджаном, Росією), з іншого.

Відзначену нами мозаїчність етносфери Кавказького регіону ми вважаємо вагомою підставою для виділення його як одного з перехідних землесвітів.

5.11.3. Індостанський перехідний землесвіт.

Зазначений регіон ми локалізуємо на крайньому півдні євразійського материка, що омивається Індійським океаном. Землесвіт охоплює фрагмент геопростору в межах Індо-Гангської рівнини, плоскогір'я Декан, Західних і Східних Гат, найвищих гір планети – Гімалаїв, Каракоруму, Гіндукушу, а також прилеглих до півострова Індо-

стан островів – Шрі-Ланка, Лаккадівських, Мальдівських та ін. З політико-географічного погляду, регіон включає території держав Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдіви, М'янма, Непал, Пакистан і Шрі-Ланка. Історично Індостанський перехідний землесвіт у головних рисах відповідає колишній Британській Індії; трьохсотрічне англійське панування ми вважаємо суттєвим чинником, що й тепер визначає деякі риси єдності регіону.

Природні умови характеризованого землесвіту вельми різноманітні. Якщо північні терени зайняті величними гірськими хребтами з вершинами до 8848 м включно (г. Джомолунгма), то решта території регіону представлена рівнинами та низькими й середньовисотними горами. Причому, рівнинні та гірські ділянки чергуються, не будучи виразно зосередженими в певних фрагментах геопростору. Істотно відмінним є клімат західної та східної частин Індостанського землесвіту. Територіям Пакистану й Північно-Західної Індії властиві тропічні семіаридні умови, тоді як на сході Індії та в Бангладеш клімат екстрагумідний. Саме тут розташована найвологіша точка на Землі – Черрапунджі. Проміжне місце посідають Індо-Гангська рівнина та плоскогір'я Декан, де завдяки субекваторіальному мусонному кліматові створилися найкращі умови для землеробства й життєдіяльності людини взагалі.

Території Індії та Пакистану належать до найдавніших осередків людської культури. Основних сучасних рис антропосфера Індії набула в II тис. до н. е. (Пакистан став згодом мусульманським), коли до індо-гангських саван прийшли арії; за найбільш обґрунтованою археологічно й історично версією, це – переселенці з теренів майбутньої Руси-України. У культурі українців та індіців дотепер зберігається чимало спільних рис, однокореневе походження яких доводять різноманітні етнографічні й лінгвістичні дані [75; 94]. Крім індоаріїв, значну частину населення півострова Індостан і острова Шрі-Ланка становлять етноси дравідської мовної сім'ї. Найдавнішу ж цивілізацію на характеризованій території ще в III тис. до н. е. було створено в місті Мохенджо-Даро [76].

Конфесійно Індостанський перехідний землесвіт у наш час пов'язаний із буддизмом, індуїзмом і мусульманством, а також місцевими індійськими віровченнями – джайнізмом, сикхізмом тощо. Межі

поширення цих релігій дуже умовні. Прикордонним територіям Індії та Пакистану властиві довготривалі (практично від самого часу заснування цих держав у 1947 р.) міжконфесійні конфлікти, які, як ми вище вже відзначали, є характерними насамперед для перехідних землесвітів.

Поліареальність геопросторового поширення певної духовності (в цьому разі – мусульманської) поряд із притаманною також Балканам конфесійною біфуркацією єдиномовної спільноти (носії однієї мови – гіндустанці й пакистанці – є відповідно індуїстами та мусульманами) увиразнюють характер Індостанського регіону як перехідного землесвіту.

5.11.4. Ефіопський перехідний землесвіт.

Виділення нами окремого Ефіопського перехідного землесвіту продиктоване його досить виразним, як на нашу думку, розташуванням на перехресті як природних, так і культурно-цивілізаційних регіонів. Зазначений перехідний землесвіт межує з Афразійським і Транссахарським основними землесвітами та поєднує в собі їхні (й не лише їхні) риси.

Із фізико-географічного погляду, характеризований регіон охоплює Ефіопське нагір'я й південне узбережжя Аденської затоки. Політично до цього перехідного землесвіту приурочені держави – Джибуті, Еритрея, Ефіопія та північна частина Сомалі (колишнє Британське Сомалі). З точки зору антропогеографії, вказаний регіон є вельми складним. У ньому мешкають етноси семіто-хамітської мовної сім'ї (кушитської групи), належні до особливої, перехідної, ефіопської раси, – амхара, тигре, тиграї та ін., що переважно сповідують християнську (монофізитську) віру. Отже, в Ефіопському перехідному землесвіті ніби переплелися північна (виражена конфесійно) та південна (що знайшла прояв у антропологічному типі й мові) лінії формування антропосфери.

Важливою особливістю регіону ми вважаємо його локалізацію на межі Низької (Північно-Західної) та Високої (Південно-Східної) Африки. Хоча його територія зайнята значно піднятим над рівнем моря (з відмітками понад 4000 м) Ефіопським нагір'ям, останнє не пов'язане генетично зі східноафриканськими хребтами. Гірський

розчленований рельєф території зумовлює незрівнянно м'якший клімат Ефіопського перехідного землесвіту порівняно з Афразією, а також поширення досить родючих гірсько-степових ґрунтів.

Пограничне положення Ефіопського перехідного землесвіту і є, на нашу думку, тим чинником, що зумовлює своєрідність цього фрагменту геопростору в антропологічному аспекті. Поєднання мішаного європеїдно-негроїдного расового типу, кушитських мов і християнської релігії підкреслює роль цього регіону як перехрестя основних землесвітів, у якому сходяться їхні характерні природні й антропогеографічні риси.

Через відсутність значних внутрішніх відмінностей усередині Ефіопського регіону ми не маємо підстав для виокремлення в його межах георегіонів та субрегіонів; у свою чергу, це також робить доречним надання йому значення перехідного землесвіту.

5.11.5. Капський перехідний землесвіт.

Крайня південна частина Африканського континенту, що політично відповідає території Південно-Африканської Республіки (ПАР), є надзвичайно своєрідним фрагментом геопростору. Капський перехідний землесвіт займає крайній південь Африки, що становить зону контакту тропічноафриканської (транссахарської, за нашою термінологією) та західноєвропейської культур. Особливістю Капського землесвіту є „сходінкова” зумовленість рівнів організації геопростору: геоструктурно територія, на відміну від абсолютно переважної частини континенту, приурочена до епігерцинської Капської платформи (отже, сформувалася вже в процесі розпаду Гондвани), що містить надзвичайно багаті поклади цінних корисних копалин, зокрема, алмазів. Зазначена тектонічна структура виражена в рельєфі гірськими системами, розташованими навколо Великого та Малого Кару; з погляду біогеографії, регіон являє собою окреме Капське царство з великою кількістю ендеміків [24].

З фізико-географічної точки зору, окреслений нами регіон являє собою поєднання субтропічної середземноморської та субтропічної мусонної областей, що виразно характеризуються відповідними типами клімату, панівних ґрунтів та ландшафтною структурою тери-

торії. Просторова відокремленість Капського землесвіту від інших фрагментів суходолу з аналогічними природними умовами спричинила відзначену вище унікальність його органічного світу.

Цілком закономірно, що подібне до середземноморського природне середовище віддавна приваблювало європейських колонізаторів. Засновані ними колонії навіть після одержання незалежності від Великої Британії й утворення Південно-Африканського Союзу (згодом – ПАР) лишалися осередком легітимізованого домінування білої расової меншини, що запровадила режим апартеїду, який зберігався аж до початку 90-х рр. XX ст. На нашу думку, саме природні чинники (багатство на мінеральні ресурси та вельми сприятливий для життя людини клімат) зумовили значно довше, порівняно з рештою теренів Африки, панування народів європейського походження в Капському перехідному землесвіті.

Попри певні відмінності фізико-географічних умов у західному та східному фрагментах характеризованого регіону, в загальному контексті людського геопростору він є, на наш погляд, цілком консолідованим, що утверджує нас у баченні його як перехідного землесвіту.

5.11.6. Мадагаскарський перехідний землесвіт.

Зазначений регіон включає острівні території на схід від Транссахари – Мадагаскар і низку архіпелагів дрібних островів (Амірантські, Коморські, Маскаренські, Сейшельські та ін.). Мадагаскарський перехідний землесвіт відзначається своєрідністю в біогеографічному (флористичному) та антропогеографічному (етнічному) вимірах. З одного боку, Мадагаскар, подібно до крайнього півдня Африки, становить окреме біогеографічне царство, що так само зумовлено значним ендемізмом флори. Водночас населення острова за етнічним складом різко відрізняється від африканського: мальгаші є австронезійським етносом, і найближчі їхні родичі мешкають на Зондському архіпелазі. Це свідчить про приуроченість території до пограниччя Транссахари та Пацифіки. Одночасно наведені факти вселяють думку про виразну відповідність духу мальгашів як етносу духові унікальних мадагаскарських ландшафтів.

На нашу думку, як біогеографічні, так і антропогеографічні особ-

ливості Мадагаскарського перехідного землесвіту роблять недоречним розгляд його в контексті Африканського материка. При цьому значний вплив французьких колонізаторів, що позначається й досі, зумовлює мультикультурність сучасного Мадагаскару, виражену мовно й конфесійно (державною мовою на острові є французька, а однією з найпоширеніших релігій – римо-католицизм). Водночас Мадагаскарський перехідний землесвіт ми бачимо внутрішньо достатньо інтегрованим фрагментом людського геопростору, центром якого закономірно виступає один із найбільших за площею островів на планеті – Мадагаскар.

5.11.7. Кордильєрський перехідний землесвіт.

Кордильєри являють собою перехідний землесвіт на межі Євразії й Пацифіки, виразно відокремлюючи два зазначені великі землесвіти як за найхарактернішими рисами природних умов, так і за соціальними ознаками (напрями міграцій, галузі спеціалізації господарства тощо).

Зазначений перехідний землесвіт включає найбільшу за площею частину макрорегіону США, що історично розвивався як „колонізований Захід” [80], а також канадську провінцію Альберта. Саме ці території, що через особливості рельєфу мають досить невелику густоту населення, являють собою виразний перехід від густонаселених і високоурбанізованих євразійських регіонів – „промислової Півночі” [80] США та східних провінцій Канади – до Пацифіки, представленої в Північній Америці Британською Колумбією й тихоокеанськими штатами. Останні, особливо Каліфорнія, характеризуються тими ж демогеографічними рисами, що й західні георегіони Євразії.

У природному аспекті перехідна суть Кордильєр менш виражена; це пов'язано з майже прибережним (щодо Тихого океану) положенням даного землесвіту. Гори досить круто, іноді ступінчасто, обриваються в бік океану; міста розташовані переважно на своєрідних сходинах, що сполучають океан і гірські хребти. У кліматі регіону, відіграючи майже рівнозначну роль, поєднуються прояви широтної зональності й висотної поясності.

Етнічно землесвіт представлений англоамериканцями та англоканадцами разом із численними корінними (індіанськими) народами, що у США населяють переважно резервації. Залишаючи поза увагою етнічне різноманіття індіанців, ми констатуємо наявність двох великих етнічних груп у регіоні – англоамериканців та індіанців. Відтак, можна зробити висновок про досить однорідний, враховуючи розміри території, етнічний склад населення.

Попри досить виразну диференціацію ландшафтів у межах характеризованого перехідного землесвіту (виражену, зокрема, в особливостях рельєфу з його чергуванням гірських хребтів і внутрішніх плато), як фрагмент людського геопростору він, на нашу думку, являє собою єдине ціле. Цим ми й обґрунтовуємо доречність його виділення як одного з перехідних землесвітів.

5.11.8. Техасько-Флоридський перехідний землесвіт.

Цей фрагмент геопростору охоплює територію на півдні й південному сході США, які історично заселялися переважно вихідцями з Іспанії та до середини XIX ст. становили одне ціле з країнами Латинської Америки (Австроамерики). Отже, цей виділений нами перехідний землесвіт розташований на межі Єврамерики з Австроамерикою. Він обіймає в межах США території південних і південно-східних штатів – від Оклахоми й Техасу на заході до атлантичного узбережжя на сході.

Південні та південно-східні штати характеризуються відмінними (відносно решти США) рисами природних умов (панування низовинного рельєфу та сезонно вологих мусонних лісів у ландшафтній структурі території), суттєвими особливостями історичного розвитку „колишнього рабовласницького півдня” [80] (існування рабства до війни Півночі та Півдня 1861 – 1865 рр., короточасна державність „Конфедерації Південних Штатів” у ті ж часи, належність до середини XIX ст. значної частини території Мексиці), а також особливостями сучасного етнічного складу населення, представленого майже однаковою мірою англоамериканцями та ібероамериканцями.

Техасько-Флоридський перехідний землесвіт особливий тим, що, як природний рубіж, являє собою орографічну депресію (алювіаль-

ну, частково морську акумулятивну рівнину). Як стверджував ще наприкінці XIX ст. Е. Реклю, саме території зі зниженим рельєфом відіграють бар’єрну роль на земній поверхні [105]. Не поділяючи тези визначного французького географа про універсальний характер встановленої ним закономірності (як впливає з вищевикладеного нами, перехідні землесвіти приурочені переважно до гірських країн), ми водночас переконуємося в доречності цієї думки Е. Реклю стосовно Міссисипської низовини.

Усій території Техасько-Флоридського перехідного землесвіту властивий субтропічний мусонний клімат, в умовах якого розвинулися родючі ґрунти – жовтоземи. Рослинність тут представлена, в основному, мінливо (сезонно) вологими мусонними листопадними лісами. Тож, гідрокліматогенні й педобіогенні компоненти так само, як і рельєф, свідчать про значну однорідність ландшафтів у межах регіону. Також спільними для всього цього перехідного землесвіту є етнічні, історичні та економіко-географічні особливості (адже панування плантаційного сільського господарства в XIX ст. не могло не позначитися на подальшому соціально-економічному розвитку території). Отже, характер впливу всіх природних і антропологічних чинників на формування людського геопростору регіону, на нашу думку, яскраво свідчить, по-перше, про його внутрішню консолідованість (ми не бачимо підстав для виділення в ньому георегіонів та субрегіонів) та, по-друге, про виразно межове положення Техасько-Флоридського землесвіту (бо він поєднує в собі єврамериканські й австроамериканські риси). Доречність надання Техасько-Флоридському регіонові значення перехідного землесвіту ми вважаємо безсумнівною.

6. ГЕОСОФІЧНІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА І КРАЄЗНАВСТВА

6.1. Національний рівень організації людського геопростору

6.1.1. Етнонаціональний аспект організації геопростору.

Розглядаючи й аналізуючи людський геопростір на національному рівні, перш за все, мусимо відзначити обмеженість його фрагментів державними кордонами, які в багатьох випадках проведені штучно (за термінологією С. Рудницького [108]) та не збігаються з етнічними межами. Отже, зазначений рівень організації геопростору певною мірою виходить поза контекст супідрядних рівнів: планетарний – регіональний – локальний.

Ми зосередили свою увагу на проблемі державної території та етнонаціональних аспектах організації геопростору на прикладі України не лише тому, що це – наша рідна країна; а, як уже згадувалося вище, територія Української держави поєднує відносно протилежні ландшафти (рівнинні й гірські, лісові та степові), завдяки чому вона досить яскраво й репрезентативно відображає характерні риси всього східно-континентального георегіону Євразії. Водночас зауважимо, що значна диференціація природних умов України зумовила відмінності в духові її ландшафтів. А це, у свою чергу, спричинило складну структуру українського етносу, наявність у ньому кількох субетносів, що відрізняються особливостями духу, ментальності, культури.

Перебуваючи у складі різних субрегіонів східно-континентального георегіону Євразії та частково охоплюючи Великий Степ, українські землі в той же час зберігають внутрішню єдність, зумовлену поширенням у всіх фізико-географічних зонах єдиного етносу, що ввібрав у себе певні риси кочових степових народів і виявив позитивну компліментарність щодо своїх північно-західних сусідів у лісовій смузі. Діалектична єдність і боротьба протилежностей, які властиві українським ландшафтам, що у своєму поєднанні споконвіку становили живильне середовище для етногенезу, наводять на

думку про існування українського етнічного фрагменту геопростору в межах української національної (тобто державної разом із найближчими суміжними етнічними землями) території.

6.1.2. Територія України як об'єкт геософічних досліджень.

Як уже зазначалося вище, головною особливістю території України в природному відношенні є її розташування в межах відносно протилежних зональних ландшафтів – лісових і степових. Наявність перехідної смуги між ними – лісостепу – створює поступовий характер переходу від одних природних комплексів до інших. Це і є передумовою формування особливого, „лісо-степового“ духу геопростору, з яким пов'язане виникнення феномену українського ландшафту як середовища життя етносу [58]. Зважаючи на провідну роль ландшафтно-етнічного чинника в духовному наповненні людського геопростору, ми констатуємо український характер останнього при зростанні іноетнічних впливів у міру наближення до кордонів [61]. У той же час український ландшафтно-етнічний чинник знаходить прояв поза межами державної території на українських етнічних і суміжних („пограничних”, за С. Рудницьким [108]) землях – Кубані, Північній Слобожанщині, Ставропольщині та ін., а також в ареалах компактного мешкання української діаспори (Зелений Клин у Пачифіці, західно-континентальний георегіон Євразії, Центральний Схід Австралазії тощо).

6.1.3. Роль ландшафтно-етнічного компонента-фактора організації українського геопростору.

Загальна характеристика. Ми вже наголошували, що ландшафтно-етнічний чинник є визначальним в організації будь-якого фрагменту людського геопростору. Головною рисою зазначеного чинника (компонента-фактора) українського простору є поєднання лісових і степових ландшафтів розташованою майже посередині території широкою перехідною лісостеповою смугою. Саме в межах останньої в усі часи відбувалася етногенеза українців і їхніх кровних та „ландшафтних” предків. Надзвичайну етногенетичну продуктивність лісостепу ми пояснюємо концентрацією в ньому

характерних рис усіх суміжних природних смуг. Український лісостеп став одним із перших у світі осередків землеробства, яке ще для скіфів-орачів стало не лише практичною справою, а й сакральним заняттям [85].

Лісостепова смуга зосереджує всі найтипівіші ментально-поведінкові (а також мовні й культурологічні) риси, властиві українській нації. Лісостеповий українець (наддніпрянець, полтавець) поєднує в собі вдачу власника – господаря на землі (притаманну волинянам, галичанам, подолянам) та козака-воїна, готового до ведення напівкозового способу життя. Ця готовність проявлялася, зокрема, за козацької доби в постійних міграціях козаків із Гетьманщини до Запорожжя, із Запорожжя до Слобожанщини тощо. Така подвійна вдача корінного мешканця Центральної України, на нашу думку, робила його й морально сильнішим, і національно свідомішим, адже концентрувала визначальні риси всього етносу.

Полісся. Вплив ландшафтно-етнічного чинника на формування людського геопростору в різних фізико-географічних зонах України проявляється неоднаково. Викликані зазначеним чинником відмінності знаходять віддзеркалення в ментально-поведінкових рисах субетносів. Так, мешканці Полісся (литвини, поліщуки, севрюки) своєю спокійною та мовчазною вдачею зобов'язані природним особливостям лісової смуги, а саме – наявності в минулому густих, непрохідних лісів та значній заболоченості території. Звісно, за таких умов вельми ускладнювалося сполучення між населеними пунктами, що в давні часи відіграло вельми суттєву роль. Це і стало причиною формування таких субетнічних рис, як яскраво виражений консерватизм (історики стверджують, що на Поліссі християнство було сприйняте значно пізніше, ніж у Києві [47]). Зазначене проявляється, зокрема, у прив'язаності до так званої малої батьківщини (виразним свідченням тому в новітній час є численні факти відмови літніх мешканців територій, постраждалих від аварії на ЧАЕС, від переселення на екологічно чисті землі), відносно слабкому розумінні загальноукраїнської національно-державницької ідеї (в межах північних областей відсоток виборців, що голосують за національно-демократичні партії та блоки, у власне поліських районах є стабільно нижчим за цей же показник у волинських або середньо-

наддніпрянських районах). Навіть за сучасної доби переходу до інформаційного суспільства процеси модернізації слабко відчутні на Поліссі – одному з аграрних депресивних регіонів України, майже половину мешканців якого становлять особи похилого віку [6].

Досить суворі ландшафти зони мішаних лісів, на нашу думку, позначилися й на духовності поліських етнографічних груп і поліського субетносу в цілому. За свідченнями П. Чубинського, поліщуки ще в ХІХ ст. жили в курних хатах, у яких майже не було ікон [128].

Таким чином, роль ландшафтно-етнічного чинника в організації поліського геопростору полягає, на наш погляд, у формуванні особливого субетносу українців із консервативною вдачею й деякими вираженими архаїчними ментально-поведінковими рисами, а також розвинутими на середньому рівні (відносно інших історико-географічних областей) патріотичними почуттями щодо всієї України.

Зона широколистяних лісів. Істотно відрізняються від поліських ландшафти зони широколистяних лісів України. Менша, ніж на Поліссі, лісистість території, її незначна заболоченість разом з атлантичними рисами клімату й поширенням набагато родючіших (порівняно з дерново-підзолистими) сірих лісових ґрунтів створюють вельми сприятливі умови для життєдіяльності людини. Зазначений фрагмент українського геопростору ще понад тисячу років тому, а особливо – в ХІІІ ст., був інтегрований у центральноєвропейський культурно-цивілізаційний контекст.

Важливе значення для розвитку антропосфери широколистяно-лісової смуги України мали помітно кращі (відносно зони мішаних хвойно-широколистяних лісів) комунікаційні можливості території. На нашу думку, вони істотно зросли після заснування в 1256 р. Львова, який, завдяки своїй приуроченості до Головного Європейського вододілу, досить швидко став одним із найвизначніших економічних і культурних центрів на межі сучасних атлантико-континентального та східно-континентального євразійських георегіонів.

Дуже сприятливе, на наш погляд, географічне положення зони широколистяних лісів України впродовж багатьох сторіч зумовлювало перетворення її на арену зіткнення інтересів етносів, головним чином, українського та польського. Проте, не можна не зауважити,

що поляками (а також і євреями) населялися переважно міста, тоді як села майже скрізь і завжди залишалися українськими [108].

Важливою ментально-поведінковою рисою населення характеризованої природної смуги є виплекане міцним зв'язком із землею почуття приватного власника. На нашу думку, воно не в останню чергу зумовило особливо волелюбну вдачу волинян і галичан, яка знаходила прояв у різних війнах, включно з національно-визвольною боротьбою УПА.

З огляду на вищевідзначений сукупний вплив ландшафтно-етнічного й історичного чинників, ми вважаємо цілком закономірним, що саме українці широколистої лісової зони сьогодні найбільш послідовно підтримують суспільно-політичні сили, що виборюють українську національну державність і євроатлантичний (на наш погляд, правильніше було б уживати термін „єврамериканський”) геополітичний вектор. Організація людського геопростору природними чинниками, що мають приатлантичні властивості, проявилася й у формуванні особливостей духу галицького субетносу українців, у якому найяскравіше виражені єврамериканські ментально-поведінкові риси.

Лісостеп. Як ми вже неодноразово відзначали, лісостепова смуга в силу свого проміжного (в зоні контакту лісу і степу) й водночас центрального (відносно української етнічної та державної території) положення інтегрує в собі певні риси ландшафтів усіх фізико-географічних зон України.

Саме лісостеп віддавна був ареною формування праукраїнців (як кровно, так і ландшафтно споріднених із сучасним українським /козацьким [52]/ етносом). Як зазначає Л. Гумільов [32], зони контакту різних ландшафтів загалом є продуктивними щодо етногенезу; український лісостеп підтверджує цю закономірність на прикладах трипільців, скіфів-орачів (сколотів), русичів та козаків. Залежно від того, які конкретно народи в різні часи були причетними до процесу етногенезу українців, останні ставали схильними до міграцій на північ (завдяки варягам-норманам за княжої доби) або південь (через половецькі впливи напередодні козацьких часів). При цьому лісостеп завжди залишався центром, „череном” (С. Рудницький [108]) української території.

Найважливішою особливістю природних умов лісостепової

смуги є поширення в ній чорноземів типових – найродючіших ґрунтів помірного поясу. Саме ці ґрунти мав на увазі В. Докучаєв, який захоплено висловлювався: „Сьогодні я буду говорити с вами... Затрудняюсь назвать предмет нашей беседы – так он хорош! Я буду беседовать с вами о царе почв, о главном основном богатстве... всё это ничто в сравнении с ним; нет тех цифр, какими можно было бы оценить силу и мощь... нашего... чернозёма” [39, 5]. Поширення найкращих чорноземів і зумовило формування хліборобської вдачі українця середньої смуги. Українська духовність наскрізь просякнута хліборобським началом, що, на нашу думку, свідчить про сакральне, символічне для українців значення хліба як головної поживи та землеробства як роду занять.

Висновком з усього вищезазначеного може бути твердження про діалектичну єдність сутності лісостепу як пограничної (з фізико-географічного погляду) й центральної (в етноландшафтному розумінні) природної зони України. Характер організації людського геопростору в ній визначається вагомим етногенетичним потенціалом території та наявністю винятково сприятливих умов для землеробської діяльності.

Степ. Степова смуга України своєю більшою, північною, частиною входить до Єврамерики, становлячи – аналогічно до Великих рівнин у Північній Америці – безлісу семіаридну окраїну великого землесвіту.

Характер ландшафтів українського Степу впродовж багатьох сторіч не сприяв заселенню його осілим населенням. Ці терени України тривалий час слугували коридором, через який іранські й тюркські кочові орди здійснювали набіги на центральні українські землі. За однією з гіпотез, частина кочовиків (зокрема, половці), згодом перейшовши до осілого способу життя й зайнявшись землеробством, споріднилася з русичами [79] і, по суті, трансформувала русоволосих і блакитнооких русичів у чорнявих і карооких українців. Непряме підтвердження тому ми вбачаємо в антропологічних даних щодо українців різних смуг (північної, середньої, південної) станом на кінець ХІХ – початок ХХ ст. [23, 12 – 15].

Надзвичайно важливу роль у розвитку етносфери Степу відіграла козацька доба, адже запорожці, пристосувавшись до життя се-

ред вільних безлісних просторів й увібравши деякі тюркські риси, опанували Степ, зукраїнізувавши його. Так було до XVIII ст. – часу захоплення запорозьких земель Росією та зруйнування Січі.

У Новий час саме в межах Українського Степу було знайдено значні поклади корисних копалин (кам'яне вугілля, залізни та марганцеві руди тощо). Розвиток промисловості в Донбасі й Придніпров'ї зумовив інтенсивне заселення цих територій вихідцями з усієї Російської імперії. Як ми вже відзначали, дух степових ландшафтів продовжував впливати на етносферу і в XX ст. Хоча він і тоді проявлявся в прямий спосіб (Махновщина), головним наслідком дії степового духу стало формування нового етносоціального феномену – „духовного кочівництва” [58].

Особливе місце серед етнічних ландшафтів Українського Степу посідає південностепова (сухостепова) підзона, куди запорожці в XV – XVII ст. лише епізодично проникали, й тому козацьке освоєння території було слабко виражене. Панування тюркських етносів у таврійських степах тривало аж до кінця XVIII ст. – часу приєднання Причорномор'я до Російської імперії, коли державно-адміністративний чинник перешкодив поширенню українського впливу на геопростір. Саме тому сухостепову підзону ми відносимо не до Європи, а до Великого Степу.

Відкритий характер степових просторів, семіаридний клімат, довготривале домінування кочовиків стали головними чинниками людської організації цього природного регіону, антропосфера якого розвивалася шляхом взаємодії українського й тюркського етнічних начал при провідній ролі українського (на півночі) та тюркського (на півдні).

Особливості духу гірських ландшафтів України. Гірські території зосереджені в периферійних фрагментах українського геопростору, що зумовило одночасний вплив на формування духу їх ландшафтів як українського, так і суміжних етносів. При цьому, на нашу думку, в Українських Карпатах переважають українські впливи, тоді як у Кримських горах етнolandшафт має, здебільшого, тюркський характер.

Українські Карпати в силу самої суті свого рельєфу, а також значної лісистості території, здавна відзначалися слабко розвинутими комунікаціями. Наслідком цього стало довготривале відокрем-

лене існування етнографічних груп українців – бойків, гуцулів і лемків. Цілком закономірно, що ці спільноти сформували свої говірки, які поступово увійшли в український мовний простір.

Вплив іноетнічних чинників в Українських Карпатах проявляється, зокрема, в топонімії деяких гірських масивів, зокрема, Чорногори. У її межах переважають румунські (Бребенескул, П'єтрос, Туркул тощо), а також угорські (Гутин-Томнатик) географічні назви. Лишається нез'ясованим до кінця походження ороніму Говерла.

Карпатські українці – бойки, гуцули, лемки – належать до галицького субетносу, утворюючи в ньому окремі групи. Однією з їх характерних особливостей є чітко виражений консерватизм, зумовлений тими ж причинами, що й в українців Полісся (яскравим його проявом було те, що гуцули одними з останніх в українському етносі прийняли християнство, а в наш секуляризований час чи не найбільш ревно сповідують Христову віру). Слід відзначити й іншу ментально-поведінкову рису, притаманну гірським етносам і субетносам чи не в усьому світі – надзвичайну волелюбність, що знаходить вираз у готовності безкомпромісно захищати свій дім і свою Батьківщину, як це й було за часів Данила Галицького, Олекси Довбуша, Романа Шухевича. Ще однією властивою рисою горян є їхня приривченість до напівкочового способу життя, пов'язаного з веденням ними традиційного сезонно-пасовищного господарства.

Зазначені ментально-поведінкові особливості карпатських етнографічних груп українців зумовлені такими рисами організації людського геопростору, як гірський (лісовий і субальпійський) ландшафт, малопростірність, територіальна ізоляваність відносно невеликих людських спільнот, а також наявністю досить потужної сакральної сфери, вираженої в неодноразових свідченнях про з'явлення Богородиці (Гошів, Грушів та ін.), наявності багатьох старовинних церков та інших проявах.

Кримські гори, як уже наголошувалося, є фрагментом геопростору, в якому знайшли поєднання українські й тюркські риси ландшафтів при переважанні останніх. Ця територія приурочена до південної частини Кримського півострова й, попри суттєві фізико-географічні відмінності, в етнічній площині являє собою органічне продовження Степового Криму. Проводячи геософічну регіоналіза-

цію світу, ми включили Гірський Крим, поряд зі Степовим, до Великого Степу.

Стародавнє населення Криму (таври та ін.) навіть у Середні віки, а тим більше – в Новий час, виявилось практично не причетним до формування духу геопростору. На думку О. Борисової [12], це пояснюється наслідками проявів канібалізму на півострові за доби раннього Середньовіччя – явища, що взагалі призводить до втрати певним регіоном сакральної ролі. Саме тому сучасна організація кримського людського геопростору бере початок лише з класичного Середньовіччя – часу утвердження на півдні України кримських татар. Власне українська присутність у регіоні проявлялася, в основному, завдяки рейдам козацьких чайок у Чорне море й не була значною.

На сучасному етапі розвитку етносфери Гірського Криму, що відзначається поверненням кримських татар зі сталінського вигнання, відбувається стрімке зростання чисельності останніх на тлі демографічної кризи серед слов'яномовного населення (етнічних українців і росіян). Швидка реадaptaція татар до життя в Криму та суттєве посилення їхніх позицій в етнічному просторі півострова підтверджують нашу думку про переважання тюркського впливу на формування духу гірськокримських ландшафтів. Відтак, нам уявляється конче необхідним пасіонарний вибух українства (що зазвичай супроводжується вибухом демографічним), який один, на нашу думку, виявиться здатним утримати слов'янську (і взагалі індоєвропейську) присутність на території Криму.

6.1.4. Геософічний аспект просторової диференціації території України.

Геософічне осмислення українського людського геопростору в розрізі природних зон ще не дає нам достатньо виразної картини диференціації духу ландшафтів. Ми вважаємо за необхідне зробити зіставлення виявлених нами особливостей різних фізико-географічних регіонів із наступним визначенням як міжзональних спільних рис у духові ландшафтів, так і внутрішніх відмінностей усередині окремих зон. Саме за ознакою єдності духу людського геопростору ми пропонуємо виділяти в межах України геософічні краї та райони (рис. 16).

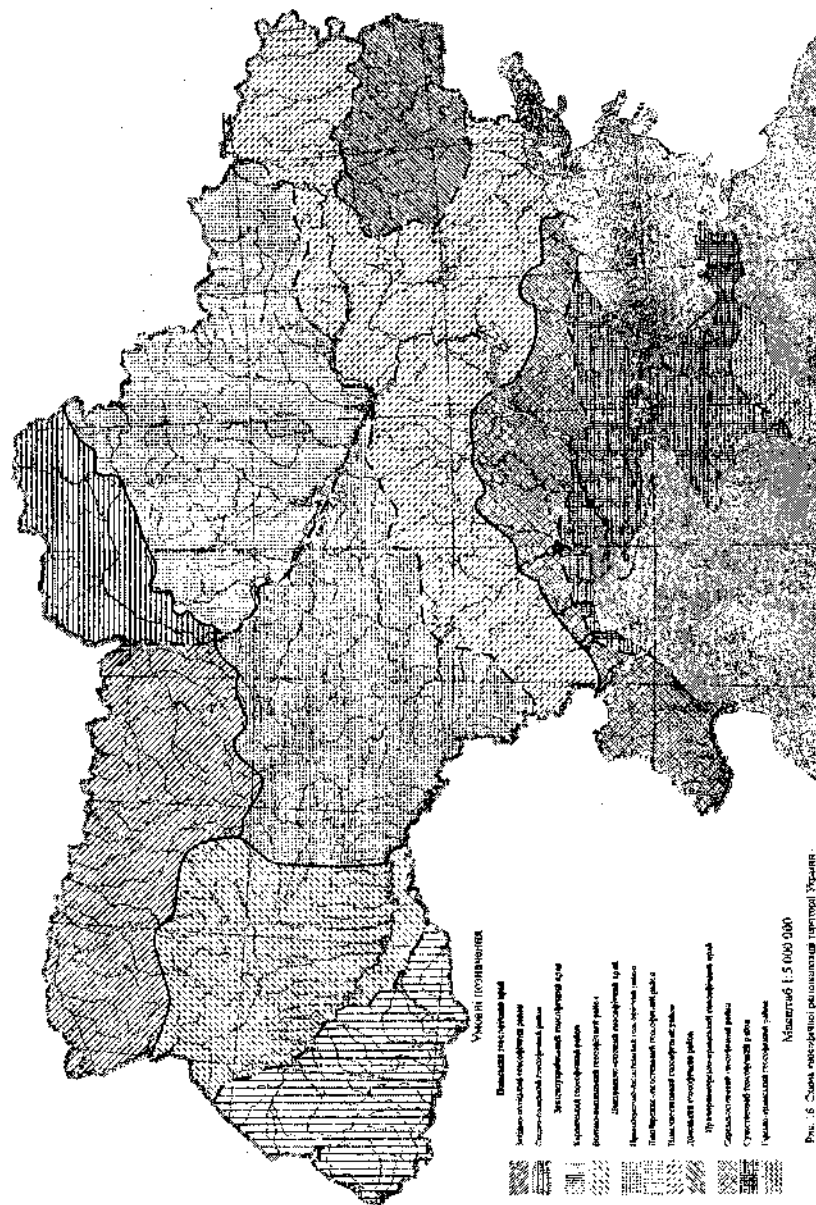

Рис. 16. Схеми територіально-регіонального поділу території України.

Наш досвід осмислення українських етнічних ландшафтів свідчить, зокрема, про виразні відмінності Полісся щодо решти території нашої держави, що проявляються у своєрідних рисах чи не всіх компонентів-факторів людського геопростору. Переважно плаский низовинний рельєф, „бореально-суббореальні” (за А. Ісаченком [48]) риси клімату й ландшафтів, поширення малородючих дерново-підзолистих ґрунтів, досить особливі (як для українства в цілому) субетнічні ментально-поведінкові риси, характерний північний (поліський) діалект української мови, відносно пізні (порівняно з центральноукраїнськими землями) прийняття християнства яскраво вказують на необхідність виділення *поліського* геософічного краю України.

Аналізуючи людський геопростір у межах зони широколистих лісів, ми перш за все відзначали її виразні атлантичні (відносно більшої частини української території) риси, властиві як власне природному, так і антропологічному середовищу. Крім того, в цій смузі практично мало поширені чорноземи (зональний тип ґрунтів – сірі лісові), що чітко відокремлює її від лісостепу. В той же час ми знаходимо багато спільних рис широколисто-лісового й карпатського регіонів (у кліматі – панування атлантичних циклонів; в етносфері – схожі ментально-поведінкові риси населення, що складає один – галицький – субетнос, а також одностайне розуміння українцями цих територій спільної історичної долі). У наведених аргументах ми вбачаємо підстави для об’єднання зазначених фрагментів простору в один – *західноукраїнський* – геософічний край.

Найхарактернішою рисою лісостепової смуги є поширення в її лівобережній частині надзвичайно родючих чорноземів типових, що сформувалися під дією помірно континентального клімату з його найоптимальнішим режимом тепла й вологи. Важливою характеристикою території є також рівнинний рельєф, що завжди суттєво сприяв і сприяє землеробській діяльності. Разом із тим, близькі до лісостепових природні умови (з дещо нижчим коефіцієнтом зволоження та відсутністю лісів як одного із зональних типів рослинності) властиві північностеповій підзоні. В межах останньої наявні також вельми родючі ґрунти – чорноземи звичайні. На цих землях теж віддавна поширене зернове господарство, що є не лише основою сучасного

агропромислового комплексу України, але і, як уже наголошувалося, сакральним видом діяльності українців. Саме цей символічний зміст як лісостепових, так і північностепових ландшафтів (на сьогодні – агроландшафтів) разом зі спільністю первісного (не спотвореного в подальшому індустріальним розвитком регіонів) духу обох фрагментів геопростору ми вважаємо підставою для об’єднання лісостепу та північної підзони степу в один геософічний край – *центрально-східний, або чорноземний*, а також визначення нами фрагменту геопростору, зайнятого лісостепом і північностеповою підзonoю, як „*середньої смуги України*” [66, 46].

Ми вже не раз підкресливали, що південь України (середньо-й сухостепова підзона та Гірський Крим) за духом геопростору суттєво відрізняється від решти території держави. Під дією природно-географічних факторів ці землі за доби Середньовіччя тривалий час не були освоєні постійним населенням; відповідно, тут панували кочовики-тюрки, переважно кримські татари. Українська присутність до XVII – XVIII ст. тут мала спорадичний характер і своїм впливом на формування етноландшафту поступалася татарському чинникові.

Головними рисами середньої й південної степових підзон України є плаский низовинний рельєф, аридний клімат, надзвичайна малочисельність річок (із яких майже всі – транзитні), поширення менш родючих (порівняно з чорноземами типовими й звичайними) ґрунтів – чорноземів південних і каштанових під типчакково-ковилловими та полиновими степами. Таким чином, природні умови півдня Українського Степу істотно відмінні від основних рис ландшафтів північностепової підзони.

Середньовисотні Кримські гори (включно з південним макросхилом) мають характерну для своєї географічної широти структуру висотної поясності. З етноісторичного погляду, ця територія від середини II тис. по Хр. була заселена тим же етносом, що й сухі степи України. Отже, обидва природні регіони становлять, на нашу думку, певну етноландшафтну єдність. Через те ми й пропонуємо виділяти на півдні Української держави один геософічний край у складі сухостепоної підзони та Гірського Криму – *причорноморсько-кримський*.

6.1.5. Загальна схема геософічної регіоналізації українського геопростору.

Стисло схарактеризувавши виділені нами геософічні краї на території України, ми водночас одержали певну картину диференціації духу її ландшафтів. Зазначені краї є досить великими за площею та – що найважливіше – за чисельністю населення, яке, власне, і формує людський геопростір. Тому в межах геософічних країв ми пропонуємо виділяти територіальні структури більш низького рангу – геософічні райони. Межі між ними мають проходити природними бар'єрами (геоморфологічними, гідрологічними або ландшафтними). Кількість виокремлених у геософічному краї районів, на нашу думку, має залежати від складності структури людського геопростору, вираженої у формах рельєфу поверхні, кліматичних відмінностях, діалектологічного або конфесійного складу населення тощо.

Так, у поліському геософічному краї диференціація природних умов та етнографічних особливостей населення простежується, головним чином, по Дніпру. Саме цією рікою проходить східна межа Українського кристалічного щита; у ландшафтному відношенні, як наголошують О. Маринич і П. Шищенко [86], територія на схід від Дніпра має більше рис, властивих ландшафтній структурі Білоруського Полісся. Також слід відзначити, що автохтонними мешканцями зазначеної території є литвини та севрюки – суто лівобережні етнографічні групи [43]. Через те ми вважаємо за доцільне виокремлювати на Поліссі два геософічні райони – *західно-поліський*, де в етнографічній структурі автохтонного населення переважають поліщуки, та *східно-поліський*, віддавна заселений литвинами й севрюками.

Поділ західноукраїнського краю на геософічні райони, на нашу думку, більш ніж очевидний. Розташування в межах двох фізико-географічних країн – Східно-Європейської рівнини та Карпатської гірської системи – створює суттєві відмінності як природних умов, так і людського наповнення геопростору. Вже наголошувалося, що карпатські етнографічні групи українців (бойки, гуцули, лемки) відзначаються певними особливостями ментальності й традиційної поведінки, помітними навіть на загальному тлі галицького субетносу. Це

знову підтверджує справедливість нашої тези про визначальний вплив природно-географічних чинників на життєдіяльність людини через посередництво духу ландшафтів.

Отже, в західноукраїнському геософічному краї ми пропонуємо вирізняти два райони – *волинсько-подільський*, що охоплює рівнинну територію, та *карпатський* (включно із Закарпаттям).

Центрально-Східний (чорноземний) геософічний край відзначається надзвичайною внутрішньою неоднорідністю. Територіальні відмінності проявляються, головним чином, в особливостях ґрунтового покриву й характері рослинності. В межах усього краю панівним типом ґрунтів є чорноземи, які представлені тут чи не в усьому своєму різноманітті.

Так, чорноземи Правобережного лісостепу формувалися в умовах достатнього зволоження, й функціонування цих ґрунтів (чорноземів опідзолених) тісно пов'язане з особливостями водного режиму. На Лівобережжі в лісостепу за умов достатнього зволоження розвинулися чорноземи типові, а в північностеповій підзоні за недостатнього зволоження – чорноземи звичайні. Окреме місце посідає Донецький кряж із його азональними та екстразональними ґрунтовими комплексами.

Зазначені особливості природних умов і ресурсів краю спонукають нас до думки про доречність виділення в його межах чотирьох геософічних районів – *правобережно-лісостепового* з переважанням чорноземів опідзолених, *лівобережно-лісостепового*, в якому домінують чорноземи типові; *північностепового*, де провідна роль належить чорноземам звичайним; *донецького*, де в структурі ґрунтового покриву спостерігається строката картина з елементами висотної поясності, й на відносно невеликій території співіснують ґрунтові комплекси, представлені чорноземами звичайними й типовими, а також чорноземами на карбонатних і безкарбонатних лесових породах. Крім того, Донецький геософічний район відзначається багатством на мінеральні ресурси (кам'яне вугілля) та своєрідністю антропологічної складової геопростору (поліетнічність, „духовне кочівництво”).

Досить неоднорідним за ландшафтною структурою територією є й причорноморсько-кримський геософічний край. Внутрішні відмінності полягають як у неоднорідності рельєфу (південь зайня-

тий Кримськими горами), так і в особливостях клімату (насамперед, умов зволоження) та ґрунтового покриву (поширені як чорноземи південні, так і каштанові ґрунти). Відповідно, змінюється й характер рослинності, яка представлена в краї різними степовими формаціями – від типчачково-ковилкових до полиново-злакових степів.

На нашу думку, при виділенні в межах краю геософічних районів необхідно враховувати дві основні ознаки – геоморфологічну та ландшафтну (при однорідному – тюркському – етноісторичному характері ландшафту). В такому разі ми одержуємо дві чітко окреслені межі – по ізогієті 350 мм/рік (що просторово майже збігається з ізогісоєю 50 м н. р. м.) та по Зовнішньому пасму Кримських гір, яке, по суті, відділяє складчасту гірську систему від платформної рівнинної території. Тому ми вважаємо, що на території причорноморсько-кримського геософічного краю доречним є виокремлення трьох районів – *середньостепового*, в якому ґрунтовий покрив представлений чорноземами південними; *сухостепового*, зайнятого переважно каштановими ґрунтами; *гірсько-кримського*, в межах якого чітко виражена висотна поясність.

6.2. Організація людського геопростору на регіональному рівні

6.2.1. Обґрунтування регіонального рівня геософічних досліджень.

Під регіональним рівнем ми розуміємо організацію людського геопростору в межах природного комплексу рангу фізико-географічної зони або підзони, а також історико-географічної країни, населеної певним субетносом. Стосовно території України, геософічні дослідження на регіональному рівні можуть здійснюватися щодо Полісся, Карпат, Лісостепу, Причорноморського (Таврійського) Степу, Галичини, Слобожанщини, Південно-Східної України (району Донецького кряжа) тощо. Ми беремо за об'єкт нашого регіонального дослідження Південно-Східну Україну – фрагмент геопростору, вельми своєрідний як у природному (фізико-географічному й геологічному), так і в антропологічному (історичному, етнічному, духовно-культурному) відношенні.

На наш погляд, значення регіональних геософічних досліджень, безсумнівно завдяки великомасштабності охопленої думкою суб'єкта-дослідника території, ще більше посилюється через відносну однорідність духу осмислюваного геопростору, зумовлену як певними рисами єдності ландшафтів, так і достатньо корпорованою антропологічною складовою (на рівні субетносу). Ми також вважаємо, що особливу роль у практичній площині (зокрема, в розробці стратегії регіональної політики держави) здатні відіграти дослідження найбільш складних і суперечливих у своєму історичному розвитку регіонів, одним із яких є Південно-Східна Україна.

6.2.2. Південно-Східна Україна як реальний об'єкт регіональних геософічних досліджень.

Особливість зазначеного фрагменту людського геопростору полягає, насамперед, у проявах азональності (північний макросхил Донецького кряжа) та екстразональності (Головний Донецький вододіл) ландшафтів; довготривалій (понад тисячу років [79]) відсутності постійного населення та формуванні впродовж останніх двох сторіч етнічно строкатої людської спільноти.

Не зважаючи на те, що поширення лісостепових ландшафтів мало б сприяти замешканню в ньому осілих народів, на заваді освоєнню території ставали сакральні чинники, відомі ще за доби Середньовіччя й забуті в Новий час [12]. Це має пряий вихід на тему „кліматів” (лат. *Klimata*), яку в сучасній науці досліджує лише О. Борисова [13]. Науковості цій проблемі надає положення з праць деяких сучасних фізиків, які досліджують зв'язок планетарних аномалій з виходами крейди на земну поверхню, про те, що через крейду іоносферні потоки „плазматичної” („сонячної”) енергії проникають у глибоку літосферу. Зазначений феномен вельми притаманний Донецькому кряжеві, де поширені численні крейдянні пагорби. Ця тема, в силу того, що вона тільки починає розроблятися в науці, нами предметно використана ще бути не може. Але вона є, що ми й зобов'язані відзначити.

Отже, знелюднення Південно-Східної України тривало від часів аварської навали аж до початку її заселення українським козацтвом у XVII ст. (із нетривалою перервою, пов'язаною з переходом час-

тини половців до осілости в XII ст.). Варто зауважити, що саме християнський етноконфесійний чинник, носіями якого були козаки, мав вирішальне значення в поверненні зазначеного регіону до загального контексту людського геопростору, зокрема, його євразійського фрагменту.

6.2.3. Компоненти-фактори організації людського геопростору Південно-Східної України.

Як ми відзначали вище, компонентами-факторами організації людського геопростору є ландшафтний, етністоричний, мовний та ін. Розглядаючи вплив кожного з них на формування людського геопростору Південно-Східної України, знову вважаємо за потрібне наголосити на значних особливостях ландшафтної структури території. Остання продиктована характером літогенної основи, яка представлена герцинською складчастою спорудою, вираженою в рельєфі краєвою морфоструктурою інверсійного типу. У межах останньої наявні елементи висотної поясності, пов'язані з досить суттєвим перевищенням абсолютних висот на Головному Донецькому вододілі порівняно з периферійними частинами Кряжа. Ці риси природи літогенного компоненту – найстійкішого, за М. Солнцевим [112], – зумовили характер ландшафтів у цілому, дух яких, у свою чергу, визначав дух етносів, що віддавна населяли Південно-Східну Україну. Це, переважно, народи іранського („царські” скіфи, сармати) та тюркського (половці) походження, а також готи, гуни та ін.

Проте, під впливом уже згадуваних нами вище сакральних чинників Південно-Східна Україна більш ніж на тисячоліття перетворилася на „Дике поле”, що лише слугувало коридором для різноманітних кочових орд, які рушили на Русь-Україну й далі на Захід. Козацьке освоєння регіону XVII – XVIII ст., на нашу думку, мало риси, успадковані в половців, адже запорожці вели напівкочовий спосіб життя, впродовж певного часу живучи на Січі в лицарському товаристві орденського типу й лише опісля оселяючись із родинами в запорозьких паланках, на Гетьманщині або Слобожанщині.

Зовсім іншого характеру етнічне середовище Південно-Східної України почало набувати з кінця XVIII ст., коли воно значною мірою стало формуватися не природним, а адміністративним шляхом. Із

початком бурхливого розвитку промисловості Донбасу на його підприємства почали масово скеровуватися інженери та робітники з усіх регіонів Російської імперії, а також фахівці з-за кордону. Як наслідок, етнічний склад населення став строкатим, зі значною (до половини від загальної кількості) часткою росіян. Етнічно різноманітне антропологічне середовище, накладшись на анархічно-кочовий дух степового ландшафту, сформувало в собі явище, визначене нами як „духовне кочівництво” [58]. За сучасних умов розбудови незалежної Української держави та становлення світової постіндустріальної (інформаційної) цивілізації виникли тенденції до всебічної інтеграції населення Південно-Східної України до української нації як етнополітичного утворення.

Основні риси сакральної сфери регіону, на нашу думку, були закладені ще на початку II тис. н. е. Мається на увазі період поступового переходу частини половців до осілого способу життя, що супроводжувався наверненням до християнства [79]. В той же час відзначимо, що вже, принаймні, від середини I тис. н. е. почало проявлятися християнське начало в духовності Степової України, про що свідчить хрест як знак Аттіли, а також існування в VI – VIII ст. хозарської християнської Церкви в Степу [84] і зафіксованої з 732 р. Константинополем спочатку єпископії, а згодом – митрополії Тамарха. Цікаво, що О. Борисова [13] вважає, що це було виразом розбудови Церкви на терені місії апостола Івана („Азія”), що було цілком занедбано в подальшому (і Київ, і Москва зосередилися на місії апостола Андрія – „Скіфія”). Також зауважимо, що навіть за доби „Дикого поля” християнізований сакральний простір не міг зникнути, адже дух має властивість відтворюватися в нових формах організації матеріального компоненту світу. Тому ми вважаємо цілком закономірним, що саме християни – українські козаки – внаслідок пасіонарного піднесення залюднили регіональний фрагмент геопростору в XVII ст. Виразно християнський характер сакральної сфери останнього, на наш погляд, яскраво засвідчують з'явлення Пресвятої Богородиці в трьох особах о. Филипіві Луганському в 1905 р. та спорудження в Луганську скульптурного образу Матері Божої в 2000 р. на честь двохтисячоліття Різдва Христового. Попри поліетнічність населення регіону в новітній час та насаджування в XX ст. комуні-

стичного атеїзму, Південно-Східна Україна, як і вся наша держава, зберегла свою християнську духовну суть і з Христовою вірою ввійшла в третє тисячоліття.

Характеристика компонентів-факторів, що зумовлюють формування людського геопростору Південно-Східної України, увиразнює значну своєрідність регіону в геософічному аспекті. Відмінні, порівняно із суміжними територіями, риси природних умов та антропосфери (за одночасного прояву типових – як для східно-континентального георегіону Євразії – релігійно-сакрального компонента) створюють досить суттєві особливості досліджуваного фрагменту простору на мезорегіональному (такому, що відповідає геософічному району) рівні.

6.2.4. Геософічний погляд на періодизацію історії Південно-Східної України.

Загальні зауваження. Раніше нами неодноразово зауважувалося щодо наявності тісних зв'язків геософії з історією. Ці зв'язки можуть проявлятися, зокрема, через осмислення людського геопростору в минулі історичні епохи. Розглядаючи етноісторичний компонент-фактор організації людського простору в межах Південно-Східної України, ми вже зазначали, що її територія в певні відрізки часу мала постійне населення, в інші лишалася „Диким полем”, а також наголошували на чинниках часових змін духовної суті цього фрагменту геопростору. Ставимо завдання геософічно осмислити такі зміни з позицій просторових особливостей і динаміки природних умов регіону. На нашу думку, такий підхід дає змогу з'ясувати деякі закономірності суспільно-історичного процесу та прогнозувати розвиток етнополітичної ситуації в майбутньому. Тому актуальність геософічної інтерпретації історичного минулого ми вважаємо незаперечною.

Головою особливістю Південно-Східної України як геософічного району є, на нашу думку, спадковість духу різних етносів, що опановували територію ще з II тис. до н. е. Аріїв, кіммерійців, „царських” скіфів і сарматів, які, хоч і змінювали одне одних на тій самій території зовсім не в мирний спосіб, єднали головні риси способу життя й господарювання – кочове скотарство як основа економіки

та войовничість як ментально-поведінкова особливість. Остання дозволяла їм, оволодіваючи новими землями й підкорюючи сусідні племена, успішно розширювати опанований життєвий простір.

Більш ніж двохтисячолітня (II тис. до н. е. – IV ст. н. е.) гегемонія кочових етносів у степах Південно-Східної України була, поперше, закономірним наслідком впливу природних умов і духу ландшафтів та, по-друге, чинником, що сам посилював цей степовий анархічний дух. Саме тому, на нашу думку, недовготривалим (упродовж двох – двох із половиною сторіч, які, за Л. Гумільовим, відповідали стадії пасіонарного перегріву /акматичній фазі/ в етногенезі слов'ян) було поширення державного союзу антів-полян на Степову Україну. Вже на початку VII ст. анти були розгромлені аварами (обрами) й цілком зникли з писемних історичних джерел. Цією трагічною подією розпочався новий тисячолітній цикл панування кочовиків у Степу.

Упродовж останніх п'ятисяти років події розвивалися аналогічно: після відносно короткої (так само близько 200 – 250 років) стадії підйому й початку акматичної фази козацького етносу внаслідок прояву анархічного духу геопростору та особливостей перебігу суспільно-історичних процесів виникло згадуване нами вище явище „духовного кочівництва”. Останнє певною мірою є аналогом звичайного кочівництва, властивим добі індустріального суспільства.

Зазначені віхи етноісторичного розвитку Південно-Східної України, на наш погляд, свідчать про визначальну роль степових ландшафтів у організації людського геопростору. Саме дух Степу, деструктивну роль якого в процесах утвердження української державності відзначав ще В. Липинський [83], практично в усі часи стояв на заваді „вкоріненню”, „вростанню” етнічних спільнот у територію, формуванню державної організації суспільства та киевоцентричності населення. Водночас не можна не погодитися з думкою російського археолога В. Массона про те, що кочовики, як винятково пасіонарний елемент, відігравали значну історичну роль у творенні нових культур і цивілізацій [88]. Дух Степу та етносів, що його населяють, незнищений, як і сама природа, і його цілком можна спрямовувати в конструктивне річище, однією з передумов чого ми вважаємо перехід сучасного світового суспільства в інформаційну фазу генези.

Послідовність циклів домінування кочовиків у осмислюваному фрагменті геопростору та пов'язаного з пасіонарними спалахами опанування його ландшафтів осілою людністю спонукає нас до проведеної періодизації історії регіону під геософічним кутом зору.

Аналізуючи хід історичного розвитку Південно-Східної України, ми виділяємо два великі часові цикли, що являли собою чергування довготривалих „дикопільних” періодів та короткочасних відрізків, характеризованих освоєнням території українськими етносами: 1) IX ст. до н. е. – VI ст. н. е.; 2) VII – XVIII ст. По їх завершенні розпочалася нова – індустріальна – доба, яку сьогодні змінила новітня епоха поступового переходу до постіндустріальної (інформаційної) фази розвитку суспільства.

Кожен із двох доіндустріальних циклів складався з чотирьох епох, дві з яких відзначалися повним пануванням кочівництва, третя являла собою перехід до осілого способу життя, впродовж четвертої регіон заселявся українцями-хліборобами.

Перший (із числа відомих нині документально) доіндустріальний цикл тривав понад дві тисячі років (II тис. до н. е. – середина I тис. н. е.) і охоплював епохи домінування кочовиків – аріїв і кіммерійців (II тис. – VII ст. до н. е.) та „царських” скіфів (VII – II ст. до н. е.), а також сарматів (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.), в життєдіяльності яких уже спостерігався поступовий перехід до осілого способу господарювання, та осілих народів – готів і антів-полян; племінний союз останніх М. Грушевський визначав як початок української державності [29]. Другий цикл доіндустріального розвитку Південно-Східної України (VII – XVIII ст.) спочатку також був пов'язаний із пануванням на її території кочовиків – іудео-хозар (після короткого аварського періоду) та печенігів; на зміну їм прийшли половці, частина яких, як уже відзначалося, згодом перейшла до землеробства та взяла участь в етногенезі українців-козаків. Нарешті – після перерви, викликаной монголо-татарською навалою – осмислюваний нами регіон був освоєний запорозькими козаками.

Індустріальна доба розвитку характеризованого фрагменту геопростору обмежується нами періодом майже у два сторіччя (її початок ми умовно датуємо 1795 роком, коли було розпочато видобуток вугілля в Донбасі та засновано Луганський ливарний завод; у

той же час 1991 роком також умовно датуємо початок переходу регіону до постіндустріального інформаційного суспільства). Саме після проголошення незалежності України, по-перше, впала „залізна завіса”, яка розділяла країни Сходу і Заходу, що зумовило можливість інтеграції регіону (разом з усією Україною) в геопростір, уже охоплений на той час процесами інформатизації; по-друге, тоді ж було усунуто ідеологічні та політико-правові передумови поширення явища „духовного кочівництва”.

Як уже відзначалося, початок поступового формування інформаційного суспільства умовно відлічується нами стосовно Південно-Східної України з 24 серпня 1991 р. 90-ті роки XX ст. являли собою час глибокої соціально-економічної кризи, що супроводжувалася різким падінням матеріального виробництва, й лише з 2000 р. Україна – хоч і непослідовно й суперечливо – йде шляхом поступу (зокрема, в напрямку інформатизації). У зв'язку з цим загальними рисами всіх років незалежності є деіндустріалізація при одночасному зростанні суспільної ваги сфери послуг. Навіть не маючи даних, які б відображали зазначений процес кількісно, ми наважимося стверджувати, що на сьогодні приклад України підтверджує справедливність соціологічної концепції Ж. Фурасті, висунутої ним для всього світу [147]. Згідно з цією концепцією, 1800 р. (напередодні промислового перевороту в країнах західної цивілізації) 80% населення були зайняті в сільському господарстві й по 10% – у промисловості та сфері послуг, 1950 р. (час апогею розвитку індустріального суспільства) вже 80% населення працювало в промисловості й по 10% – у сільському господарстві та сфері послуг, а 2100 р., за прогнозом Ж. Фурасті, 80% населення буде зайнято у сфері послуг і по 10% – у промисловості й сільському господарстві. Як видно з вищевикладеного, зазначені тенденції властиві й Україні.

Ще однією знаменною тенденцією сучасності є поступова всебічна інтеграція населення Південно-Східної України в загальнонаціональний політичний, економічний, культурний контекст. Якщо в 70 – 80-і роки XX ст. (за часів найпотужнішого зросійщення України) перебування Донецької та Луганської (тоді – Ворошиловградської) областей у складі Української РСР часом було зовсім не помітним, то після проголошення незалежності нашої держави загаль-

ноукраїнські реалії дедалі активніше стали входити в повсякденне життя кожного громадянина.

Загальну картину періодизації історії осмислюваного нами регіону, проведеної з геософічних позицій, дає таблиця (табл. 1).

Таблиця 1

**Періодизація історії Південно-Східної України
(геософічний погляд)**

Історичний цикл	Історична епоха	Етнічний зміст геопростору	Характер життєдіяльності етносів	Тривалість епохи, роки
I	арійсько-кіммерійська (II тис. – VII ст. до н. е.)	арійсько-праукраїнський	кочовий скотарсько-військовий	≈ 1000 – 1500
	скіфська (сколотська /VII ст. до н. е./) сарматська (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.)	іранський	кочовий військовий	≈ 600
		іранський	перехідний від кочового до осілого	≈ 600
	антсько-полянська (IV – VI ст. н. е.)	український (за М. Грушевським)	осілий землеробсько-військовий	200 – 250
II	аваро-хозарська (VII – X ст.)	мішаний із переважанням тюркського	кочовий	350
	печенізька (X – XI ст.)	мішаний із переважанням іранського	кочовий	150 – 200
	половецька (XI – XIII ст.)	тюркський	перехідний від кочового до осілого	150 – 200
	монголо-татарський (XIII – XVI ст.) козацька (XVI – XVIII ст.)	монгольсько-тюркський український	кочовий військовий	300
		землеробсько-військовий	200 – 250	
–	індустріальна	мішаний, переважно українсько-російський	переважно промислово-виробничий	200
–	перехідна до постіндустріальної (інформаційної)	інтегрований український	інтегрований зі зростаючим вагом сфери послуг	20

З таблиці видно, що, по-перше, в доіндустріальну добу переважав циклічний характер етноісторичного процесу, тоді як із початком промислового розвитку регіону зазначений процес набув лінійних

ознак; по-друге, тривалість кожної епохи другого доіндустріального циклу у 2 – 4 рази є меншою відносно аналогічних епох першого циклу. Останню особливість ми пов'язуємо з дією двох чинників – загальносистемного, вираженого в акселерації, тобто прискореному розвитку елементів системи, що мають успадковані властивості, в кожному новому часовому ряді [123]; та суспільно-історичного, що зумовив подолання кочових навал у другому циклі не іншими кочовиками (як у першому), а могутньою державною організацією Київської Русі-України. Порівнюючи два доіндустріальні цикли розвитку регіону, варто відзначити також понад трьохсотрічне спустошення краю внаслідок вторгнення монголо-татар, аналогів чому ми не спостерігаємо в першому циклі.

Заслуговує на увагу концепція східнослов'янської етногенези, висунута проф. Я. Дашкевичем [36]. Відповідно до неї, українці (єдині зі слов'янських етносів) мають іранський субстрат, тоді як для білорусів і новгород-псковитян (четвертий східнослов'янський етнос, що не встиг оформитися в націю) він – балтійський, для росіян – угро-фінський. При цьому лише українці та новгород-псковитяни (які, власне, й сформували Київську Русь) у своїй генезі одержали етнічний суперстрат (норманський, який відіграв видатну роль у їх державній самоорганізації).

Характеризуючи етнічний зміст (наповнення) геопростору, ми намагаємося зосередити увагу на загальній картині етнічної ситуації, властивій певній добі. Зокрема, якою б мозаїчною не була етносфера Південно-Східної України впродовж першого циклу доіндустріального розвитку, за своїм переважаним тлом і культурним вираженням вона була, на нашу думку, іранською. Під час другого циклу при всьому етнічному розмаїтті регіону в ньому таки переважав тюркський елемент, який суттєво прислужився формуванню етноландшафту.

Заключні епохи кожного циклу ми визначаємо як українські з огляду на ймовірну етноісторичну первинність українства супроти слов'янства в цілому, на думку про що наштотує, по-перше, дивна невизначеність академічною наукою й досі етнічної приналежності стародавніх трипільців (точаться суперечки, чи належали вони до предків євреїв /версія Ю. Павленка/ або українців /думка більшості

істориків української діаспори). А, по-друге, дискусія серед істориків відносно того, чи існували слов'яни взагалі як етнічне явище (зокрема, проф. О. Прицак вважає їх не етнічною, а лише мовною спільнотою). Якщо трипільці дійсно були праукраїнцями (стан недоведеності дозволяє нам це припущення), то їхня мова й могла стати основою майбутніх слов'янських мов. Вірогідності нашої версії надає те цілком доведене на сьогодні наукове положення, що там, де не було Трипільської культури, не виникло жодного слов'янського етносу. Тож зв'язок таки встановлено, що й надає науковості нашим дефініціям.

Під інтегрованим українським змістом сучасного фрагменту геопростору в межах Південно-Східної України ми розуміємо державницько-політичну та соціально-економічну консолідованість нових поколінь громадян при збереженні духовно-культурної своєрідності етнічних спільнот.

Перший цикл доіндустріального розвитку Південно-Східної України. Як уже наголошувалося, переважна частина зазначеного циклу була пов'язана з пануванням у придніпрових степах кочовиків – аріїв, кіммерійців, „царських” скіфів і сарматів. На нашу думку, особливості їхньої життєдіяльності були величезною мірою зумовлені степовим духом геопростору; водночас, самі вищезазначені етноси невпинно посилювали цей дух. Одночасно Степ став середовищем етнічного самоусвідомлення кіммерійців, а згодом – їхніх „ландшафтних” спадкоємців. Таке сприйняття геопростору сформувало в кіммерійців, а згодом – у скіфів „великопростірність” [85] думки, що полягала, зокрема, в баченні ареалу свого поширення безкраїм, постійній готовності до зміни місця проживання, схильності до загарбницьких воєнних походів із метою розширення площ пасовиськ для худоби та збирання данини не лише з інших кочових племен, але й досить могутніх держав, населених осілими культурними народами. Факти, які свідчать про характер військової доктрини кочовиків українського Степу, спрямованої на пограбування багатих держав, зібрані Пріском Панійським (V ст. н. е.) щодо „скіфів-гунів”, наведені у праці сучасного автора [72].

Про великопростірність думки кіммерійського етносу свідчать їхні кочування на південь України (включно з Кримом – Таври-

кою) та походи на протилежний берег Чорного моря – до Малої Азії й Лідії.

Щодо власне скіфів (іранців), до яких, як зазначає С. Трубчанинов [119], належали „царські” скіфи (ймовірно, правляча каста над усіма скіфами), скіфи-кочовики та калліпіді (субетнос, що жив на захід від Дніпра на Чорноморському узбережжі), то, судячи з етнографічної картини Північного Причорномор'я, представленої Геродотом, великопростірність їхньої думки проявлялася інакше: самі вони, прийшовши в донецькі та приазовські степи, не так мандрували далі степовими просторами, як, переважно лишаючись на місці, встановлювали й утверджували свою владу над етносами, що жили в напрямі Дніпра та навіть за Дніпром (такими, як сколоти – праслов'яни). Отже, „царські” скіфи освоювали й завойовували геопростір не механічними переміщеннями в ньому, а адміністративно насаджуючи своє панування на суміжних землях.

Порівнюючи становище сколотів і власне скіфів як антагоністів – підкорених і підкорювачів – та пов'язуючи його з ландшафтними особливостями заселених ними територій (лісостепу і степу відповідно), ми доходимо думки щодо характеру цього антагонізму: йдеться про протиріччя між хліборобським етносом, що вів осіле мирне життя й не відзначався тоді пасіонарністю, та кочовою спільнотою, що військовою силою утримувала заведені нею соціальні порядки.

Виходячи з природно-географічних реалій, ми поділяємо думку П. Курінного, який виразно розмежовує сколотів (скіфів-землеробів) і „скитів” (власне скіфів, за нашою термінологією) [78].

Головною особливістю сарматської доби в Південно-Східній Україні був, на наш погляд, поступовий перехід від кочівництва до осілого способу життя. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, найпомітніший слід у регіоні залишили алани – одне із сарматських племен [103]. Сармати, яких ще Стефан Візантійський ототожнював із гелонами (родичами скіфів-хліборобів), зазначаючи: „гелони – сарматська держава” [18], узяли помітну участь у процесі давньоукраїнської етногенези, беручи участь у формуванні або антського (полянського) етносу (тобто „слов'янських антів” [91]), або руського етносу (предками якого, як наголошує О. Борисова [13, 116], були „дисі-анти”. На користь першого гіпотетичного варіанту свідчать

пов'язані з ландшафтом закономірності етногенези українців, властиві всій вітчизняній історії; на правдоподібність другої вказують етністоричні дослідження [13; 32].

Підтвердженням зв'язку русів з аланами може бути також локалізація на українських теренах одного з відгалужень сармато-аланського етносу – роксоланів. Етнонім „роксолани” перекладається як „світлі алани” – отже, на нашу думку, це – праукраїнці, які, на відміну від споріднених із ними племен, що характеризувалися переважанням великостепових або афразійських антропологічних рис, мали найбільш виражені європеїдні расові ознаки.

Не можна виключати впливів еллінського та готського чинників у переході пізньоантично-ранньосередньовічного населення Південно-Східної України до осілости, на що вказував, зокрема, Ю. Липа [8]. Проте, згідно з думкою етнологів [32; 51], не зовнішні фактори виявилися вирішальними в цьому процесі, а внутрішній пасіонарний поштовх у слов'ян і русів, підсилений у першій половині I тис. н. е. поверненням галилеян-тиверців на українські землі. Про мандри тиверського субетносу повідомляє І. Каганець [51].

У середині I тис. н. е. відбувалися активні міжетнічні контакти між нащадками скелотів, аланами та – меншою мірою – еллінами й готами, що на початку нашої ери прийшли до українського (руського) Степу з території сучасної Німеччини. Наслідком цієї взаємодії, що супроводжувалася сплеском пасіонарності праукраїнців, і стало, на нашу думку, формування народу антів-полян, який, згідно з поглядами М. Грушевського, створив першу Українську державу [29].

Антська доба в історії Південно-Східної України, датована IV – VI ст. н. е., розпочалася в жорстокій боротьбі давніх українців – нащадків скелотів, аланів і тиверців – проти ландшафтно чужорідного, як для Степу, готського етнічного чинника. IV ст. було ознаменовано низкою битв між антами та готами, найвідоміша з яких відбулася близько 380 р., у якій анти зазнали жорстокої поразки [103]. Проте, перемога готів, духовно не пристосованих до життя у Степу, виявилася тимчасовою, й незабаром, асимілювавшись серед антів, вони на більшій частині території України зникли як етнос і локалізувалися у Криму, заснувавши єпископію Мангул і започаткувавши державу, що проіснувала до часу утвердження татар на півострові в

1475 р. – князівство Феодоро [119]. Крім того, вже в XIV ст. італійці-генуезці заснували на Південному березі Криму державне утворення – Капітанство Готія [119, 145].

Розглядаючи з геософічних позицій особливості антської етногенези, ми дотримуємося думки щодо поєднання в антах скелотського осілого хліборобського начала з аланською степовою войовничістю й тиверською пасіонарністю. Притаманність антам усіх зазначених ментально-поведінкових рис зумовила їхнє поширення на великій території між Дунаєм і Доном, розташованої в різних, у тому числі, відносно протилежних, ландшафтних смугах.

У контексті Антської державності лишається не з'ясованим до кінця гунське питання. Історики дотримуються різних поглядів щодо походження „європейських” гунів (на противагу „азійським” „хунну”) [35], їхньої ролі в пізньоантичній Східній Європі й, зокрема, етногенезі українців.

Так, М. Грушевський і Н. Полонська-Василенко, вслід за західноєвропейськими хроніками, зображують гунів у традиційному світлі як кочовиків, що займалися чи не виключно розбоєм, грабували та нищили античну культуру. Інакше підходять до проблеми український письменник І. Білик [10], учений-економіст Г. Василенко [19], історик-краєзнавець П. Лаврів [79] та чимало інших сучасних дослідників.

У цьому контексті цікавими є відомості Пріска Панійського про „скіфів-гунів” та роль Аттіли в заснуванні Києва. Зокрема, заслуговує на увагу версія, яка споріднює Аттілу з князем Києм (сучасний український дослідник А. Кіндратенко наводить інформацію про звичай обмінюватися іменами при побратанні з вірними союзниками) [72].

На нашу думку, правдоподібність тези про конструктивну державотворчу роль гунів в історії України може бути доведена часовою тяглістю існування Антської держави й процесів української етногенези аж до початку VII ст. Враховуючи причетність до того самого етносу факту поразки від готів (IV ст.) та відомостей Прокопія Кесарійського (VI ст.), можна стверджувати про відсутність будь-якої катастрофи з антами в V ст., тобто за життя Аттіли. Вірогідним виглядає припущення щодо об'єднання антів із частиною гунів, яке могло відбутися в той чи інший спосіб.

Кінець хліборобської осілої культури антів відноситься до початку VII ст. – часу спустошливої навали аварів-обрів на українські землі.

Другий цикл доіндустріального розвитку Південно-Східної України. Зазначений цикл успадковує основні закономірності перебігу етноісторичних подій виділеного нами першого циклу доіндустріального розвитку характеризуваного регіону. Подібно до того, як перший цикл розпочався з утвердження кочівництва після появи в Південно-Східній Україні ариїв, а згодом – киммерійців, так само й другий допромисловий цикл розпочався з відновлення кочівничого устрою антропосфери в цьому регіоні. Це сталося в результаті катастрофи: Антська держава виявилася безсилою перед навалою кочовиків-аварів на початку VII ст. н. е.

Головною спільною рисою обох циклів доіндустріального розвитку Південно-Східної України є, щонайменше, тисячолітнє панування кочовиків, які, не творячи своєї державності (у класичному розумінні цього поняття), являли собою досить тимчасове та спорадичне населення. Цим самим, на нашу думку, гальмувався поступальний розвиток людського геопростору; наслідком же стало утворення „Дикого Поля”.

Тисячолітній (VII – XVI ст.) період існування „Дикого Поля” в Південно-Східній Україні можна поділити на два відрізки – хозарсько-половецький (VII – XI ст.) та монголо-татарський (XIII – XVI ст.), відокремлені один від одного коротким періодом пристосування половців до осілого життя, пов’язаного з асиміляцією їх слов’яно-русами (XII ст.).

Проводячи паралелі з першим доіндустріальним циклом, аварсько-хозарську добу в історії Південно-Східної України ми схильні порівнювати з „царсько”-скіфською епохою. Так само, як і прибульці іранського походження в I тис. до н. е., авари відзначалися надзвичайною жорстокістю [102, 10 – 11], а іудео-хозари створили ворожу праукраїнцям потужну адміністративну систему, заручниками якої стали наші предки [33].

Короткочасність панування аварів в українських степах ми пояснюємо не стільки їх витісненням хозарами, скільки фактом міграції аварів у VII ст., коли вони, підкорюючи собі народи, що траплялися

на шляху, прямували до Подунав’я та, зрештою, стали попередниками угрів-угорців у паннонських пуштах.

Хозарська проблема в історичному та географічному вимірах Південно-Східної України є однією з найзаплутаніших щодо характеризуваного регіону. Складність питання, пов’язану з його багатоглибкістю, довів Л. Гумільов, наголошуючи на неможливості здійснення результативного етнологічного дослідження з використанням лише історичних джерел і археологічного матеріалу без залучення географічних (зокрема, еволюційно-географічних) даних [33]. Проте, на нашу думку, праця Л. Гумільова недостатньо проливає світло на етнічну належність племен, об’єднаних спільною назвою „хозари” (іудео-хозар/рахдонітів/, що посідали панівне становище в хозарському племінному союзі, ми, з огляду на їх особливу духовну сутність, у цьому контексті не беремо до уваги). Зокрема, нез’ясованою лишається роль „хозар” (так – у лапках – ми називатимемо союз племен, розглядаючи його поза іудео-хозарським етноконфесійним елементом) в українській етногенезі. Різні історичні джерела трактують це питання по-своєму. Так, у тексті Конституції Пилипа Орлика 1710 р. прямо говориться про етнос, що „раніше звався хозарським, а тепер зветься козацьким” [101, 17]. Н. Полонська-Василенко [103] та П. Лаврів [79] повідомляють про слов’яно-тюркський племінний союз, не конкретизуючи його складу.

Щодо розгрому Хозарського каганату великим князем Київським Святославом Завойовником, то практично всі українські джерела оцінюють цю акцію позитивно. І це цілком закономірно, адже відома подія 965 р. означала не фізичне знищення „хозар” за етнічною ознакою, а ліквідацію державної надбудови, яка впродовж трьох сторіч визискувала русичів-українців. „Хозари” ж поступово розчинилися в давньоукраїнському (руському) етнічному середовищі, причому, як наголошує Л. Гумільов, їхні нащадки населяли гіпсометрично знижені зволожені простори річкових долин, тоді як половці опанували вододільні степові ділянки. Цей же автор дотримується думки про спадкоємність бродників „хозарам” [33].

Зазначені тези Л. Гумільова, з одного боку, спонукають нас до заперечення суто тюркської етнічної суті „хозар” і припущення про те, що „хозари” були чи не наполовину слов’янами; з іншого боку, гумільовське різке протиставлення „хозар” половцям ми не схильні абсолютизувати з огляду на майбутню християнізацію та славіза-

цію останніх. Утім, після зникнення конфесійного – найвагомішого за доби Середньовіччя – бар'єру у спілкуванні між „хозарами” та половцями провідну роль у їхніх стосунках став відігравати фізико-географічний (ландшафтний) чинник. Осілі „хозари” – мешканці річкових долин – так і не дійшли згоди з осілими – але в степу – половцями, і, як наслідок, під час навали орд Чингісхана 1223 р. половці в битві над Калкою воювали на боці руських князів, а бродники – нащадки „хозар” – на стороні монголо-татар. Як зауважує далі Л. Гумільов, спадкоємцями бродників у освоєнні долини Дону стали донські козаки. Ми погоджуємося з цією тезою з огляду на подальші непрості взаємини останніх із запорозькими козаками – володарями степових просторів.

Досить цікавою є й печенізька проблема в історії та географії України. Зважаючи на розміри території, в межах якої печеніги перебували впродовж IX – XI ст., і нетривалість їхньої приуроченості до певних конкретних фрагментів геопростору, можна, на наш погляд, констатувати кочовий характер життєдіяльності цього етносу. За твердженням Л. Гумільова, печеніги не були найгрізнішим племенем у регіоні за свого часу; проте, через негативну компліментарність їхнє ставлення до Русі-України було ворожим [33]. Загалом, уже досвід першого доіндустріального циклу розвитку Південно-Східної України свідчить про переважно негативну щодо наших предків компліментарність етносів іранської групи. Приклад печенігів лише підтверджує цю закономірність. Натомість, стосунки русичів-українців із тюркськими народами були значно приязнішими; доказами тому можуть бути спільна боротьба київських князів із торками проти печенігів та союз Русі-України з половцями проти монголо-татар (так само як і наступна асиміляція половців українцями).

На деякі геопросторові особливості поширення печенігів на території України вказує топонімія. Зокрема, існують селища Печеніжин на Покутті (східна частина сучасної Івано-Франківської області; фізико-географічна зона широколистяних лісів) та Печеніги на Слобожанщині (Харківська область; лісостепова смуга). Аналізуючи особливості локалізації зазначених топонімів із географічних позицій, ми доходимо висновку, що, скоріше за все, зазначені населені пункти можуть бути розташовані близько від граничних точок печенізьких міграцій тисячолітньої давності.

Печеніги пішли з історико-географічної арени України в середині XI ст., після їх розгрому Ярославом Мудрим. На зміну їм прийшли половці, які на той час були язичниками й чітко вираженими кочовиками. Ставлення їх до Русі-України було попервах подібним до печенізького, в чому ми також бачимо прояв лісо-степової діалектики. Відповідно до відносної протилежності ландшафтів, далися взнаки й докорінні відмінності у способі життя, ментальності й характерній поведінці русько-українського та половецького етносів.

Русичі та половці ворогували між собою близько сторіччя (включно з добою Володимира Мономаха та його найближчих наступників на київському престолі). Змінилася ситуація в другій половині XII ст., коли відбувалися згадувані вище процеси християнізації половців та їх поступового переходу до осілості. Ми бачимо пряму залежність між еволюцією ментально-поведінкових рис половецького етносу та зміною характеру його взаємин із Руссю. Позаяк за епохи Середньовіччя вирішальне значення в міжнародних відносинах (принаймні, формально) мав конфесійний чинник, то навернення половців до християнства зняло перешкоди для укладання їхніх шлюбів із русичами. Наслідком русько-половецьких матримоніальних стосунків стало формування антропологічного типу козацького українського етносу, посилення степового вектору в напрямках експансії українців, набуття останніми питомо степових ментально-поведінкових особливостей (волелюбність, схильність до переміщень у просторі тощо). Насмілюємося стверджувати, що саме під дією половецького чинника відбулося антропологічне та духовне перетворення русичів (орієнтованих переважно на лісову Північ слов'яно-русів старокиївської доби) на власне українців (тобто козацький етнос, який на повний голос заявив про себе в середині II тис. н. е.).

Союз русичів із половцями на придінцевих і приазовських степових теренах остаточно утвердився на початку XIII ст., особливо з виникненням небезпеки з боку монголо-татар. Утім, битві над Калкою, в якій українці й половці спільно виступали проти Чингісханової орди, передували події, описані у „Слові у полку Ігоревім”, коли переяславський князь Ігор Святославич ходив походом „на землю Половецьку, за землю Руську” [110, 168]. Внаслідок же поразки в бою над Калкою 1223 р. половецький етнос незабаром асимілювався в середовищі сусідніх народів.

Таким чином, період другої половини XII – першої чверті XIII ст., ознаменований українсько-половецькою інтеграцією, становив своєрідний виняток щодо „дикопільного” характеру людського геопростору Південно-Східної України у другій половині I – першій половині II тисячоліття. Тенденції до поширення осілости населення цього регіону відновилися лише в XV ст.

Саме від кінця XV ст. в Руському Степу з’явилося козацтво. Ця доба була позначена виразним послабленням імперії Чингісидів та пасіонарним піднесенням у Північному Причорномор’ї. Втім, традиції козакування в причорноморсько-приазовському регіоні можна вважати безперервними з часів Київської Русі, якщо брати до уваги бродників. Проте, висновки Л. Гумільова [33] та наші власні міркування дають нам підстави твердити про ймовірну спадкоємність щодо бродників не українських, а донських козаків. Зокрема, на користь цієї версії свідчать факти протистояння бродників половцям – одним із предків запорожців, а також ареал поширення бродників, що простягався на схід від Кальміусу майже до Волги. Щодо козацтва українського, то Л. Гумільов та І. Каганець [35; 51] наголошують на важливій ролі литовського лицарства в його виникненні.

Українське козацтво не одразу постало як власне степовий феномен. На початку XVI ст. козаки населяли, в основному, лісостепову смугу, й лише в середині того ж сторіччя (за часів Дмитра Байди-Вишневецького) було закладено першу Запорозьку Січ на Хортиці. З того часу й почалася доба панування українців у Степу (за винятком сухостепової підзони, що перебувала під владою кримського хана), яке тривало близько двохсот років. На нашу думку, оволодіння Степом з боку козацтва стало можливим завдяки таким етногеографічним чинникам, як генетичний (і водночас ландшафтний) зв’язок козаків із половцями та напівкочовий спосіб життя козаків, суть якого ми вже окреслювали вище.

Початковий напрям експансії українського козацтва у глиб Степу – вздовж Дніпра – в середині XVII ст. (часу національно-визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького) змінився міграціями, пов’язаними з освоєнням широких степових просторів обабіч найбільшої ріки України. Так формувалося населення паланок запорозьких вольностей. Цей процес і зумовив поступову українізацію (при одночасній депоркизації) північностепової підзони.

Варто відзначити, що за часів найбільшого пасіонарного піднесення козацького етносу (перша половина XVII ст.) в середовищі духовної еліти українства, очолюваної Митрополитом Петром Могилою, активно формувалася ідея створення Київського Патріархату, що просторово мав би посісти середнє становище між тогочасними християнськими духовними центрами, а також столицями суміжних щодо України могутніх держав (Варшавою, Константинополем, Москвою, Римом) [11; 70].

Зміцнення Запорозької Січі в XVII ст. сприяло переміщенню центру українського політичного, економічного й духовно-культурного життя в бік Степу. Підтвердженнями тому можуть бути роль козацького гетьмана та старшини у квазідержавній самоорганізації українців в XVI – першій половині XVII ст., поширення чумакування – специфічної форми економічної діяльності українців козацької доби, геопросторово тісно пов’язаної зі Степом; будівництво на Хортиці храму на честь Покрови Пресвятої Богородиці – традиційно одного з найшанованіших в Україні свят; поява значної кількості народних пісень, зміст яких так чи інакше пов’язаний зі Степом. Останній факт, певно, найвиразніше підкреслює значення Степу в повсякденному житті одного із субетносів українців та етнічній свідомості всього українського народу.

Опанування українцями Степу й перетворення його на їхній етнічний ландшафт яскраво відображене в численних зразках фольклору завдяки значному поширенню в них лексем типу *кинь, козак, поле*, топонімів *Дунай, Дін, Крим, Ятрань* тощо, які віддзеркалюють степові реалії. Поява в українській мові багатьох тюркізмів на кшталт *козак, тупчак, чабан* тощо також свідчить про освоєння нашими предками степових просторів Північного Причорномор’я.

Контроль запорозького козацтва над степовими територіями тривав аж до переходу Південно-Східної України до промислового етапу розвитку, початок якого хронологічно збігся з ліквідацією української автономії у складі Російської імперії та руйнуванням Запорозької Січі (друга половина XVIII ст.). На думку М. Чмихова [126], це був час втрати пасіонарності козацьким етносом. Л. Гумільов вказує (на прикладі особистості О. Безбородька) на характерне для цієї доби явище переходу українських пасіонарів у служіння імперії [32]. Ми схильні до прийняття точок зору обох дослідників із заува-

женням, що діячі на кшталт згаданого вище О. Безбородька, Ф. Прокоповича, К. Розумовського змогли знайти застосування своїй пасіонарності ціною національної зради, продовжуючи служити царатові після Батуринської розправи (як Ф. Прокопович) або зруйнування Січі й закріпачення українських селян (як О. Безбородько).

Оволодіння запорозькими козаками Степом було настільки ґрунтовним, що етнічну ситуацію в Центрально-Південній Україні (північностепова підзона) царська Росія, втілюючи в життя ідеологію „третього Риму”, хоча й цілком відмінну від ідеології „Киева – нового Єрусалиму”, але все ж християнську, змінити не змогла. Українці цієї географічної смуги добре знали й пам’ятали свої волинські, подільські та середньонадніпрянські корені та відчували генетичну й духовну єдність із населенням зазначених етнічних земель (про що свідчать їхні настрої під час національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр.). Лише більшовицька влада, організувавши штучний Голодомор-ґеноцид 1932 – 1933 рр., винищила фізично кілька мільйонів українців (не тільки на сучасній державній території, а й на етнічних і суміжних землях поза її межами), а в багатьох із тих, що вижили, та їхніх нащадках, вселила надзвичайний страх, який відбирав у них сили до єднання та всенародного протистояння духовному, національному й соціальному поневоленню. Попри те, що етнічні українці дотепер становлять більшість населення степової смуги, не всі вони сьогодні духовно перебувають у єдності із співвітчизниками лісової й лісостепової смуг, а також Карпат. Очевидно, що для відновлення такої єдності необхідна ретельно продумана державна політика, спрямована на консолідацію української нації та пробудження національної свідомості в найширшому українському загалі.

Індустріальний етап розвитку людського геопростору Південно-Східної України. Досліджуваний регіон увійшов у індустріальний (промисловий) етап свого розвитку наприкінці XVIII ст. За цієї доби відбулися значні й досить різкі зміни в людському геопросторі, пов’язані з адміністративно керованим характером етнічних процесів (у тому числі – але не лише – у зв’язку з ростом промисловості) при швидкому збільшенні чисельності населення. Тоді ж виникли поселення, що згодом стали визначальними складовими частинами великих міст Донбасу – Лисичанська й Луганська. За

усним твердженням відомого луганського історика-краєзнавця доц. Г. Намдарова, яке базувалося на його власних ґрунтовних дослідженнях, Луганськ фундувався адміністративними методами на місці вже існуючого до того повітового міста Слов’яносербськ, мешканці якого були повністю виселені в інше місце. Важливо відзначити, що залюднювалося селище Луганський Завод (одне з ядер консолідації майбутнього міста Луганськ), в основному, інженерами із західноєвропейських країн та робітниками з різних регіонів Російської імперії. Такий етнічний склад населення суттєво вирізняв це селище з-поміж навколишніх сіл – переважно колишніх козацьких зимівників (деякі з них упродовж певного відрізка часу в XVIII ст. були „ротами” – військовими поселеннями російської армії).

У XIX ст. процеси урбанізації в Південно-Східній Україні та поліетнізації населення її міст виразно посилювалися. Саме в цьому сторіччі виникли такі міста, як Юзівка (тепер – Донецьк), Кадіївка (Стаханов), Алчевськ, Горлівка, Снаківське та багато інших. Галуззю спеціалізації економіки цих міст ставала вугільна або чорна металургія, але в будь-якому разі весь регіон набував яскраво виражених індустріальних (із функціонального погляду), етнічно нечітко визначених (з етнографічної точки зору) і пролетарських (за соціально-класовою ознакою) рис. Роль природних чинників у формуванні людського геопростору в цей час значно зменшилася, але й надалі залишалася досить суттєвою в сільській місцевості (як ми зазначали вище, зумовлена саме духом ландшафту степова селянська стихія вже на початку XX ст. визначила появу Махновщини /одним із її центрів було місто Старобільськ, що на півночі Луганщини/, а дух Степу лишався непоборним, принаймні, до Голодомору-ґеноциду 1932 – 1933 рр.).

XX сторіччя, в основному, позначилося продовженням розвитку тенденцій, властивих сторіччю попередньому. Втім, заіснували соціально-політичні чинники, що викликали їх штучне посилення: з одного боку – запроваджена більшовиками адміністративно-командна економічна система; з іншого боку – їхнє ж прагнення за будь-яку ціну створити „нову историческую общность людей – советский народ”, що втілювалося в житті з початку 70-х рр. XX ст.

Про характер еволюції людського геопростору Південно-Східної України в постголодоморний час свідчать основні напрями імміграції.

Як зазначає сучасна дослідниця трагедії 1932 – 1933 рр. І. Магрицька, в перші роки після Голодомору вимерлі села заселялися вихідцями з Росії, багато з яких, побачивши сліди великих людських страждань і відчувши на собі дух людоїдства й трупоїдства, незабаром повернулося назад [26]. Одночасно зростало населення шахтарських міст і селищ за рахунок біженців з українських земель (включно з етнічними територіями поза межами УСРР), що найбільше постраждали від геноциду, а також переселенців із різних союзних республік, переважно Росії. Нова хвиля імміграції припала на повоєнний час, коли на шахти Донбасу прибуло чимало людей із західних областей України (в тому числі засланих сюди „буржуазних націоналістів”). Крім того, практично до самого розпаду СРСР не припинявся потік іммігрантів із різних його регіонів.

Зазначені демографічні процеси мали своїм наслідком формування надзвичайно строкатої етнічної ситуації в характеризованому фрагменті геопростору. Не будучи вкоріненими в ландшафт, властивий їхній новій батьківщині й водночас засвоюючи його степовий, анархічний, кочівничий дух (про що ми вже зауважували вище), більшість нових мешканців міст і селищ Донбасу ставали „духовними кочовиками”, що за ментальною й культурною ознаками не могли визначитися етнонаціонально. Наведений етнопсихологічний чинник на початку 90-х рр. ХХ ст. почасти зумовив несприйняття деякими з цих громадян ідеї незалежності України. Хоча на початку ХХІ ст. українська державність стала незаперечною реальністю, а етнонім „українці” у значенні „всі громадяни України” звучав дедалі звичніше, бачення низки стратегічних напрямів розвитку держави в переважній більшості населення Південного Сходу України залишалося якісно відмінним стосовно мешканців більшості областей. Про це яскраво свідчать електорально-географічні (зокрема, електорально-ландшафтні) дані [58]. У цьому контексті варто згадати також і вперте використання представниками лівих політичних сил, орієнтованих переважно на Схід і Південь України, терміну „народ України” замість конституційного формулювання „Український народ”.

Сучасний етап переходу до постіндустріального розвитку. Нами вже коротко схарактеризовані особливості етнічної та етнопсихологічної ситуації, що склалася в південно-східних областях

після проголошення незалежності України. Серед чинників, які вплинули на процеси в людському геопросторі регіону, відзначимо політичний (здобуття Україною державності), соціально-економічний (глибока криза, що проявилася в різкому падінні виробництва й кількарізовому зниженні рівня життя громадян) і глобалістичний (перехід найрозвинутіших країн світу до формування постіндустріального /інформаційного/ суспільства).

Стосовно Південно-Східної України зазначені тенденції проявилися в докорінній зміні галузей спеціалізації економіки окремих міст і агломерацій. Можна впевнено говорити згадано про процес деіндустріалізації Луганської області, який відбувся за часів президентства Л. Кучми (1994 – 2005 рр.). Наприклад, у місті Стаханов Луганської області в 90-ті рр. ХХ ст. було закрито всі без винятку шахти; як наслідок, провідне місце в господарстві стало належати чорній металургії (завод із виробництва феросплавів) і машинобудуванню (вагоноремонтний завод). Щодо Луганської міської агломерації, то традиційно панівна машинобудівна галузь значною мірою втратила свої позиції, поступившись місцем сфері послуг (зокрема, банківській інфраструктурі). Можна навести й таке зіставлення: до початку деіндустріалізації Луганщини найбільшим підприємством в обласному центрі був тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції, який нараховував 25 тис. працівників; сьогодні найбільшим підприємством є Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, який налічує 20 тис. студентів (не буде перебільшенням твердження про те, що його майбутні випускники – потенційні безробітні).

Однією з характерних тенденцій розвитку етносфери Південно-Східної України, властивих початку ХХІ ст., є, за нашими спостереженнями, усвідомлення дедалі більшою кількістю громадян (незалежно від їх етнічного походження) своєї причетності до України як держави та поступова інтеграція етнічних українців до української етнічної нації, а представників етнічних меншин – до української політичної нації. На наш погляд, ці процеси зумовлені як державно-адміністративним чинником (підпорядкована столичному Києву влада є об’єктивною реальністю), так і природним фактором (північностеповий ландшафт є етнічним щодо українців від ХVІ – ХVІІ ст., і він сприяє пробудженню національного духу). Перспективи подальшої всебічної внутрішньої інтеграції українства ми пов’я-

зуємо також з усе активнішим упровадженням у життя суспільства комп'ютерних технологій і систем, формуванням єдиного загальнонаціонального інформаційного простору, в якому порозуміння між представниками різних етнічних земель держави стане значно легшим.

Таким чином, останні два десятиріччя розвитку людського геопростору Південно-Східної України позначені такими основними рисами: 1) вперше після козацької доби (і, за нашими спостереженнями, вдруге за всю історію; під час української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. та німецько-нацистської окупації в роки Другої світової війни тут переважали російські й донські впливи) регіон увійшов в український державно-політичний контекст; 2) збільшилася питома вага етнічних українців із 52% у 1989 р. до 58% у 2001 р. (ми це пов'язуємо з „малопрестижністю” належності до української національності в радянські часи); 3) відбулася значна перебудова структури господарського комплексу, спричинена, поперше, стрімким падінням матеріального виробництва в 90-х рр. ХХ ст. й, по-друге, малодоцільністю відновлення в наш час у повному обсязі виробництва в гірничовидобувній галузі як низькотехнологічного, орієнтованого лише на внутрішній ринок і небезпечного для життя працівників (набагато перспективнішим, на нашу думку, був би розвиток новітніх технологій і заснованих на них високотехнологічних виробництв через усебічну державну підтримку науки в депресивних регіонах України).

Враховуючи, з одного боку, певний відхід від індустріального напрямку розвитку Південно-Східної України та, з іншого боку, те, що високі (зокрема, інформаційні) технології лише почали впроваджуватися в життя регіону, ми пропонуємо називати сучасний етап його історії перехідним від індустріального до постіндустріального суспільства. Згадувана вище криза 90-х років деякою мірою була кризою переходу до останнього, що виникла в умовах дії низки суб'єктивних чинників соціально-політичного й економічного характеру (утримання влади компартійно-комсомольською номенклатурою, проведення кримінальної приватизації тощо). Щодо подальшого формування постіндустріального суспільства, то, на наш погляд, для цього є значний потенціал, для реалізації якого необхідне всебічне розкриття творчих сил нації завдяки міцній підтримці з боку держави та свідомих приналежності до української політичної нації підприємницьких кіл.

ВИСНОВКИ

Здійснене нами геософічне дослідження ґрунтується на основних світоглядних засадах, сформульованих фундатором геософії Е. Банзе, автором її багатьох теоретико-методологічних положень А. Піскозубом, іншими визначними українськими (В. Пашенко, С. Рудницький, О. Шаблій та ін.) і зарубіжними (Л. Берг, А. Геттнер, А. Григор'єв, О. фон Гумбольдт, В. Докучаєв, А. Ісаченко, Ф. Мільков, Ф. Ратцель, Дж. Райт, Е. Реклю, К. Ріттер, Ф. фон Ріхтгофен, М. Солнцев, В. Сочава та ін.) географами, а також етнологами, істориками (зокрема, історіософами), культурологами, філософами – В. Вернадським, Г. В. Ф. Гегелем, Л. Гумільовим, І. Кантом, П. Савицьким, П. Теяром де Шарденем, О. Шпенглером та ін. Геософія є міждисциплінарним науково-філософським напрямом, пошуки в якому передбачають застосування даних цілої низки природничих, гуманітарних і сакральних наук.

Хронологія розвитку геософічної думки від найдавніших часів до сьогодення засвідчує наявність кількох послідовних етапів її формування. *Перший* етап охоплює весь історичний час аж до ХІХ ст. У натурфілософських, географічних і космографічних творах найдавніших, античних і середньовічних учених містяться елементи геософії – спроби осмислити людський геопростір, компенсуючи прогалини у знанні географічних фактів (яскравий приклад – глобус Кратеса) або дослідити сакральний простір, нехтуючи земним як свого роду другорядним (космографічні дослідження ал-Хваріزمі, ал-Мас'уді та ін.). Загалом, цей етап можна назвати *елементарним*.

Другий етап еволюції геософічних ідей приурочений до ХІХ ст., коли Ойкумена поширилася майже на весь суходіл Землі. На цей час припав вихід фундаментальних географічних праць О. фон Гумбольдта й К. Ріттера, а також діяльність Я. Фальмераєра в галузі геополітики й історіософії. Чимало порушених ним питань безпосе-

редньо лежать у площині філософії геопростору, через що ми визнаємо геософічність його досліджень. Думки та висновки Я. Фальмераера, по суті, заклали початки нової галузі знання, тому ми вважаємо пов'язаний із творчістю цього вченого етап розвитку геософії *початковим*.

Поштовхом до початку наступного етапу геософічних досліджень була методологічна криза географії наприкінці XIX ст. Одним із напрямів її подолання стала „нова географія” Е. Банзе. Саме йому належить авторство терміну „геософія”. Мислитель був переконаний, що шлях порятунку географії полягає в її виході поза межі конкретно-наукового знання на рівень філософії та мистецтва. Тому *третій* етап розвитку геософічних досліджень ми називаємо *філософсько-мистецьким* (відповідно, *філософсько-мистецькою* є й парадигма, висунута Е. Банзе). До цього ж етапу належать геософічні пошуки П. Савицького [109] та інших авторів, що порушували географічні питання переважно не в площині науки, а у форматі вільної думки.

Четвертий, сучасний етап розвитку геософії розпочався після кількадесятирічної перерви в дослідженнях наприкінці XX ст. Він пов'язаний насамперед із науковою діяльністю А. Піскозуба. Головною особливістю цього етапу є, на нашу думку, поєднання конкретно-наукових і філософських засад у формуванні геософічної думки. Таке поєднання об'єктивно відображає діалектичний характер співвідношення науки та філософії як основних джерел виникнення геософії. Тому теперішній етап розвитку геософії (як і запропоновану А. Піскозубом геософічну парадигму) можна вважати *науково-філософським*. Його продовженням є, зокрема, сучасні дослідження з геонсихісторії (в тому числі вивчення проблеми кліматів), що перебувають, по суті, на межі з геософією [12; 13].

У процесі свого розвитку геософія пережила еволюцію від своєї філософсько-мистецької (Е. Банзе) до науково-філософської (А. Піскозуб) парадигми, що дає нам підстави вважати її галуззю не лише думки, а й знання.

Характеризуючи процес набуття геософією науково-методологічних основ, відзначаємо її перетворення впродовж XX ст. із загальногеографічного напрямку на суспільно-географічний. Підтвердженням тому є, з одного боку, активне оперування Е. Банзе понят-

тям „ландшафт” (зокрема, в контексті душі й духу) та, з іншого боку, наголошування А. Піскозубом на тісному зв'язку геософії з історіософією (дисципліною цілком гуманітарною) та географічних аспектах культурно-цивілізаційного процесу, що є предметом суспільствознавчих досліджень. Ми у пропонованій роботі намагасмося підвести під дослідження суспільно-географічних об'єктів і систем природничо-наукову базу, виражену в розумінні нами ландшафту – разом із породженим ним феноменом етносу – як провідного чинника формування духу геопростору. На нашу думку, ландшафт складається не лише із загальновідомих матеріальних компонентів-факторів, а й духу, що продукується природою всіх компонентів у цілому. Геопросторові особливості духу ландшафту ми й розглядаємо як головну передумову формування етнічної складової відповідного фрагменту геопростору.

Геософія як наукова дисципліна, що характеризується високим рівнем теоретизації знання, має як емпіричний (реальний), так і теоретичний (концептуальний) об'єкти дослідження. Багатоаспектність реального об'єкта – земної поверхні (яку з різних сторін вивчає географія в цілому) – викликає потребу у формулюванні концептуального об'єкта (яким, на нашу думку, є людський геопростір) та предмета геософічних досліджень (організація людського геопростору, зумовлена функціонуванням і взаємодією чинників, що його формують).

На сучасному етапі життя людства, позначеному початком переходу суспільства в інформаційну стадію розвитку та стрімким перебігом глобалізаційних процесів, нарізла необхідність здійснення геософічної регіоналізації світу. В основу зазначеної регіоналізації ми покладаємо ландшафтно-етнічний принцип, суть якого полягає у визнанні пріоритетного значення приуроченості етносів до територій із певними природними умовами й відповідних їм ландшафтів.

Геософія є синтетичною галуззю науково-філософського знання. Безпосередньо сполучена з *географією* та *філософією*, на межі яких вона виникла, ця дисципліна також споріднена з багатьма іншими науками, з кожною – по-своєму.

Формування теоретико-методологічних основ геософії на сьогодні пов'язане з проблемою визначення статусу цієї дисципліни

(наука, науковий напрям, галузь знання тощо). На нашу думку, *геософія як наукова дисципліна є межевою галуззю знання й думки на географічно-філософському пограниччі*. Таке місце геософії у структурі знання зумовлює її значне насичення поняттєво-категорійним апаратом та методами як філософії, так і конкретних наук, насамперед географії.

Діалектика та тріалектика є фундаментальними методами геософічних досліджень. Дія законів діалектики при осягненні людського геопростору знаходить прояв повсюдно. Багато географічних реалій (форми рельєфу, деякі фізико-географічні зони тощо) сформувалося завдяки взаємодії певних протилежностей. Чимало явищ постало через поступове посилення прояву тих чи інших їх ознак, які сукупно згодом дали початок цим явищам. Приписання існування геопросторових реалій неодмінно пов'язане з негайним виникненням нових проявів дійсності, чим забезпечується безперервне функціонування будь-яких горизонтальних фрагментів географічної оболонки.

Тріалектичний метод використовується в разі наявності впливу третього чинника на співвідношення між поняттями (протилежностями), що характеризують геопростір. Результатом стає синтез, який – за співучасті тези й антитези – формує метасинтез. Останній дозволяє ієрархізувати систему понять, що дозволяє уникати певної анархічності.

Геософія, як межева синтетична наукова дисципліна, застосовує широкий спектр методів досліджень – загальнонаукових, міждисциплінарних, загальногеографічних і розроблюваних нами власне геософічних.

Геософічні дослідження немислимі без активного оперування загальнофілософськими категоріями. З огляду на світоглядний характер географії, ці категорії піддаються глибокому аналізу, деякі зазнають особливої інтерпретації. Важливе місце в геософічних дослідженнях посідає осмислення різних компонентів географічного положення об'єктів. Своєрідним є й геософічний погляд на низку фундаментальних понять географії, які ми вважаємо ключовими через досить високий рівень їхньої абстрагованості, що проявляється в багатозначності тлумачення та зумовлює методологічний характер досліджень виражених цими поняттями явищ.

Так, зв'язки між етносом і ландшафтом як середовищем його життя ми виражаємо через формування поняття про ландшафтно-етнічний чинник творення людського геопростору та формулювання ландшафтно-етнічного принципу геософічної регіоналізації. Етнос ми бачимо особливим компонентом-фактором ландшафту, що, як суб'єкт „мозаїчної антропосфери” (Л. Гумільов), не лише формує дух ландшафту, але й сам має духовну природу.

Центральне місце категорії духу в геософії зумовлене його роллю у встановленні зв'язку між ландшафтом і етносом, що його населяє. Погоджуючись із тезою апологетів географічного детермінізму про визначальний вплив природного середовища на життя людських спільнот, ми сприймаємо її з ідеалістичних позицій, визнаючи непрямої вплив природних умов на людину й етнос за посередництва духу ландшафту, який творить дух етносу.

Із категорією ландшафту пов'язане формування низки понять, що є ключовими в геософії. Зокрема, для характеристики міжзональних співвідношень ландшафтів суходолу ми пропонуємо застосовувати терміни „аналогічні ландшафти” й „відносно протилежні ландшафти”. Це окремі елементи поняттєво-термінологічної системи геософії, яка сьогодні перебуває на етапі становлення, а вдосконалення якої є одним із завдань нашої роботи.

Геософічна картина світу, представлена виділеними нами землесвітами, георегіонами й субрегіонами, постійно еволюціонує. Людський геопростір не є незмінним у часі; він постійно розвивається відповідно до еволюції кліматичних умов та пасіонарних піднесень і занепадів етносів (а в минулому змінювався ще й у міру розширення Ойкумену та освоєння недавно відкритих територій). Через те ми вважаємо напрацьовані нами схеми геософічної регіоналізації такими, що характеризують наше сьогодення, але не відображають просторової картини минулого та майбутнього. Яскравими прикладами є еволюція геопростору в межах Північної Америки, пов'язана з відкриттям континенту, подальшим просуванням європейських колонізаторів на Захід і наступною частковою етнокультурною інтеграцією колишніх північних мексиканських територій до США, або перетворення північного степу України з тюркської на власне українську ландшафтну смугу, включену нами до Єврамерики.

Ми намагалися в загальних рисах визначити перспективи розвитку людського геопростору. На нашу думку, цілком імовірним є розширення в майбутньому Пацифіки (як варіант, за рахунок Індостану) як землесвіту, якому впродовж останніх двох сторіч найбільше властивий розвиток, і який характеризується найкраще вираженими модерними рисами (зокрема, впровадженням новітніх технологій в усі сфери суспільного життя). Так само вважаємо можливим дрейф геософічних меж, що відокремлюють Балканський і Кавказький перехідні землесвіти від Євразії й Афразії.

Крім зміщення меж існуючих сьогодні землесвітів, ми визнаємо можливість формування нових (перехідних) землесвітів. Це, зокрема, може бути Іранський землесвіт, який виникне через подальше пасіонарне піднесення іранського етносу та набуття шийтською спільнотою статусу цивілізації, окремої від загальномусульманської. Також ми наголошуємо на ймовірності утворення в майбутньому Українського землесвіту завдяки внутрішній етнополітичній та духовно-культурній інтеграції нашого народу й синтезу фрагментів субрегіонів, що охоплюють сучасну українську етнічну територію. У разі реалізації такої перспективи українство постане на світовій арені як нація, в якій органічно сполучені західні (євразійські) та східні (великостепові) ментально-поведінкові риси, і яка консолідована навколо одного з найвизначніших сакральних центрів світу – Києва.

Однією з основних складових цього дослідження є розроблена нами схема організації людського геопростору на глобальному, національному та регіональному рівнях. Зокрема, нами запропонована оригінальна схема геософічної регіоналізації земного простору з виділенням землесвітів (основних і перехідних), георегіонів, субрегіонів і геософічних територіальних утворень нижчих рангів (регіонального рівня).

Важливою особливістю виокремлюваних нами землесвітів є охоплення ними не лише суходолу, а й океанічних просторів. Такий підхід ми обґрунтовуємо суттєвим зменшенням бар'єрної ролі океанів у сучасних умовах поступового формування інформаційного суспільства, пов'язаного з подоланням відстаней. Як наслідок прояву зазначеної тенденції, можливим є творення вельми подібного духу геопростору на різних берегах океанів (Атлантичного, Великого).

З урахуванням ландшафтно-етнічного, етноісторичного, мовного, сакрального та інших чинників диференціації людського геопростору, ми виокремили дев'ять основних землесвітів, що охоплюють як суходільні простори в межах одного континенту, так і землі, розділені океанами, включно із самими океанічними акваторіями. Коректність такого підходу ми обґрунтовуємо максимальною, ніж будь-коли в минулі часи, розвинутістю комунікацій за наших днів, та розвитком інформаційних технологій, що також нівелює відстані й водні бар'єри. Разом із тим, кожен землесвіт приурочений до певної комбінації ландшафтних смуг, що становлять середовище мешкання генетично, духовно й ментально споріднених етносів. Крім основних, ми виділяємо також вісім перехідних землесвітів, приурочених до найбільш виражених контактних зон за ландшафтно-етнічними (а відтак, і культурно-цивілізаційними) ознаками.

Особливості диференціації людського геопростору на національному рівні ми пов'язуємо з ландшафтними відмінностями всередині етнічної території. Зокрема, стосовно України велике значення має її положення в чотирьох природних зонах, представлених відносно протилежними ландшафтами – лісом і степом, а також широкою середньою смугою лісостепу.

Ландшафтно-етнічний чинник став основою для виділення нами на території України чотирьох геософічних країв, із яких три (в тому числі осьовий – центрально-східний) належить до євразійського землесвіту, один – причорноморсько-кримський – до Великого Степу. Така геософічна неоднорідність національного простору є, на нашу думку, передумовою формування позитивної комплементарності українців із сусідніми етносами як на півночі й заході (білоруси, поляки, словаки), так і на сході та півдні (казахи, кримські татари).

Регіональний рівень організації людського геопростору передбачає певну єдність природних умов у межах регіону (насамперед, морфоструктурних і зональних рис). Із геософічних позицій ми характеризуємо й осмислюємо їх роль у формуванні духу ландшафту і вплив на етносферу. Природний регіон часто є осередком формування субетносів та етнографічних груп (приклади щодо українського етносу – південно-східний субетнос на Донецькому краї, ет-

нографічні групи бойків, гуцулів і лемків у Карпатах), що, як особливі внутрішньоетнічні спільноти, розвиваються під впливом деяких відмінних від навколишніх територій рис духу геопростору.

Зміни етнічної ситуації в певному регіоні залежать від дії природних чинників як прямо (наприклад, від флуктуацій кліматичних умов), так і опосередковано (через пасіонарні спалахи)*.

Досліджуючи географічні передумови формування людського геопростору Південно-Східної України, ми переконалися в циклічному характері функціонування етносфери. Кожен із двох виділених нами з геософічного погляду доіндустріальних циклів розвитку регіону починається з домінування в ньому кочових народів і завершується опануванням цього ж фрагменту геопростору українськими етносами. Етнічні процеси, що відбувалися в регіоні за промислової доби, значною мірою пов'язані з дією соціальних чинників (насамперед, державно-адміністративного, з яким пов'язуємо виникнення етнокультурного явища „духовного кочівництва”). Водночас на дух геопростору впливало широкомасштабне антропогенно-техногенне перетворення природних систем, яке, зокрема, в Південно-Східній Україні призвело до часткового руйнування одвічно степового духу ландшафтів.

На сучасному етапі поступового переходу суспільства зазначеного регіону в постіндустріальну фазу розвитку найвизначнішими є такі чинники генези, як здобуття Україною політичної незалежності, зумовлена переважно суб'єктивними факторами деіндустріалізація, а також загальносвітові тенденції, пов'язані з процесами глобалізації та інформатизації.

* Так, із проявами сімсотрічної кліматичної ритміки ми пов'язуємо почергове панування в степах Південно-Східної України кочових етносів різного походження, що періодично припинялося завдяки сплескам пасіонарності українських етносів, які оволодівали цим фрагментом геопростору оволодівали українські етноси (антський, козацький, частково – старокиївський).

ЛІТЕРАТУРА

1. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва'аджа' иб ал-малик ал-каххар («Сокращение [книги о] памятниках и чудеса царя могучего») // Изд. текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М. Буниятова. – Москва: Наука, 1971. – 189 с.
2. Аджиджа М. Европа, тюрки. Великая Степь / М. Аджиджа. – Москва: АСТ, 2004. – 473 с.
3. Алампиев П.М. Географический детерминизм / П.М. Алампиев // Краткая географическая энциклопедия. – Москва: Сов. энциклопедия, 1960. – Т. 1. – С. 420 – 421.
4. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества / В.А. Анучин. – Москва: Мысль, 1982. – 336 с.
5. Атлас світу: Авториз. пер. з англ. [гол. ред. І. Руденко]. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – 336 с.
6. Барановський М.О. Проблеми реформування адміністративно-територіального устрою депресивних аграрних територій / М.О. Барановський // Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку / Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28-29 квіт. 2006 р.). Зб. тез доповідей. – К., 2006. – С. 120 – 122.
7. Бассин М. Россия между Европой и Азией: идеологическое конструирование географического пространства / М. Бассин // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология / Сост. П. Верг, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. – Москва: Новое издательство, 2005. – 696 с.
8. Белинский В.Б. Страна Моксель, или Открытие Великороссии: Роман-исследование. – Изд. 2-е. – Кн. 1 / Владимир Белинский. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2007. – 408 с.
9. Берг Л.С. Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области / Л.С. Берг // Сборник в честь семидесятилетия профессора Дмитрия Николаевича Анучина. – Москва: Издание Императорского общества любителей естествоз-

нання, антропології та етнографії, що належить до Московського університету, 1913. – С. 117 – 153.

10. Білик І.І. Меч Арея: Роман [вступ. слово О. Апанович]. – 2-ге вид. / Іван Білик. – К.: Веселка, 2004. – 432 с.

11. Борисова О.В. Історичні підвалини Київського Патріархату / О.В. Борисова, А.О. Климов. – Луганськ: Альма-матер, 2001. – 118 с.

12. Борисова О.В. Готські клімати / Ольга Борисова // Бахмутський шлях. – 2002. – № 3 – 4. – С. 161 – 178.

13. Борисова О.В. Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V – XV ст.): монографія / Ольга Василівна Борисова. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 456 с.

14. Борисова О.В. Соціально-історична антропологія: Навч. посібник / Ольга Борисова // Луганськ: Альма-матер, 2007. – 328 с.

15. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда / Михайло Брайчевський. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – 132 с.

16. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – Москва: Наука, 1983. – 413 с.

17. Валишевский К. Иван Грозный. Репринтное воспроизведение издания 1912 года / К. Валишевский. – Москва: Икпа, 1989. – 420 с.

18. Василенко Г.К. Руси / Г.К. Василенко. – К.: Знання, 1990. – 48 с.

19. Василенко Г.К. Велика Скіфія / Г.К. Василенко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.

20. Вассиан Ю. Твори. – Т. I. – Степовий Сфінкс: Сусп.-філос. нариси / Юліян Вассиан. – Торонто: Євшан-Зілля, 1972. – 288 с.

21. Вернадский В.И. Размышления натуралиста: В 2-х кн. – Кн. 2. Научная мысль как планетное явление / В.И. Вернадский. – Москва: Наука, 1977. – 192 с.

22. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. – Москва: Наука, 1988. – 520 с.

23. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

24. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины [гл. ред. А.Ф. Трёшников]. – Москва: Сов. энциклопедия, 1988. – 432 с.

25. Воронов А.Г. Биогеография мира / А.Г. Воронов, Н.Н. Дроздов, Е.Г. Мяло. – Москва: Высш. шк., 1985. – 272 с.

26. Врятована пам'ять [Текст]: Голодомор 1932 – 33 рр. на Луганщині: свідчення очевидців / уряд. І. Магрицька. – Луганськ: Промдрук, 2008. – 464 с.

27. Госьков П.И. Информационно-энергетические основы духовности современного человека. Ч. II (экспериментальный вариант) / П.И. Госьков. – Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2001. – 50 с.

28. Григорьев А.А. Предмет и задачи физической географии / А.А. Григорьев // На методологическом фронте географии и экономической географии. – Москва – Ленинград, 1932. – С. 45 – 59.

29. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. [редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – Т. I. До початку XI віка / Михайло Грушевський. – К.: Наук. думка, 1994. – 736 с.

30. Гумбольдт А. Путешествие в равноденственные области Нового Света в 1799 – 1804 г.г. Остров Tenerife и Восточная Венесуэла / Александр Гумбольдт. – Москва: Географгиз, 1953. – 503 с.

31. Гумилёв Л.Н. География этноса в исторический период / Л.Н. Гумилёв. – Ленинград: Наука, 1990. – 280 с.

32. Гумилёв Л.Н. Конец и вновь начало / Л.Н. Гумилёв. – СПб. – Москва: Кристалл – АСТ, 2002. – 415 с.

33. Гумилёв Л.Н. Открытие Хазарии / Л.Н. Гумилёв. – СПб. – Москва: Кристалл – АСТ, 2002. – 347 с.

34. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 558 с.

35. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилёв. – Москва: АСТ, 2007. – 768 с.

36. Дашкевич Я.Р. Основні етапи етнічної історії української нації. Міфологізація та деміфологізація / Ярослав Дашкевич // Родовід. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – Черкаси, 1991. – № 2. – С. 32 – 36.

37. Де Блій Г. Географія: світи, регіони, концепти. Пер. з англ. / Г. Де Блій, П. Муллер, О. Шаблій. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.

38. Демографический энциклопедический словарь [гл. ред. Д.И. Валентей]. – Москва: Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.

39. Докучаев В.В. О почвоведении // В.В. Докучаев. Сочинения. – Т. VII. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 5 – 50.
40. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні / А.І. Доценко. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 63 с.
41. Жадан В.Б. Гедонизм и аскетизм в религиозно-философских системах / Жадан В.Б. // Collegium. Междунар. научн. журн. – Вып. 21. – К., 2005. – С. 79 – 87.
42. Жучкевич В.А. Физическая география материков и океанов: Учеб. пособие для геогр. спец. вузов: В 2 ч. / В.А. Жучкевич, И.П. Галай, М.В. Лавринович и др. – Минск: Университетское, 1986 – 1988.
43. Заставний Ф.Д. Українські степічні землі / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
44. Иванов-Омский И.И. Исторический материализм о роли географической среды в развитии общества / И.И. Иванов-Омский. – Москва: Госполитиздат, 1950. – 344 с.
45. Игнатенко А.А. Ибн-Халдун / А.А. Игнатенко. – Москва: Мысль, 1980. – 160 с.
46. Иллюстрированный атлас мира. – Лондон – Нью-Йорк – Монреаль – Москва, 2002. – 288 с.
47. Ільїна Е. Читаючи «Влесову книгу» / Е. Ільїна // Літ. Україна. – 1990. – 27 верес. – С. 6.
48. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование / А.Г. Исаченко. – Москва: Высш. шк., 1991. – 366 с.
49. Исаченко А.Г. Географический детерминизм – конструктивная научно-мировоззренческая концепция / А.Г. Исаченко // Известия Русского Географического общества. – 2006. – Вып. 3. – С. 1 – 14.
50. К-й І. Прокопович Теофан / І. К-й // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні: В 11-ти т. – Т. 6. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1996. – С. 2353 – 2354.
51. Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / Ігор Каганець. – К.: Вид. А. С. К., 2004. – 336 с.
52. Каганець І.В. Нація золотих комірців. Психоінформаційна

концепція України / Ігор Каганець. – Тернопіль: Мандрівець, 2005. – 208 с.

53. Калесник С.В. Человек и географическая среда / С.В. Калесник. – Ленинград, 1950. – 39 с.
54. Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства: Роман-есе. – 5-е вид. зі змінами і доп. / Ю. Канигін. – К.: Україна, 2002. – 448 с.
55. Кисельов Ю.О. Про співвідношення понять “Географія релігій” і “сакральна географія” / Ю.О. Кисельов // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. “Географічна освіта і наука в Україні”, присвяченої 130-річчю Українського географічного товариства і 70-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – С. 271 – 272.
56. Кисельов Ю.О. Геософічні аспекти зовнішньополітичних векторів українства від XVII сторіччя / Ю.О. Кисельов // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.5. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С. 397 – 400.
57. Кисельов Ю.О. До вивчення сакральних ландшафтів Луганщини / Ю. Кисельов // Ландшафтознавство: традиції та тенденції: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю з дня народження професора К.І. Геренчука, 70-річчю з дня народження професора Г.П. Міллера, 60-річчю кафедри фізичної географії і 50-річчю діяльності Львівської школи ландшафтознавства (8–12 верес. 2004 р.). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – С. 228 – 230.
58. Кисельов Ю.О. Геософічні аспекти етносферних процесів в Україні в контексті Помаранчевої революції / Ю.О. Кисельов // Фізична географія і геоморфологія. – Вип. 48. – К., 2005. – С. 66 – 70.
59. Кисельов Ю.О. Регіональна геософія – нова якість географічної регіоналістики / Юрій Кисельов // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль, 2005. – №2. – С. 13 – 16.
60. Кисельов Ю.О. До формування теоретико-методологічних основ геософічних досліджень / Юрій Кисельов // Історія української географії. Всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Вип. 2 (14). – С. 8 – 11.

61. Кисельов Ю.О. Про геософічне положення України / Ю.О. Кисельов // Наукова молодь: Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. «Наукова молодь: досягнення та перспективи». – Т. 2. Соціально-гуманітарні науки. Природничо-географічні, математичні та технічні науки. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 148 – 151.

62. Кисельов Ю.О. Геософічна думка до початку ХХ сторіччя / Ю.О. Кисельов // Часопис соціально-економічної географії. – Вип. 2. – Х., 2007. – С. 51 – 56.

63. Кисельов Ю.О. Деякі етнологічні аспекти геософічного осмислення фізико-географічного положення України / Ю.О. Кисельов // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. „Реґіон-2007: стратегія оптимального розвитку” (17-18 квіт. 2007 р., м. Харків). – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 65 – 67.

64. Кисельов Ю.О. Ландшафт як чинник формування національної свідомості українців / Ю.О. Кисельов // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: 36. наук. пр. / Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 47 – 49.

65. Кисельов Ю.О. Діалектика і тріалектика в геософії / Ю.О. Кисельов // Екологія і раціональне природокористування: 36. наук. праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2008. – С. 39 – 42.

66. Кисельов Ю.О. Середня смуга України як геософічний реґіон / Ю.О. Кисельов // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. „Реґіон-2008: стратегія оптимального розвитку” (16-17 жовт. 2008 р., м. Харків). – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 44 – 46.

67. Кисельов Ю.О. Філософські категорії та наукові поняття в геософії / Ю.О. Кисельов // Часопис соціально-економічної географії. – Вип. 4. – Х., 2008. – С. 62 – 66.

68. Кисельов Ю.О. Деякі геософічні аспекти ландшафтно-етнічних взаємозв'язків / Кисельов Ю.О. // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 21 (60). – № 2. – География. – Симферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 201 – 205.

69. Кисельов Ю.О. До проблеми класифікації методів геософічних досліджень / Ю.О. Кисельов // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. 36. наук. праць. – Херсон: ІІІ Вишемірський, 2009. – С. 203 – 207.

70. Кисельов Ю.О. Елементи геософії у працях українських авторів / Ю.О. Кисельов // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. праць. – Вип. 460. Географія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 15 – 18.

71. Кисельов Ю.О. Регіональний рівень організації людського географічного простору / Ю.О. Кисельов // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. „Реґіон-2009: стратегія оптимального розвитку” (5-6 листоп. 2009 р., м. Харків). – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 104 – 107.

72. Кіндратенко А.М. Походження та дії ґунів: У 2-х кн. / Анатолій Кіндратенко. – Х.: Просвіта, 2002. – 96 с.

73. Кіндратенко А.М. Європейські ґуни – предки українців / Анатолій Кіндратенко. – Х.: Див, 2007. – 168 с.

74. Ключевский В.О. Исторические портреты: Деятели исторической мысли / В.О. Ключевский. – Москва: Правда, 1990. – 622 с.

75. Кобилух В.О. Українські козацькі назви у санскриті / В.О. Кобилух. – Донецьк: Інститут проблем штучного інтелекту, 2003. – 245 с.

76. Краткая географическая энциклопедия: В 5-ти т. / Гл. ред. А.А. Григорьев. – Москва: Сов. энциклопедия, 1960 – 1966.

77. Кузанский Николай. О предположениях // Сочинения в 2-х т. – Т. 1: Перевод / Общ. ред. и вступит. статья З.А. Тажурзиной / Николай Кузанский. – Москва: Мысль, 1979. – С. 263 – 264.

78. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Вип. 1 / Петро Курінний. – Мюнхен, 1970. – 138 с.

79. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України / Петро Лаврів. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1996. – 192 с.

80. Ленин В.И. Новые данные о законах развития капитализма в земледелии. – Вип. 1. Капитализм и земледелие в Соединённых Штатах Америки // В. Ильин (Н. Ленин). – Петроград: Жизнь и знание, 1917. – 104 с.

81. Липа Ю.І. Призначення України / Юрій Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.

82. Липа Ю.І. Чорноморська доктрина / Юрій Липа // Всеукраїнська трилогія. – Т. II [керівник проекту Василь Яременко]. – К.: МАУП, 2007. – 392 с.

83. Липинський В.К. Повне видання творів, архів, студії / В. Липинський; ред. Я. Пеленський; у 25-ти т. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут В.К. Липинського. – Т. 3: Україна на переломі 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. – 1991. – 346 с.

84. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом / Г. Лужницький. – Філадельфія, 1954. – 723 с.

85. Маланюк Є.Ф. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 80 с.

86. Маринич О.М. Фізична географія України [Текст]: підручник / О.М. Маринич, П.Г. Шинченко. – 3-є вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 511 с.

87. Мартоині Э. Основы физической географии. Т. I: Пер. с франц. / Под ред. проф. И.С. Щукина. / Э. Мартоині. – Москва – Ленинград: Гос. объедин. науч.-тех. изд-во, 1939. – 460 с.

88. Массон В.М. Первые цивилизации / В.М. Массон // АН СССР, Ин-т археологии, Ленингр. отд-е. – Ленинград: Наука, 1989. – 274 с.

89. Мильков Ф.Н. Ландшафтная сфера Земли / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1970. – 207 с.

90. Мильков Ф.Н. Общее землеведение: Учеб. для студ. географ. спец. вузов / Ф.Н. Мильков. – Москва: Высш. шк., 1990. – 335 с.

91. Мішко С. Нарис ранньої історії Руси-України / С. Мішко. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1981. – 290 с.

92. Монтескьє Ш. О духе законов / Ш. Монтескьє // Избранные произведения. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 157 – 733.

93. Мороз С.А. Методологія географічної науки / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 334 с.

94. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит / Степан Наливайко. – К.: ВЦ «Просвіта»; Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2001. – 280 с.

95. Николис Г. Познание сложного / Г. Николис, И. Пригожин. – Москва: Мир, 1990. – 342 с.

96. Павленко Ю.В. Исихастская традиция в глобализирован-

ном мире / Павленко Ю.В. // Collegium. Междунар. научн. журн. – Вып. 21. – К., 2005. – С. 79 – 87.

97. Павлов С.В. Географія релігій: Навч. посібник / С.В. Павлов, К.В. Мезенцев, О.О. Любіцева. – К.: АртЕк, 1999. – 504 с.

98. Паламарчук М.М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук // Укр. геогр. журн. – 1994. – №1. – С. 3 – 9.

99. Пашенко В.М. Методологія постнекласичного ландшафтознавства: монографія. / В.М. Пашенко. – К., 1999. – 284 с.

100. Пашенко В.М. Землезнання: Кн. I. Методологія природничо-географічних наук / В.М. Пашенко. – К., 2000. – 320 с.

101. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та приміт. М.С. Трофимука; передм. та заг. наук. ред. О. Прицака; післяслово О.П. Трофимук та М.С. Трофимука]; мал. О.В. Штанка. – К.: Веселка, 1994. – 77 с.

102. Повість врем'яних літ / Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Х.: Фоліо, 2008. – 317 с.

103. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х тт. – 4-е вид. – Т. 1 / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. – 590 с.

104. Пригожин И. Время, хаос, квант: Пер. с англ. / И. Пригожин, И. Стенгерс. – Москва: Издательская группа «Прогресс», 1999. – 268 с.

105. Реклю Э. Человек и Земля: пер. с франц. П.Ю. Шмидта: В 6 т. / Элизе Реклю. – СПб.: Брокгауз – Эфрон, 1906 – 1909.

106. Ретеюм А.Ю. Земные миры: монография / А.Ю. Ретеюм. – Москва: Мысль, 1988. – 270 с.

107. Ровенчак І.І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: монографія / І.І. Ровенчак. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 240 с.

108. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України. Упор., передмова О.І. Шаблія / Степан Рудницький. – Львів: Світ, 1994. – 415 с.

109. Савицкий П. Географический обзор России-Евразии / П. Савицкий // Россия: Особый географический мир. – Прага: Евразийское книгоиздательство, 1927. – 75 с.

110. Слово про Ігорів похід / У кн.: *Повість врем'яних літ* / Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Х.: Фоліо, 2008. – С. 165 – 190.
111. Смирин М.М. Томас Мюнцер и учение Иаохима Флорского / М.М. Смирин // *Средние века: Сборник.* – Вып. II. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – С. 292 – 322.
112. Солнцев Н.А. Учение о ландшафте (избранные труды) / Н.А. Солнцев. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 384 с.
113. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах / В.Б. Сочава. – Новосибирск: Наука, 1978. – 320 с.
114. Сукачѳв В.Н. О принципах генетической классификации в биоценологии / В.Н. Сукачѳв // *Журн. общ. биол.* – 1944. – Т. V. – № 4. – С. 213 – 226.
115. Сулейменов О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя / Олжас Сулейменов. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 303 с.
116. Сухова Н.Г. Карл Риттер и географическая наука в России / Н.Г. Сухова. – Ленинград: Наука, 1990. – 204 с.
117. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Пер. с франц. Н.А. Садовского / Пьер Тейяр де Шарден. – Москва: Прогресс, 1965. – 296 с.
118. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: Пер. з англ. / А.Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 615 с.
119. Трубочанінов С.В. Історична географія України: Навч. посібник / С.В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2003. – 168 с.
120. Тутковський П.А. Природня районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів України на підставі геологічної їх еволюції / П.А. Тутковський. – К.: Наркомземсправ, 1922. – 80 с.
121. Физическая география материков и океанов: Учеб. для геогр. спец. ун-тов / Ю.Г. Ермаков, Г.М. Игнатъев, Л.И. Куракова и др.; Под общей ред. А.М. Рябчикова. – Москва: Высш. шк., 1988. – 592 с.
122. *Философский словарь* [под ред. М.М. Розенталя]. Изд. 3-е. – Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1972. – 496 с.
123. Фисуненко О.П. Общие закономерности развития природы и стратиграфия / О.П. Фисуненко. – Луганск: Альма-матер, 2002. – 82 с.

124. Франчук В. Тутковський Павло Аполлонович / В. Франчук, П. Шищенко // *Хрестоматія з географії України: Посібник для вчителя /упоряд. П.О. Масляк, П.Г. Шищенко.* – К.: Генеза, 1994. – С. 54 – 55.
125. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – Москва: Мир, 1980. – 404 с.
126. Храмова В.Л. О категории духа / Храмова В.Л. // *Collegium. Междунар. научн. журн.* – Вып. 21. – К., 2005. – С. 4 – 43.
127. Чмихов М. Україна від минулого до майбутнього / Микола Чмихов // *Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки.* – Вип. 8. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1992. – С. 34.
128. Чубинській П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции вь Западно-Русский край / П. Чубинській // Упоряд.: Н. Муніч, В. Серебряй. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с.
129. Чхеидзе К.А. Из области русской геополитики / К.А. Чхеидзе // *Тридцатые годы.* – Paris: de Navarre, 1931. – P. 113.
130. Шаблій О.І. Сакральная география: становление и перспективы развития / О.І. Шаблій, А.І. Висьтак // *Проблемы территориальной организации общества: Тез. докл.* – Пермь, 1993. – С. 27 – 28.
131. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
132. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.
133. Шаблій О.І. Фундаментальні об'єкти дослідження суспільної географії у класичному, некласичному і постнекласичному вимірах / Шаблій О.І. // *Україна: географічні проблеми сталого розвитку: 36. наук. праць.* В 4-х т. – К.: ВГЛ «Обрії», 2004. – Т. 1. – С. 96 – 107.
134. Шевчук Л.Т. Сакральна географія / Л.Т. Шевчук. – Львів: Вид. Львів. ун-ту, 1999. – 160 с.
135. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. [редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – Т. 1 / Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.

136. Яншин А.Л. Учение В.И. Вернадского о биосфере и переходе её в ноосферу / А.Л. Яншин // В кн.: В.И. Вернадский. Философские мысли натуралиста. – Москва: Наука, 1988. – 520 с.

137. Anzaldúa G. Borderlands/La Frontera / Gloria Anzaldúa. – San Francisco: Aunt Lute Press, 1987. – 150 p.

138. Banse E. Die Türkei, eine moderne Geographie / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1915. – 454 S.

139. Banse E. Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1924. – 96 S.

140. Banse E. Landschaft und Seele. Neue Wege der Untersuchung und Gestaltung / Ewald Banse. – München – Berlin: R. Oldenburg, 1928. – 469 S.

141. Banse E. Die Geographie und ihre Probleme / Ewald Banse. – Berlin: Mauritius Verlag, 1932. – 202 S.

142. Fallmerayer J. Ph. Die gegenwärtige Zustände der europäischen Türkei und des freien Königreichs Griechenland / J. Ph. Fallmerayer // Fragmente aus den Orient. – 2-te Aufl. – Stuttgart, 1877. – S. 577 – 597.

143. Hettner A. Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden / Alfred Hettner. – Breslau: Ferdinand Hirt, 1927. – 463 S.

144. Huntington S. Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego / S. Huntington. – Warszawa: Muza, 1997. – 544 s.

145. Kiernan V.G. Europe in the Colonial Mirror / V.G. Kiernan // History of European Ideas. – 1980. – Vol. 1. – P. 39.

146. Masūdī. Kitāb at-tanbīh w'al-ischrāf auctore al- Masūdī. Accendunt indices at glossarium ad tomos 7 at 8 // Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. – Pars. VIII. – Lugduni Batavorum: Edidit M.J. Brill, 1894. – XLIX. – 508 p.

147. Piskozub A. Między historiozofią a geozofią / Andrzej Piskozub. – Gdańsk, 1994. – 250 s.

148. Richthofen F. von. Vorlesungen über allgemeine Siedlungs- und Verkehrsgeographie. Bearbeitet und herausgegeben von Dr. Otto Schlüter / Ferdinand v. Richthofen. – Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1908. – 352 S.

149. Ritter C. Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur

Geschichte des Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften. Erster Teil / Carl Ritter. – Berlin: Georg Reimer, 1817. – 832 S.

150. Ritter C. Einleitung zur allgemeinen vergleichenden Geographie, und Abhandlungen zur Begründung einer mehr wissenschaftlichen Behandlung der Erdkunde / Carl Ritter. – Berlin: Georg Reimer, 1852. – 246 S.

151. Ritter C. Allgemeine Erdkunde / Carl Ritter. – Georg Reimer, 1862. – 240 S.

152. Rose G. Performing Space / Gillian Rose // Human Geography Today / Edited by D. Massey, J. Allen and Ph. Sarre. – Malden: Polity Press, 1999. – P. 247 – 259.

153. Soja E.W. Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination / Edward W. Soja // Human Geography Today / Edited by D. Massey, J. Allen and Ph. Sarre. – Malden: Polity Press, 1999. – P. 260 – 278.

154. Spengler O. Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte: In 2 Bänden. – München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1921 – 1927.

155. Thurnher E. Jahre der Vorbereitung. Jakob Fallmerayers Tätigkeiten nach der Rückkehr von der zweiten Orientreise 1842–1845 / Eugen Thurnher. – Wien: Verlag der Öster. Akad. der Wissenschaften, 1995. – 51 S.

156. Tuan Yi-Fu. Space and Place / Yi-Fu Tuan. – University of Minnesota Press, 1977. – 235 p.

157. Wright J.K. Oriental Explorations and Studies. No. 4 / J.K. Wright. – New York, 1928. – 367 p.

158. Wright J.K. Terrae Incognitae: The Place of Imagination in Geography / J.K. Wright // Annals of the Association of American Geographers. 1947. Vol. 37. – 1947. – P. 1 – 15.

АНОТАЦІЯ

Кисельов Ю. О. Основи геософії: проблеми теорії та методології : монографія / Юрій Олександрович Кисельов ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.

Монографія присвячена проблемам теорії та методології геософії – одного з нетрадиційних напрямів суспільно-географічних досліджень. Висунуто концепцію людського геопростору як продукту ландшафтно-етнічної взаємодії, викликаной духовними чинниками, та запропоновано схему його регіоналізації. Значну увагу приділено висвітленню ролі й місця України, особливо її південно-східного регіону, в людському геопросторі.

Для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів географічних, історичних, філософських факультетів університетів.

SUMMARY

Kyselov Yu. O. Fundamentals of Geosophy: Problems of Theory and Methodology: a Monograph / Iurii Olexandrovyeh Kyselov; Public Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University". – Publishers of Luhansk: PI "LNU", 2011. – 208 p.

The monograph is dedicated to the problems of theory and methodology of geosophy as one of non-traditional branches of human geographical research. The conception of human geographical space as a product of landscape-ethnic interaction which is conditioned by the spirit factors is proposed. The scheme of human geographical space regionalization is suggested. An important attention is paid to the role and place of Ukraine especially its South-East region in the human geographical space.

The book is intended for scholars, teachers, students whose majors are Geography, History, Philosophy.

ZUSAMMENFASSUNG

Kyselow Ju. O. Grundlage der Geosophie: Problemen der Theorie und der Methodologie : Monographie / Jurij Olexandrowytsch Kyselow ; Staatsbehörde „Luhansker Taras Schewtschönko Nationaluniversität“. – Luhansk: Verlag der SB „Luhansker Taras Schewtschenko NU“, 2011. – 208 S.

Die Monographie ist für die theoretische und methodologische Problemen der Geosophie als eine der untraditionellen Richtungen der gesellschaftlich-geographischen Forschungen gewidmet. Die Konzeption des menschlichen Geographischraums als ein Produkt der landschaftlich-ethnischen Wechselwirkung die von den Geistfaktoren hängt ist ab befördert ist. Ein Schema der Raumabteilung schlägt ist vor. Eine gewichte Aufmerksamkeit auf der Erlichtung der Rolle und des Ortes der Ukraine, besonders ihrer südöstlichen Raumgebietes, im menschlichen Geographischraume gelenkt ist.

Dieses Werk ist für die Gelernte, Lehrer, Studenten der geographischen, historischen, philosophischen Fakultäten der Universitäten bestimmt voraus.

АННОТАЦІЯ

Киселёв Ю. А. Основы геософии: проблемы теории и методологии : монография / Юрий Александрович Киселёв ; Гос. уч-режд. «Луган. нац. ун-т имени Тараса Шевченко». – Луганск : Изд-во ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2011. – 208 с.

Монография посвящена проблемам теории и методологии геософии – одного из нетрадиционных направлений общественно-географических исследований. Выдвинута концепция человеческого геопространства как продукта ландшафтно-этнического взаимодействия, вызванного духовными факторами, и предложена схема его регионализации. Значительное внимание уделено освещению роли и места Украины, особенно её юго-восточного региона, в человеческом геопространстве.

Для учёных, преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов географических, исторических, философских факультетов университетов.

Наукове видання

КИСЕЛЬОВ Юрій Олександрович

ОСНОВИ ГЕОСОФІЇ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

Монографія

Комп'ютерний макет – Дем'яшкіна О. С.

Коректор – Кисельов Ю. О.

Здано до склад. 28.04.2010 р. Підп. до друку 28.05.2010 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 12,09. Наклад 500 прим. Зам. № 118.

Видавець

Видавництво Державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.

e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

Видавничо-поліграфічний центр ТОВ „Елтон-2”

вул. Кошобинського, 2/2, Луганськ, 91016. Т/ф: (0642) 55-19-83, 71-86-19

e-mail: elton2lug@mail.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 878 від 29.03.2002 р.

Д
«
«
С
Д
Л
Т
В
Г
Г